

T.C.
RECEP TAYYIP ERDOĞAN ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

ARAP DİLİ İLİMLERİNİN TANIMI VE TASNİFİ

(Yüksek Lisans Tezi)

Hafize Kevser ACAR

Danışman
Dr. Öğr. Üyesi Ahmet KAPLAN

RİZE
2023

KABUL VE ONAY

Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalında, Dr. Öğr. Üyesi Ahmet KAPLAN danışmanlığında, Hafize Kevser ACAR tarafından hazırlanan *Arap Dili İlimlerinin Tanımı ve Tasnifi* adlı bu tez çalışması, 31/08/2023 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oy birliği/oy çokluğuyla başarılı bulunarak jürimiz tarafından **Yüksek Lisans Tezi** olarak kabul edilmiştir.

Jüri Üyeleri	Unvanı, Adı SOYADI	İmza
Başkan	: Dr. Öğr. Üyesi Ahmet KAPLAN	
Üye	: Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Emin YAĞCI	
Üye	: Prof. Dr. Mustafa IRMAK	

ETİK BEYAN

Temel İslam Bilimleri Tezli Yüksek Lisans Programından mezun olmak üzere teslim ettiğim “Arap Dili İlimlerinin Tanımı ve Tasnifi” adlı tezim, bilim ve araştırma etiği prensiplerine riayet edilerek tarafımdan yazılmıştır.

Tez çalışmamda, başka kaynaklardan aktarılan bütün bilgi ve alıntılar, Enstitünüz Tez Yazım Kılavuzuna uygun olarak açıkça gösterilmiştir. Kaynağı gösterilenler dışında kalan bütün bilgiler uygun araştırma yöntemi kullanılarak tarafımdan edinilmiş ve esere bu şekilde yansıtılmıştır. Şahsıma ait olmayan hiçbir bilgi, kasıt veya kusurlar, şahsıma aitmiş gibi gösterilmemiştir. İnternet kaynakları dâhil, sahibine/kaynağına atıf yapılmaksızın hiçbir bilgi kullanılmamıştır. Aksinin ortaya çıkması halinde doğacak bütün hukuki, idari, akademik ve etik sorumluluk tarafıma ait olacaktır. Eserin tesliminden sonra herhangi bir zamanda, bilim etiğine aykırılık tespit edilmesi ve / veya eserimle ilgili intihal veya intihal şeklinde anlaşılacak bir durumun ortaya çıkması halinde; Üniversiteniz ve eğitim kadronuzun hiçbir şekilde sorumlu tutulmayacağımı hür irademle kabul, beyan ve taahhüt ederim.

31/08/2023

Hafize Kevser ACAR

ÖN SÖZ

Allah'ın insana bahşettiği dil, onu diğer varlıklardan ayıran en önemli özelliğidir. İnsan, fıtratı gereği ana dilini düzgün bir şekilde konuşur. Bunun yanında hem ana dilini geliştirmek hem de yabancı dil öğrenmek için eğitim alır. Arapça, Kur'ân dili olması sebebiyle biz Müslümanlar için herhangi bir dilden öte, müstesnâ bir konuma sahiptir. Dinî ilimlerle meşgul olan âlimler için gerekli olan şartların başında yer alır. Biz de çalışmamızın ilk bölümünde dinî ilimlerin Arap dili ilimlerinin ortaya çıkması ve gelişmesinde nasıl bir rol oynadığını görmeyi amaçladık. Dinî ilimlerde Arap diliyle doğrudan veya dolaylı olarak irtibatlı olan meseleleri incelemeye çalıştık. İkinci bölümde ise dil ilimlerinin tanımları, tasnifleri üzerinde durduk. Bu alanda yapılmış dar çerçevede başka çalışmalar bulunmaktadır. Fakat biz ilimlerin bir bütün halinde ele alınıp benzer ve farklı yönlerine işaret edilerek aralarında irtibat kurulması gerektiği düşüncesinden yola çıkarak bu konuyu seçtik. Arap dili ilimleri, bu alanda ilerlemeye çalışanların bilmesi gereken konuların en önemlilerindedir. Nitekim ele aldığımız ilimlerin çoğunluğu okullarda verilen derslerdir. Yüksek lisans seviyesinde olan bu çalışmamızın akademide bir boşluğu doldurup katkı sunmasını umuyoruz.

Lisansüstü eğitime başlamamda beni teşvik eden hocalarıma, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi'nde başlamama vesile olan merhûme arkadaşım Hatice Kenan'a, desteklerini ve dualarını esirgemeyen aileme minnet ve şükranlarımı sunarım. Aynı zamanda değerli vakitlerini ayırarak çalışmamı baştan sona okuyup öneri ve katkıda bulunan Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Emin Yağcı ve Prof. Dr. Mustafa Irmak hocalarıma ve çalışmamdaki kısaltmaları tespit etmemde yardımcı olan kardeşim Abdussamet'e müteşekkirim. En büyük teşekkürü ise lisansüstü eğitime başladıktan sonra bana güvenip her türlü desteği veren, çalışmamın başından beri sabır ve hoşgörüsüyle yaklaşım beni yönlendiren gerek konu seçimimde gerekse konuyu araştırmamda yol gösterenim danışman hocam Dr. Öğr. Üyesi Ahmet Kaplan'a borç bilirim.

Hafize Kevser ACAR

2023/RİZE

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY.....	I
ETİK BEYAN.....	II
ÖN SÖZ.....	III
İÇİNDEKİLER.....	IV
ÖZET.....	VI
ABSTRACT.....	VII
KISALTMALAR.....	VIII
GİRİŞ.....	1
1. ARAP DİLİ VE DİNİ İLİMLER.....	4
1.1. Arap Dilinin Kökeni Meselesi.....	4
1.1.1. Dil Tevkîfidir Görüşü.....	5
1.1.2. Dil Istılahîdir Görüşü.....	7
1.1.3. Birleştirici Görüş.....	9
1.1.4. Tevakkuf Edenlerin Görüşü.....	10
1.1.5. Seslerin Taklit Edilmesi Görüşü.....	10
1.2. İslâm Öncesinde Arap Dili.....	10
1.3. İslâm Sonrasında Arap Dili.....	13
1.3.1. Kıraat ve Dil İlimleri.....	18
1.3.2. Tefsir ve Dil İlimleri.....	25
1.3.3. Fıkıh ve Dil İlimleri.....	35
1.3.4. Kelâm ve Dil İlimleri.....	45
1.3.5. Hadis ve Dil İlimleri.....	51
2. ARAP DİLİ İLİMLERİNİN TANIMI VE TASNİFİ.....	59
2.1. Dil İlimlerinin Tanımı.....	59
2.1.1. Sözlük.....	59
2.1.1.1. Sözlük İlminin Ortaya Çıkışı.....	59
2.1.1.2. Sözlük Anlamında Kullanılan Kavramlar.....	62
2.1.1.2.1. İlmü'l-luga.....	62
2.1.1.2.2. Mu'cem.....	67
2.1.1.2.3. Kāmûs.....	69

2.1.2. Nahiv.....	71
2.1.2.1. Nahiv İlminin Ortaya Çıkışı	71
2.1.2.2. Nahiv Kavramı.....	77
2.1.3. Sarf.....	83
2.1.3.1. Sarf İlminin Ortaya Çıkışı.....	83
2.1.3.2. Sarf Kavramı	87
2.1.4. İştikak.....	93
2.1.4.1. İştikak İlminin Ortaya Çıkışı	93
2.1.4.2. İştikak Kavramı.....	94
2.1.4.2.1. el-İştikāku’s-sagīr	95
2.1.4.2.2. el-İştikāku’l-kebīr	99
2.1.4.2.3. el-İştikāku’l-ekber.....	102
2.1.4.2.4. Naht.....	107
2.1.5. Belâgat	114
2.1.5.1. Meânî, Beyân ve Bedî‘ İlimlerinin Ortaya Çıkışı.....	114
2.1.5.2. Meânî Kavramı	118
2.1.5.3. Beyân Kavramı	121
2.1.5.4. Bedî‘ Kavramı.....	123
2.1.6. Şiir İlimleri.....	125
2.1.6.1. Arûz ve Kafiye İlimlerinin Ortaya Çıkışı	125
2.1.6.2. Arûz Kavramı	127
2.1.6.3. Kafiye Kavramı.....	129
2.2. Dil İlimlerinin İsimlendirilmesi ve Tasnifi.....	130
2.2.1. Ulûmu’l-edeb	134
2.2.2. Ulûmu’l-lisâni’l-‘Arabî.....	139
2.2.3. el-‘Ulûmu’l-‘Arabiyye.....	140
2.2.4. Ulûmu’l-lugati’l-‘Arabiyye	140
3. SONUÇ	144
KAYNAKÇA.....	147

Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü

Anabilim Dalı : Temel İslam Bilimleri
Tez Türü : Yüksek Lisans
Danışman : Dr. Öğr. Üyesi Ahmet KAPLAN
Hazırlayan : Hafize Kevser ACAR
Yıl : 2023
Sayfa Sayısı : 164

ÖZET

ARAP DİLİ İLİMLERİNİN TANIMI VE TASNİFİ

İslâm Medeniyetinde ilim, düşüncenin, derinliğin ve evreni kavrama becerisinin bir tezahürüdür. Arap dil ilimlerinin bu medeniyetin inşası ve gelişimindeki etkisi büyüktür. Nitekim Arapça kıraat, tefsir, hadis, fıkıh gibi dinî ilimlerin elde edilmesinde yani Kur'ân'ın doğru okunup anlaşılması, hüküm çıkarılması ve inançların temellendirilmesi gibi meselelerde en önemli etkidir. Bu bağlamda vahyin inişinden itibaren Kur'ân'a muhatap olanlar için önem arz etmiş ve dinî ilimlerle meşgul olan âlimler Arap diliyle iç içe olmuşlardır. Onların dile dair yaptıkları izahlar da dil ilimlerini geliştirmiştir. Bununla birlikte dil ilimlerine göz attığımızda yer yer kesişen, çelişen, konuları örtüşen veya eş anlamlı gözükken ilimler zikredildiğini görürüz. Bu çalışmanın amacı dil ilimlerinin tasnifini, diğer ilimler arasındaki konumunu, tarihi seyrini ve dinî ilimlerin dil ilimlerinin ortaya çıkıp gelişmesindeki etkisini ortaya çıkartmaktır.

Anahtar Kelimeler: Arap Dili, Arap Dili İlimleri, Sarf-Nahiv, Belâgat-Şiir, Dil İlimlerinin Tasnifi, Dil İlimlerinin Tanımı

Recep Tayyip Erdogan University Institute of Graduate Studies

Department : Basic Islamic Sciences
Thesis Type : Master's Thesis
Supervisor : Assist. Prof. Dr. Ahmet KAPLAN
Author : Hafize Kevser ACAR
Year : 2023
Pages : 164

ABSTRACT

DEFINITION AND CLASSIFICATION OF ARABIC SCIENCES

Science, in Islamic Civilization, is the manifestation of thought, depth and the ability of comprehending the universe in which we live. The Arabic language sciences had a great influence on the construction and development of this civilization. Indeed, Arabic has been the most important factor in obtaining religious sciences such as *Qirāah* (recitation), *tafsīr* (exegesis), *al-ḥadīth* and *fiqh*, in a way that it was very significant for correct reading and understanding of the Qur'an, the making of judgments and the foundation of beliefs. In this context, it has been important for those to whom the Qur'an have addressed since the first Quranic revelation and whose explanations about language also improved linguistic sciences. However, when we look at linguistics, we see titles of sciences that sometimes overlapping, appearing contradictory, intersecting, or synonymous that are mentioned. This study aims to examine the use of these nomenclatures. At the same time, it aims at the classification of linguistics, its position among other sciences, its historical course, and the effect of religious sciences on the emergence and development of linguistics.

Keywords: Arabic, Language Sciences, Language Sciences of Arabic, Syntax, Rhetoric, Religious Sciences, Classification of Languages Sciences

KISALTMALAR

A. Ü.	:	Ankara Üniversitesi
akt.	:	Aktaran
b.	:	Bin
Bk.	:	Bakınız
çev.	:	Çeviren
ÇÜİFD	:	Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
dip.	:	Dipnot
Dr.	:	Doktor
ed.	:	Editör
FSM	:	Fatih Sultan Mehmet
Hz.	:	Hazreti
İSAM	:	İslam Araştırmaları Merkezi
mlf.	:	Müellif
No.	:	Numara
nşr.	:	Neşreden
ö.	:	Ölüm Tarihi
Öğr.	:	Öğretim
T.C.	:	Türkiye Cumhuriyeti
TDV.	:	Türkiye Diyanet Vakfı
thk.	:	Tahkik Eden
ts.	:	Tarihsiz
vb.	:	Ve Benzeri
vd.	:	Ve Diğerleri

GİRİŞ

Araştırmanın Konusu, Kapsamı ve Sınırlılıkları

Çalışmamızın genel konusunu Arap dil ilimlerinin tanımları, tasnifleri ve bu ilimlerin ortaya çıkıp gelişmesinde rol oynayan etkenler oluşturmaktadır. Konumuzun bir parçasını teşkil edecek şekilde daha dar çerçevede yapılmış makale, tez gibi Türkçe ve Arapça çalışmalar olmakla birlikte bize, çalışmamızda ele aldığımız ilimlerin çoğuna yer vermesiyle en yakın “İslâm Medeniyetinde Dil İlimleri: Tarih ve Problemler” kitabı bulunmaktadır. Bizim çalışmamız, iştikak ve naht gibi bu kitapta yer almayan bazı dil ilimlerini ele alması, dil ilimlerinin gelişiminde rol oynayan dinî ilimlere detaylı yer vermesi yönüyle farklıdır. Çalışmamız iki bölümden oluşmaktadır: Birinci bölümde din ilimlerinin dil ilimleriyle etkileşimi yer alır. Dinî ilimlerden kıraat, tefsir, fıkıh, kelâm ve hadisi ele alarak çalışmamızı sınırladık. Amacımız dinî ilimlerin Arap diline etkisini görmek olduğundan çalışmamızda yer verdiğimiz bu beş ilmin Arap diliyle irtibat kurabildiğimiz meselelerini incelemeye gayret ettik. Aynı zamanda birinci bölümde dille ilgili soru ve sorunların ortaya çıkmasıyla dil ilimlerini canlandırdığımız düşündüğümüz dilin ortaya çıkışı meselesine de yer verdik.

İkinci bölümde ise dil ilimlerinin tanımı, tasnifi ve ilimler sayımında diğer ilimler arasındaki konumu yer alır. Çalışmamızın ilimler tasnifi başlığında görüleceği üzere dil ilimlerinin sayısı oldukça fazladır. Bu türden akademik bir çalışma için belirlenmiş bir zaman bulunduğundan biz bu ilimlerden tanımlarında tartışmalar ve farklılıklar olanlara ve bir şeye ilim diyebilmek için gerekli şartları taşıyanlara ağırlık vererek sınırladık, diğerlerine ise kısaca temas ettik. Tanımları ele alırken aralarında irtibat kurmaya, benzer ve farklı yönlerine işaret etmeye çalıştık.

Araştırmanın Amacı ve Önemi

Arap dili ilimleri, vahyin inişinden itibaren Kur’ân’ı doğru okuyup anlama, hüküm çıkarma gibi meselelerden dolayı önem kazanmış ve dil üzerine incelemeler başlayarak gelişmiştir. Bu bağlamda dil ilimleri, dinî ilimlerin elde edilmesinde vasıta olmuştur. Daha sonra dilin kendi içinde kendisi için incelenmesi fikriyle birlikte müstakil bir ilim haline gelmiştir. Müslümanların kutsal kitabı Kur’ân’ın dilinin de Arapça olması bu kitabı doğru anlayabilmeleri için dil ilimleriyle ayrıntılı bir şekilde ilgilenmeleri kaçınılmaz bir zorunluktur. Nitekim bir kelimenin son harekesi ya da

kalıbı değiştiğinde anlam da değişiyordu. Aynı şekilde cümledeki söz sanatları bilinmediğinde yanlış anlamaya sebebiyet verebiliyordu. Bu şekilde ehemmiyet arz eden ilimlerin tanım ve tasnifini ele almak haddi zatında önemlidir. Bizi Arap dili ilimlerini incelemeye sevk eden husus, âlimlerin dil ilimleri ifadesinden ne anladığı yani hangi ilimleri dil ilimlerinden saydığı, onları nasıl tasnif ettiği ve tanımladıkları sorusu olmuştur. Nitekim âlimler, bu ilimlerin birbiriyle çelişen tanımları yaptıkları gibi birinin diğerinin yerine kullanılabileceği tarifler yapmışlardır. Bu çalışmada kavram karışıklığına irdelemeyi ve dil ilimlerinin isimlendirilmesinde ve tasnif edilmesindeki farklılıkları görmeyi amaçladık. Aynı zamanda dil ilimlerinin gelişiminde rol oynayan dinî ilimlerle karşılıklı etkileşimlerini inceledik.

Araştırmanın Hipotezi

Bu çalışmaya başlamadan önce belli varsayımlarla yola çıktık. Öncelikle Arap dil ilimlerinin ortaya çıkıp gelişmesinde dinî ilimlerin büyük etkisini varsayıyor; Kur'ân dilinin Arapça olması, bir kelimesinin anlamının araştırılması ya da gramer ve belâgata yönelik açıklamaların yapılması doğal olarak dil ilimlerini canlandırmasına, gelişmesini sağlamasına ve o alanda eserlerin telif edilmesine öncülük yaptığını kabul ediyorduk. Hatta fıkıh, tefsir gibi şer'î ilimlerle meşgul olan bazı âlimlerin bazı dilsel meselelerde dilcilerden daha derinlikli sonuçlar elde ettiği kanaatindeydik. Çünkü onların Kur'ân'ı doğru okumak, anlamak ve hüküm çıkarmak gibi ulvî gayeleri vardır. Aynı zamanda dilcilerin, bazı meselelerde dinî ilimlerle ilgilenen âlimleri kendilerine örnek aldığını düşünceğini benimsiyorduk.

Araştırmanın Yöntemi ve Kaynakları

Yukarıda belirttiğimiz gibi çalışmamız iki bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde Arap dil ilimlerinin ortaya çıkışı ve gelişiminde etkili olan dinî ilimleri incelemeye gayret ettik. Dinî ilimlerin farklı boyutlarda dil ilimleriyle iç içe ve etkileşim durumlarını inceledik. Dinî ilimlerin dille irtibatını tespit ettiğimiz, Arap dilini ve ilimlerini doğrudan ya da dolaylı etkileyen ve geliştiren birtakım meseleleri ortaya koymaya çalıştık. Kur'ân ve hadise yönelik dilsel açıklamaların yer verildiği, hüküm çıkarılırken dilsel meselelerle açıklandığı, inanç meselelerinde dile dayandırılan açıklamaların yapıldığı klasik kaynaklardan elden geldiği ölçüde yararlanmaya çalıştık. İkinci bölümde ise kendimiz tanım ve tasnif yapmadan âlimlerin yaptıklarını incelemeye çalıştık. Sadece dil âlimlerinin değil farklı

disiplinlerden âlimlerin tanım ve tasniflerine de yer verdik. Çalışmamızda en çok istifade ettiğimiz bazı kaynaklar şunlardır: Abdullah Emîn, *el-İştikāk*; Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd, *Dürûsü't-taşrîf*; Ahfeş el-Evsat, *Kitâbü'l-Kavâfi*; Mehmet Bahattin Alphan, *Fıkıh Usûlü ve Nahiv Usûlü İlişkisi*; Mahmûd Şükrî el-Âlûsî, en-Naht ve beyânü haķikatihî ve nebze 'an kavâ'idihî; Ebû Muhammed Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed el-Aynî, *'Umdetü'l-kārî fi şerhi Şahîhi'l-Buĥârî*; Mustafa Ahmed Abdülalîm Bahît, *Eşerü'l-'aķide ve 'ilmi'l-kelem fi'n-naĥvi'l-'Arabî*; Selami Bakırcı,- Kenan Demirayak, *Arap Dili Grameri Tarihi*; Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*; İsmail Güler (ed.), *İslâm Medeniyetinde Dil İlimleri: Tarih ve Problemler*; Mahmûd Fehmî Hicâzî, *Üsüsü 'ilmi'l-luġati'l-'Arabiyye*; Hasan Hindâvî, *Menâhicü's-şarfiyyîn ve mezâhibühüm*. Klasik kaynaklarla birlikte kavramların günümüzdeki halini görebilmek için modern dönem kaynaklardan da yararlanarak tanımlar yapılırken neyi esas aldıkları üzerinde durduk. Süre kısıtlaması sebebiyle yeteri kadar odaklanamadığımız bazı hususlar olduğunu fark ettik. Yukarıda ifade ettiğimiz gibi dil ilimleri incelendiğinde birçok ilim adı dikkat çeker. Çalışmamızda bazı âlimlerin tasnifini esas alarak ilimlerin bir kısmına detaylı, diğerlerine ise kısaca yer vermeye çalıştık. Çünkü hepsine yer vermek için ne zamanımız ne de çalışma sınırlılıklarımız elverişliydi. Çalışmamızda şahıs isimleri ve kavramların yazılışında TDV İslâm Ansiklopedisini, âyetlerin meâllerinde de Diyanet İşleri Başkanlığını esas aldık.

1. ARAP DİLİ VE DİNÎ İLİMLER

İnsanı diğer varlıklardan ayıran en önemli özelliği dile sahip olmasıdır. İnsanlar, sosyal çevrede sağlıklı bir yaşam sürdürebilmek için iletişime ihtiyaç duyar. Bu iletişim yazışmayla, konuşmayla ya da sessiz olarak işaret dili gibi bedensel hareketlerle hatta renklerle dahi olabilir. Örneğin yolda giden bir sürücü ya da yaya ne zaman durup devam edeceğini trafik lambalarındaki renklerden bilir. Trafik levhaları da nereye nasıl gidileceğine ya da nerede ne yapılacağına dair bilgiler vermesi açısından bir iletişim aracıdır. Bu iletişim yöntemlerinde en etkili olanı dildir. Çünkü insan konuşurken jest ve mimikleri yanı sıra ses tonuyla da duygularını ifade eder. Bu da dilin etkili olmasını sağlar. Dil, toplumda ses ve anlam yönünden ortak olan öge ve kuralları esas alan çok yönlü, gelişmiş bir dizgedir.¹ Bu itibarla doğal dil, en mükemmel anlatma vasıtamızdır.²

Âlimler, hicrî 2. yüzyıldan itibaren dilin ne olduğu meselesiyle ilgilenmeye başlamış ve incelemeleri sonucunda dilin ses, anlam, yapı ve toplumla olan ilişkisi gibi yönlerine değinerek tanımlar yapmışlardır.³ Dil tanımları yapılırken اللسان ve اللغة kavramları esas alınmıştır. Dilin tanımını ilk yapan Arap dilci ise İbn Cinnî'dir (ö. 392/1002)⁴ ve dili فَإِنَّهَا أَصْوَاتٌ يُعَبَّرُ بِهَا كُلُّ قَوْمٍ عَنْ أَعْرَاضِهِمْ (Her kavmin amaçlarını ifade ettiği sesler)⁵ şeklinde tanımlayarak dilin ses esaslı toplumsal yönüne vurgu yapmıştır. Bazıları ise dili, ıstilahî ya da tevkîfî olduğuna dikkat çekerek tanımlamışlardır.

1.1. Arap Dilinin Kökeni Meselesi

Dilin kökeni meselesi âlimler tarafından merak konusu olmuş ve bu alanda tartışmalar yapmışlardır. Bu tartışmalarda daha çok kelâm âlimlerinin öne çıktığını görürüz. Bazıları dilin kökeninin ıstilahî olduğunu yani insanlar arasında bir uzlaşma ve anlaşma sonucu ortaya çıktığını iddia etmiş, bazıları ise dilin tevkîfî olduğunu yani

¹ Doğan Aksan, *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim* (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2020), 1/55.

² Bk. Tahsin Banguoğlu, *Türkçenin Grameri* (İstanbul: Baha Matbaası, 1974), 9.

³ Yakup Civelek, *Arap Dilbilimine Giriş* (Van, 2004), 49.

⁴ Ramazan Demir, *Arap Dilbilimcilerine Göre Dillerin Kaynağı Meselesi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2008), 20.

⁵ Ebü'l-Feth Osmân b. Cinnî el-Mevsilî İbn Cinnî, *el-Ḥaşâ'îş*, thk. Muhammed Ali en-Neccâr (Dâru'l-Kütübi'l-Misriyye, 1371), 1/33.

vahiy ve ilhama dayandığını savunmuşlardır. Aslında bu tartışmaları alevlendiren biraz da Kur'ân-ı Kerîm'in mahlûk olup olmadığı düşüncesi olmuştur.⁶ Daha sonra Ebû Bekir el-Bâkîllânî (ö. 403/1013), bu hususta kesin fikir beyan edilemeyeceği ve dolayısıyla çekimser kalınması gerektiği yönündeki görüşüyle ıstılahî-tevkîfî tartışmalarının önünü kapatmış⁷ ve üçüncü bir bakış açısını ortaya atmıştır.

Yukarıda sayılan bu üç teorinin dışında dilin hem tevkîfî hem de ıstılahî olduğu ve seslerin taklidiyle oluştuğunu savunan görüşler de vardır. Bizim çalışmamızın amacı aslında dilin ortaya çıkışını ele almak değildir. Ancak hem dilin tanımında hem de yapılan bazı dil ilimleri tanımlarında dilin vazıyla irtibat kurulması bizi bu konuyu ele almaya sevk etmiştir. Aynı zamanda ilk bölümde bahsedeceğimiz üzere Arap dil ilimlerinin gelişip alt dallara ayrılmasının arka planındaki asıl sebebin Kur'ân ve dinî ilimler olduğunu düşünüyoruz. Dinî ilimlerde de dil kavramının mahiyeti tartışmalıdır. Arap dil âlimleri için dilin kökeni önem arz eder. Çünkü dil üzerinden Kur'ân'ı konumlandırmışlar ve dilin kökeni meselesi yukarıda işaret edildiği üzere farklı şekillerde açıklanmıştır. Nitekim Kur'ân'ın ve dolayısıyla Arapçanın ıstılahî mi yoksa tevkîfî mi olduğu meselesi, cennet dili olup olmadığı, Levh-i Mahfuz'daki mahiyeti gibi meseleler tartışmalıdır. Din ilimlerinde görülen bu tartışmalar dil ilimlerini canlandırıp gelişimini sağlamıştır. Bundan dolayı dilin ortaya çıkışını ele almayı uygun gördük. Şimdi bu teorileri kısaca inceleyelim.

1.1.1. Dil Tevkîfidir Görüşü

Bu görüşü ilk savunan Ebû Alî el-Cübbâî (ö. 303/916)⁸ ve Ebü'l-Hasan el-Eş'arî (ö. 324/935-36), İbn Fûrek (ö. 406/1015), Kâ'bî (ö. 319/931) gibi âlimlere göre dillerin ortaya çıkışında insanın bir etkisi olmayıp dilin başlangıcı tevkîfidir yani dili öğreten Allah'tır.⁹ Dilin tevkîfî olduğunu savunanlar görüşlerini ispatlayabilmek için hem naklî hem de aklî deliller ileri sürmüşlerdir. İleri sürdükleri en önemli naklî delil şu âyettir: وَعَلَّمَ آدَمَ الْأَسْمَاءَ كُلَّهَا ثُمَّ عَرَضَهُمْ عَلَى الْمَلَائِكَةِ فَقَالَ أَنْبِئُونِي بِأَسْمَاءِ هَؤُلَاءِ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ

⁶ Zeki Yıldırım, "Kur'ân Işığında Dillerin Kaynağı Problemi", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 0/22 (Haziran 2005), 101; Abdullah Yıldırım, "Vaz' İlmi", *İslâm Medeniyetinde Dil İlimleri: Tarih ve Problemler*, ed. İsmail Güler (İstanbul: İSAM Yayınları, 2015), 442.

⁷ Yıldırım, "Vaz' İlmi", 446.

⁸ Yıldırım, "Vaz' İlmi", 442.

⁹ Fahrüddîn Muhammed b. Ömer er-Râzî, *el-Mahşûl*, thk. Tâhâ Câbir el-Alvânî (Müessesetü'r-Risâle, 1418), 1/181; Fahrüddîn Muhammed b. Ömer er-Râzî, *Mefâtîhu'l-ğayb* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1420), 2/396.

dillerin farklı olmasıyla kastedilen ağızdaki dil değil, konuşulan dildir. Bu görüşü savunanlara göre Allah konuşulan dilleri farklı farklı yaratmıştır yani dilin ortaya çıkışı tevkîfidir.¹⁷

Âlimler naklî delillerin yanında bir de aklî deliller ileri sürmüşlerdir. Bunlardan birincisi şudur:¹⁸ İnsanlar arasında bir uzlaşımın olabilmesi için onların iletişim kurması yani zihinlerinde olanı karşı tarafa yazıyla veya sözle bildirmesi gerekir. Yani dilin ıstilahî olabilmesi için öncesinde bir iletişim lazım ve doğal olarak da bir dil gerekir, o dilin olabilmesi için de öncesinde bir dil olmalı bu ise sonsuza kadar gider ve teselsüle sebep olur. Teselsül de imkânsız olduğuna göre dillerin ortaya çıkışı tevkîfidir.

İkinci aklî delil ise şudur:¹⁹ Eğer diller muvâzaa yani insanların uzlaşmasıyla olsaydı şeriata yani eskilerin yaşayış tarzına, geleneğe bağlılık azalır. Çünkü geleneği güncel hayata bağlayan bağ, insanların ihdas ettiği kelimelerden oluşan dil olacaktır. Dilin değiştiği dikkate alınır, hangi dilsel biçimin daha iyi olduğu sorusu da zihni işgal edecektir.

Dilin tevkîfi olduğuna dair yapılan aklî delillerden biri de İbn Hazm'a (ö. 456/1064) aittir. Ona göre dilin ıstilahî olabilmesi sadece akli ve zihni olgunlaşan, ilimleri tamamlanan, varlıkların hepsini iyi bilen bir toplulukta söz konusu olur. Ancak bilindiği gibi bir insanın bu kabiliyetleri elde edebilmesi için uzun bir sürenin geçmesi gerekir ve o süreç içerisinde başkasına ihtiyaç duyar. Bu bağlamda dilin önceden vazedilip ona sunulması gerekir. Nasıl ki insan ihtiyaçlarını büyüyünceye kadar kendisi gideremiyorsa ilk insanın da konuşma ihtiyacını başkasına ihtiyaç duymadan kendisinin karşılaması mümkün olmadığından ona Allah tarafından öğretilmiştir.²⁰

1.1.2. Dil Istilahîdir Görüşü

Doğal dil, toplumda ortaya çıkıp gelişmesi sebebiyle sosyal bir olgudur. Bu görüşe göre insanlar, melekler veya gayb alemindeki diğer varlıklar birbiriyle iletişim kurmak ve nesnelere isim vermek için bir araya gelip hangi varlığa hangi ismi vereceklerini anlaşarak gerçekleştirdiklerinden dil, uzlaşmaya dayanır. Dillerin ıstilahî

¹⁷ Râzî, *el-Maḥşûl*, 1/186.

¹⁸ Râzî, *el-Maḥşûl*, 1/186.

¹⁹ Râzî, *el-Maḥşûl*, 1/187.

²⁰ Ebû Muhammed Alî b. Ahmed İbn Hazm, *el-İḥkâm fî uşûli'l-aḥkâm*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir (Beyrut: Dâru'l-Âfâki'l-Cedîde, ts.), 1/29-30.

olduğu görüşünün ilk temsilcisi Ebû Hâşim el-Cübbâî (ö. 321/933) ve onun takipçileridir.²¹

Ebû Hâşim el-Cübbâî, Hz. Adem'e dilin öğretilmesi için daha önceden üzerinde uzlaşmış bir dil olması gerektiğini belirtmiş ve görüşünü temellendirmek için şu delilleri ileri sürmüştür:²²

1- Allah'ın belli bir anlam için bir lafız belirlemesi akıllı veya akılsız varlıklarda zaruri bilginin ortaya çıkmasına sebep olacaktı. Fakat bu bilgi, mahiyeti gereği Allah'ın sıfatını ve dolayısıyla zatını bilmeyi zorunlu kılacaktı. Oysa Allah'ın bilgisi zorunlu değil akıl yürütme yoluyla elde edilir. Akılsız varlıklar ise dil gibi tuhaf ve hikmet dolu bir bilgiyi öğrenemeyeceğinden onlar için de mümkün değildir.

2- Dilin ıstılahî olduğunu savunanlara göre *وَإِذْ قَالَ رَبُّكَ لِلْمَلَائِكَةِ إِنِّي جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً...²³* “*Hani, Rabbin meleklerle, ‘Ben yeryüzünde bir halife yaratacağım’ demişti...*”²³ âyetinde Allah'ın halife yaratmadan önce meleklerle hitap etmesi Hz. Âdem'e yapılan hitaptan önce bir dilin olduğunu gösteren delildir.

3- *وَعَلَّمَ آدَمَ الْأَسْمَاءَ كُلَّهَا...²⁴* “*Allah Adem'e bütün varlıkların isimlerini öğretti...*”²⁴ âyetinde öğretme eylemi isimlerle ilişkilendirildiğinden bu isimlerin ve dillerin öğretme işleminden önce var olduğunu gösterir. Yani Allah o isimleri öğretmeden önce birileri tarafından uzlaşıyla tespit edilmiştir.

4- *... فَقَالَ أَنْبِئُونِي بِأَسْمَاءِ هَؤُلَاءِ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ...²⁵* “*‘Eğer doğru söyleyenler iseniz, haydi bana bunların isimlerini bildirin’ dedi.*”²⁵ âyetiyle meleklerle isimlerin bilgisiyle ilgili meydan okunmuştur. Bu meydan okuma, meleklerin ilgili isimleri ve belirttikleri varlıkları bilmelerini gerektirir. Bu durum da Hz. Âdem'e Allah'ın isimleri öğretme olayından önce isimlerin varlıklara verildiğini gösterir.

Dilin ıstılahî olduğunu savunanlar, tevkîfi olduğunu savunanların delil getirdikleri âyet olan Allah'ın Hz. Âdem'e isimler öğretmesini şu şekilde yorumlamışlardır:²⁶ Bu âyet dilin tevkîfliğini göstermez çünkü Allah'ın Hz. Âdem'e isimleri öğretmesi mûcizedir ve onun peygamber olmasına delildir. Dolayısıyla ona

²¹ Râzî, *el-Maḥşûl*, 1/182.

²² Râzî, *Mefâtiḥu'l-ğayb*, 2/397.

²³ el-Bakara 2/30.

²⁴ el-Bakara 2/31.

²⁵ el-Bakara 2/31.

²⁶ Râzî, *Mefâtiḥu'l-ğayb*, 2/398.

has istisnâ bir durumdur. İstisnâ bir olay olan mûcize de tevkîfliğe delil olamaz. Bu itibarla dillerin ıstilahî olması gerekir. Bazıları da Allah'ın Hz. Âdem'e isimleri öğretmesini "Allah, Hz. Âdem'e eşyalara isim koyabilme gücü verdi" şeklinde yorumlarlar, yani Allah Hz. Âdem'e yetenek verdi o da eşyalara isimler koydu ve konuştu.²⁷

Dilin kökeninin ıstilahî olduğunu savunanlar tevkîfliği savunanlar gibi naklî delil ileri sürmüşlerdir. Buna göre وَمَا أَرْسَلْنَا مِنْ رَسُولٍ إِلَّا بِلِسَانِ قَوْمِهِ لِيُبَيِّنَ لَهُمْ فَيُضِلُّ اللَّهُ مَنْ يَشَاءُ وَيَهْدِي مَنْ يَشَاءُ وَهُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ *"Biz her peygamberi, ancak kendi kavminin diliyle gönderdik ki, onlara (Allah'ın emirlerini) iyice açıklasın. Allah dilediğini saptırır, dilediğini de doğru yola iletir. O mutlak güç sahibidir, hüküm ve hikmet sahibidir."*²⁸ âyeti, onlara göre dilin ıstilahî olduğunu gösterir. Çünkü yukarıda da ifade edildiği gibi Hz. Adem istisna tutulduğunda her peygamber belli bir dili konuşan kavme gönderilir. Bu durumda kavim, peygamber yani vahiy gelmeden önce zaten bir dili konuşuyor durumdadır. Peygamber gelmeden önce kavim bir dili konuşuyorsa bu durumda dil, vahiy dışında belirlenmiştir.²⁹

1.1.3. Birleştirici Görüş

Ebû İshâk el-İsferâyînî'ye (ö. 418/1027) ait olan bu teori, dilin hem tevkîfi hem de ıstilahî olduğunu kabul eder. Yani bu teoriye göre Allah, dilin başlangıçta insanlar arasında anlaşmayı sağlayacak kadarını öğretmiş, geri kalanının ise kendisi veya beşer tarafından belirlenmesini mümkün kılmıştır.³⁰ Ebû İshâk el-İsferâyînî teorisini teselsüle bağlayarak şöyle ispatlamaya çalışır:³¹ Eğer dilin başlangıcı ıstilahî olsaydı bu onun öncesinde meydana gelmiş bir uzlaşmayı da beraberinde getirirdi ki bu da sonu olmayan bir teselsüle sebebiyet verir. Bu yüzden Allah, dilin başlangıçta insanlar arasında anlaşmayı sağlayacak kadarını öğretmiştir, yani başlangıcı tevkîfidir.

²⁷ İbn Cinnî, *el-Hasâ'îş*, 1/40-41.

²⁸ İbrâhîm 14/4.

²⁹ Râzî, *el-Maḥşûl*, 1/187.

³⁰ Süyûtî, *el-Müzhir*, 1/21.

³¹ Süyûtî, *el-Müzhir*, 1/21.

1.1.4. Tevakkuf Edenlerin Görüşü

Tevakkuf görüşünde olanlar, “dil ıstılahîdir”, “dil tevkîfidir” ya da “hem ıstılahî hem de tevkîfidir” görüşlerinin delillerin azlığı dolayısıyla hiçbirinin tercih edilemeyeceğini yani hepsinin mümkün olabileceğini ifade ederler. Daha önce belirttiğimiz gibi Bâkılânî bu görüşü belirten ilk kişidir ve İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî (ö. 478/1085), Gazzâlî (ö. 505/1111) ve Fahreddîn er-Râzî (ö. 606/1210) gibi âlimler de bu görüşü benimseyenlerdendir.³²

1.1.5. Seslerin Taklit Edilmesi Görüşü

İnsan doğduğu andan itibaren doğası gereği çevresinde olup bitenleri taklit etmeye başlar. Bu taklit ettikleri arasında ses de vardır. Nitekim çocuklar anne babalarının söylediklerini taklit ederek konuşmaya başlarlar. İnsan dilinin taklit seslerine dayandığı görüşünün temelinde bu düşünce vardır. Bu görüşü savunan dilcilere göre diller, insanların doğadaki sesleri taklit etmesiyle oluşmuştur.³³

Buraya kadar anlaşıldığı üzere İslâm ulemâsı dilin ortaya çıkışına dair farklı fikirler ortaya koymuşlar ve bunun üzerinden dili açıklamaya çalışmışlardır. Konumuz Arap dili olduğundan Arapların selîkasına dair tartışmalı meseleler de vardır. Biz İslâm öncesi ve sonrası başlığında dil ve dil ilimlerinin durumu ve bunları etkileyen faktörler üzerinde duracağız.

1.2. İslâm Öncesinde Arap Dili

Araplar, otlaklar ve su kaynakları gibi geçim kaynaklarının az olması sebebiyle geçimlerini sağlayabilmek için bir arayış içinde olmuş ve göçebe halinde yaşamıştır.³⁴ Dönemin ve göçebe yaşamın doğal bir sonucu olarak okuma yazma bilenlerin sayısı da azdı. Böyle bir yaşam tarzında yazıdan ziyade sözlü gelenek bilginin ve kültürün aktarım aracı olmuştur. Araplar, daha kolay ezberlenmesi sebebiyle atasözü ve şiire önem vermiş, bu yüzden hem atasözleri hem de şiirleri hâfızalarında tutmuşlardır.³⁵ Nitekim şiirler asırlar boyunca hâfızalarda yer edinmiştir. Arapların tarihini ve ortak

³² Demir, *Arap Dilbilimcilerine Göre Dillerin Kaynağı Meselesi*, 75.

³³ İbn Cinnî, *el-Ḥaşâ'îş*, 1/46-47.

³⁴ Kenan Demirayak, *Arap Edebiyatı Tarihi-I Cahiliye Dönemi* (Fenomen Yayınları, 2019), 62.

³⁵ A. Cüneyt Eren, “Nahiv İlminin Tefsirle İlişkisi ve Birbirlerine Etkisi” (Tartışmalı İlmî Toplantı, 14 Ekim 2000), 261.

duygularını içermesinden dolayı Câhiliye dönemindeki şiirlerin korunması için özel gayret sarfedilmiştir.

Câhiliye döneminde sosyal hayatta şiirin önemi büyüktür. Kabileler halinde yaşayan Araplar arasında çeşitli nedenlerle eyyâmü'l-Arab olarak ifade edilen savaşlar cereyan etmiştir.³⁶ Savaşın haram kabul edildiği Zilkade, Zilhicce, Muharrem gibi aylarda panayırlar düzenlenmiş, alışverişler yapılmış ve şairler de edebî hünerlerini sergilemişlerdir. Bu panayırların en meşhuru Ukâz'dır. Orada çadırlar kurulur, Arap Yarımadası'nın her tarafından gelen şairler şiirlerini sunar, bu alanda otorite olanlar da değerlendirmeler yaparlardı. Bu bağlamda Ukâz edebî bir merkezdi. Panayırlar aynı zamanda Arap Yarımadası'nın her tarafından gelen kabilelerin lafız ve lehçelerinin birleştiği bir ortamdı.³⁷ Bu panayırlar şairlere kendilerini ispatlama, edebi maharetlerini sergileme fırsatı veriyordu. Fakat şairler, şiirlerini kalabalıklar önünde sunmadan önce yüksek bir dil seviyesine ulaşması için şiirleri üzerinde bir yıla varan uzun süre boyunca araştırma ve incelemeler yaparlardı.³⁸

İbn Reşîk el-Kayrevânî'nin (ö. 456/1064) ifade ettiği gibi kabilede bir şair şiirleriyle öne çıktığında diğer kabileler gelip onları tebrik eder, kutlama için yemekler yapılır, kadınlar düğünlerde olduğu gibi çalgılarla oynar, erkekler ve çocuklar birbirlerini tebrik ederlerdi. Çünkü şairler, kabilelerinin onurlarını ve soylarını korur ve başarılarını ölümsüzleştirirdi. Nitekim Araplar en çok bir erkek çocuğun veya bir atın doğmasına ya da içlerinden bir şair çıkmasına sevinirlerdi.³⁹ Panayırların kurulup orada yarışmaların düzenlenmesi Arapların en mühim edebî faaliyetlerindendi. Şairi olan kabilelerin tebrik edilip kutlamaların yapılması ve yarışmalarda kazanan şiirlerin altın suyuyla yazılıp Kâbe'nin duvarına asılması gibi faaliyetler dilin gelişmesinde büyük rol oynamıştır.⁴⁰

Panayırlarda şairlerin kabiliyetleri değerlendirilmiş ve edebî tenkitler yapılmıştır. Lâkin tenkit yapılırken ilmî bir sisteme göre değil selîka ve kişisel beğeniler esas alınmıştır.⁴¹ Şairler de şiir nazmederken etrafında meydana gelen

³⁶ Demirayak, *Arap Edebiyatı Tarihi - I*, 62.

³⁷ Demirayak, *Arap Edebiyatı Tarihi - I*, 78-79.

³⁸ Civelek, *Arap Dilbilimine Giriş*, 37 Bu şiirlere Havliyyât, Mukalledât gibi isimler verilir.

³⁹ Ebû Alî el-Hasen İbn Reşîk, *el-'Umde fi mehâsini 'ş-şi'r ve âdâbih*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd (Dâru'l-Cil, 1401), 1/65.

⁴⁰ Selami Bakırcı - Kenan Demirayak, *Arap Dili Grameri Tarihi* (Erzurum: Fenomen Yayınları, 2019), 1.

⁴¹ Ahmed Emîn, *en-Nakdü'l-edebî* (Müessesetü Hindâvî, 2017), 358.

olaylarda hissettiği duyguları esas almışlardır.⁴² Bu dönemde tenkit yapılırken selika ve kişisel zevkler ağır bassa da şiir, müzekkerlik müenneslik uyumu, ikvâ gibi kafiye hatası, lafız, mâna ve belâgat açısından değerlendirilmiş yani bazı ilmî kıstaslar az da olsa görülmüştür.⁴³ Bu tür tenkitler, Câhiliye döneminde şiirin gelişmesine katkı sağlamıştır. Çünkü şairler hakem karşısında şiirlerinin kusurları sayıldığında hatalarını fark edip şiirlerini beğenilecek duruma getirmek için i'rabla ilgili hatalara dikkat etmeye ve daha iyisini yapmaya çalışmışlardır.⁴⁴

Câhiliye döneminde şairler, dildeki kelimelere ve bunların yerli yerinde kullanılmasına vâkıf olduklarından nazmedilen şiirlerde kullandıkları kelimelerin fasih, terkiplerin de gramere uygun olmasına dikkat etmeye çalışmışlardır.⁴⁵ Aynı zamanda şiirde belâgat ilminin konularından olan teşbih, cinas, istiare gibi söz sanatları da kullanmışlardır.⁴⁶ Şiirlerde tarihî olaylar, Arapların bilgisi, ahlâkı ve âdâbı gibi meselelerden bahsetmişlerdir. Câhiliye dönemi şiirleri, sonraki dönemlerde yazılan *Kitâbü'l-İbil*, *Kitâbü'n-Nebât* gibi dil kitaplarının, gramer kaidelerinin ve pek çok eserin başvuru kaynağı olmuştur.⁴⁷ Abdullah b. Abbâs (ö. 68/687-88) şiirin öneminden bahsederken şöyle ifade etmiştir: Kur'ân'dan bir şey okuyup anlayamadığımızda onu Arapların şiirlerinde arayın. Zira şiir, Arapların divanıdır.⁴⁸ Dolayısıyla şiir, Arapların bilgilerine yer verip onları muhafaza eden ve Arapların istifade ettiği, başvurduğu tarihsel vesikalar hükmündedir.

Şiir, Câhiliye döneminin sonlarında bir kazanç aracı haline gelmiştir. Ebû Amr b. Alâ'nın (ö. 154/771) ifade ettiğine göre Câhiliye döneminde kahramanlıklarını kaydeden, şanlarını yücelten, düşmanlarını korkutan şiire başlangıçta ihtiyacın daha fazla olmasından ötürü şair hatipten önde tutulmuş daha sonrasında şiir bir kazanç kapısı yapıp insanların namuslarına dil uzatılmaya başlanınca hatibe şairden daha fazla değer vermeye başlanmıştır.⁴⁹

⁴² Demirayak, *Arap Edebiyatı Tarihi - I*, 88-89.

⁴³ Demirayak, *Arap Edebiyatı Tarihi - I*, 90-91.

⁴⁴ Demirayak, *Arap Edebiyatı Tarihi - I*, 91-92.

⁴⁵ Ömer Ferruh, *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî* (Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 1981), 1/79.

⁴⁶ Demirayak, *Arap Edebiyatı Tarihi - I*, 122.

⁴⁷ Demirayak, *Arap Edebiyatı Tarihi - I*, 73.

⁴⁸ İbn Reşîk, *el-'Umde*, 1/30.

⁴⁹ Ebû Osmân Amr b. Bahr el-Câhiz, *el-Beyân ve't-tebyîn* (Beyrut: Dâru ve Mektebetü'l-Hilâl, 1423), 1/203.

Arap dili ve belâgatının bu dönemin sonlarında gelişerek oldukça iyi bir seviyeye ulaştığını farz edebiliriz. Farklı kabileler tarafından konuşulan tüm lehçeler gelişmiş ve şairlerin şiir nazmettiği, hatiplerin onunla hitap ettiği üstün bir edebî lehçe olan Kureyş lehçesi ortaya çıkmıştır. Bu edebî lehçe, konuşma yönüyle dile kolay, kulağa hoş gelen ve bir şey ifade edilirken de en açık olan lehçe olmasından fasih dil olarak kabul edilmiştir.⁵⁰ Araplar her zaman dillerine hayranlık duymuş ve dil, onların övünç ve gösterişlerine konu olmuştur. Araplar, dillerindeki yükselmenin ve güzelliğin farkına vararak düşmanlarına karşı bir silah olarak kullanmak için dile hâkim olmaya çalışmışlardır.⁵¹ Bunun için onlar çocuklarını küçük yaşta süt anneye verirken dilde üstün olmalarını kolaylaştırmaları için fasih lehçelerin kullanıldığı çölleri yani merkezden uzak yerleşim yerlerini tercih etmişlerdir. Ayrıca çocuklarını dil ve edebiyat becerilerini geliştirmeleri için onları şair ve ediplerin yanında tutmaya önem vermişlerdir.⁵² Câhiliye döneminde Arapların çocukları için gerekli dilsel ortamı hazırlamaları aslında bir tür dil çalışmasıdır.⁵³

Araplar, sonraki dönemlerde tespit edilen gramer kurallarını Câhiliye döneminde teorik olarak bilmiyor ve bunlara da ihtiyaç duymuyorlardı. Çünkü onlar selîkaları⁵⁴ sayesinde konuşuyor, şiirlerini nazmediyor ve hutbelerini okuyorlardı.⁵⁵

Buraya kadar zikrettiklerimiz dikkate alındığında İslâm öncesi Arapların, yaşamlarında şiire ve şaire önem verip teşvik edici unsurları oluşturmaları ve dil gelişimi için çocukları fasih lehçelerin kullanıldığı çöllere gönderip gerekli ortamı hazırlamaları Arap dil ilimlerinin gelişiminde etkili olmuştur. Bir sonraki başlığımızda Arap dil ilimlerinin gelişiminde büyük rol oynayan Kur'ân'ın etkisini ele alacağız.

1.3. İslâm Sonrasında Arap Dili

Peygamberlere mûcize verilirken kavimlerinin hangi alanda ileri gittiği dikkate alınmıştır. Nitekim Hz. Mûsâ'ya denizin ikiye ayrılması, asânın yılanı dönüşmesi ve kayadan su çıkması gibi sihrî mûcizeler verilmiştir. Çünkü Firavun'un kavminde sihir

⁵⁰ Hüseyin Nassâr, *el-Mu'cemü'l-'Arabî: Neş'etühü ve tetavvürüh* (Dâru Mısır, 1408), 1/13.

⁵¹ Nassâr, *el-Mu'cemü'l-'Arabî*, 1/13.

⁵² Nassâr, *el-Mu'cemü'l-'Arabî*, 1/14.

⁵³ Bakırcı - Demirayak, *Arap Dili Grameri Tarihi*, 1.

⁵⁴ Dil selîkası için bk. İbrâhim Enîs, *Min Esrâri'l-luğati'l-'Arabiyye* (Kahire: Mektebetü'l-Enclü el-Mısriyye, 1966), 19-21.

⁵⁵ Halim Öznurhan, "Kur'an'ın Arap Diline Tesiri", *İslâm Öncesi Araplarda Dil ve Edebiyat*, ed. Mustafa Çağrırcı (İstanbul: Kuramer Yayınları, 2019), 120.

gelişmiştir. Hz. İsa'ya da çamurdan kuş yapması ve ölüyü diriltmesi gibi tıbbî mucizeler verilmiştir. Çünkü onun döneminde tıp gelişmiştir.⁵⁶ Araplar ise belâgat alanında ileri bir seviyeye ulaştıklarından Hz. Peygamber'e de belâgatiyle en üst seviyede olan Kur'ân-ı Kerîm mucizesi verilmiştir. Bu yönüyle mucize olan Kur'ân, kendisini inkâr eden Araplara benzerini getiremeyecekleri konusunda meydan okumuştur. Her ne kadar bu meydan okumanın Arapların tamamına değil de belli bir kitleye yönelik olduğuna dair fikirler olsa da⁵⁷ Kur'ân'ın i'câzını tarif ve tespitiye yönelik ciddi çalışmalar yapılmış ve bu çalışmalar dil ilimlerini farklı yönlerde geliştirmiş ve detaylandırmıştır.

Arapça, Kur'ân dili olması sebebiyle dikkatleri üzerine çekmiş ve günümüze kadar devam eden yoğun dil araştırmalarına konu olmuştur. Kur'ân'ın nâzil olmaya başlamasından itibaren vahye muhatap olan Müslümanlar Kur'ân'ı ibadetlerini yerine getirirken okumuşlar, tebliğ ve irşad gibi faaliyetlerde onu referans almışlardır. Bu durum Arap dili ilimlerinin gelişimine katkıda bulunmuştur.⁵⁸ Müslümanlar, Arapçayı kutsal bir emanet görererek korumuş, Kur'ân ve Arap dili arasında görülen sıkı ilişkiden dolayı Arapçaya yapılan eleştirilerin Kur'ân'a veya Kur'ân'a yönelik eleştirilerin Arapçaya etki edeceği kanaatinde olmuşlardır.⁵⁹ Bilindiği gibi geçmişte bazı diller zaman içerisinde ya değişime uğramış ya da yok olmuştur. Arapça İslâm öncesinde bir medeniyet ve sanat dili olmadığı gibi bilim ve felsefe konularının irdelenmediği, ekseriyetle bedevilerin kullandığı bir dildi. Arapçanın Kur'ân dili olması, onun bir medeniyet dili haline gelmesinde, gücünü ve canlılığını korumasında etkili olmuştur.⁶⁰

Müslümanlar, vahyin nâzil olmaya başlamasından itibaren Kur'ân'ı doğru okumak ve korumak için büyük çaba sarfetmişlerdir. Kur'ân'ı ezberinde bulunduranların savaşlarda şehit edilmeleri üzerine Kur'ân'ı korumak için yazıya aktarılması dolaylı olarak dile hizmet etmiştir. Kur'ân, Arapların daha önceden kullandığı sözcüklere yeni mânalar kazandırarak Arap dilini zenginleştirmiştir. Örneğin المؤمن kelimesi Câhiliye döneminde tasdik anlamına gelen الأمان ve الإيمان

⁵⁶ Bk. Ebû Bekr Abdülkâhir b. Abdîrrahmân el-Cürcânî, *Delâ'ilü'l-i'câz*, thk. Mahmûd Muhammed Şâkir (Kahire: Matbaatü'l-Medenî, 1413), 475; Bk. Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib el-Bâkîllânî, *I'câzü'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Sakr (Mısır: Dâru'l-Meârif, 1997), 5.

⁵⁷ Bk. İbrâhim Enîs, *Fi'l-Lehecâti'l-'Arabiyye* (Kahire: Mektebetü'l-Enclû el-Mısıriyye, 2003), 36.

⁵⁸ Öznurhan, "Kur'an'ın Arap Diline Tesiri", 115.

⁵⁹ Öznurhan, "Kur'an'ın Arap Diline Tesiri", 116.

⁶⁰ Öznurhan, "Kur'an'ın Arap Diline Tesiri", 116-117.

olarak bilinirken İslâm'la birlikte Kur'ân'da kâfirin karşıtı yani iman eden anlamında kullanılır olmuştur. Aynı şekilde *المسلم, الكافر, والمنافق* gibi lafızlar da yeni anlamlar kazanmıştır.⁶¹ Bundan dolayı Kur'ân'ın yazıya geçirilmesiyle dilin söz varlığı da kayıt altına alınmıştır. Nitekim elimize ulaşan en kapsamlı, korunmuş yazılı Arapça eser Kur'ân'dır.

Kur'ân'ın yazıya geçirilmesiyle birlikte harekelenmesi ve noktalanması da dil ilimlerinin gelişmesine hizmet etmiştir. Nitekim Arapları dilsel inceleme yapmaya sevk eden etken Kur'ân'ı doğru okuma ihtiyacı olmuştur. O dönemlerde yazının fazla gelişmemesi ve farklı kabilelerde görülen telaffuz farklılıkları gibi Kur'ân'ın doğru okunmasını etkileyen hususlar Arap dilinin ses bilgisine yönelik çalışmaları artırmıştır. Bu yüzden âlimler de dilsel inceleme ve ihtisaslaşma yoluna girişmişlerdir. Bir önceki bölümde zikrettiğimiz üzere Araplar, sonraki dönemlerde adı konan gramer kurallarını Câhiliye döneminde teorik olarak bilmiyor ve buna ihtiyaç duymuyorlardı. Çünkü onlar dil selikaları sayesinde konuşuyorlardı. İslâm sonrasında Kur'ân'ın nüzülü ile beraber Arapça daha geniş coğrafyanın önem verdiği bir dil haline gelmiştir. Arap Yarımadası'nın dışına fetihler başlayıp İslâmiyet yayılınca pek çok kişi İslâm'a girmiştir. İslâm'a intisap edenler, temel dinî bilgileri öğrenmek ve belli ibadetleri yerine getirmek için din dili olan Arapçayı öğrenmek zorunda kalmıştır. Arap dili kaynaklarında sıkça zikredildiğine göre Araplar acemlerle etkileşimleri neticesinde lahn olarak ifade edilen dil hataları belirlemeye başlamıştır. Bu hatalar Câhiliye döneminde ve Hz. Peygamber döneminde az da olsa görülmüş ve hatanın dikkat çeken bir mesele olduğuna dair rivayetler zikredilmiştir. Örneğin, Hz. Peygamber bir adamı konuşmasında hata yaparken duymuş bunun üzerine “kardeşinizi düzeltin çünkü o hata yaptı” buyurmuştur.⁶² Rivayetten de anlaşıldığı üzere dilde hata hoş karşılanmamış ve hemen düzeltilmesi istenmiştir.

İlk zamanlarda az da olsa görülen bu hatalar zaman içerisinde daha da yaygınlaşmış hatta Kur'ân kıraatlerinde görülmeye başlanmıştır. Bu hatayla ilgili en meşhur örnek şudur:⁶³ Hz. Ömer döneminde bir Arap, bana kim bir âyet okur der. Oradakilerden biri *...أَنَّ اللَّهَ بَرِيٌّ مِنَ الْمُشْرِكِينَ وَرَسُولُهُ...* “...Allah ve Resûlü, Allah'a ortak

⁶¹ Süyûtî, *el-Müzhir*, 1/235.

⁶² Muhammed et-Tantâvî, *Neş'etü'n-naḥv ve târîhu eşheri'n-nühât* (Kahire: Dâru'l-Meârif, ts.), 16.

⁶³ Tantâvî, *Neş'etü'n-naḥv*, 25.

koşanlardan uzaktır...”⁶⁴ âyetini okur. Fakat, *وَرَسُولُهُ* kelimesini merfû okuması gerekirken mecrur yapmak suretiyle âyetin anlamını değiştirmiştir. Böylece “Allah, müşriklerden ve resulünden uzaktır.” şeklinde âyetin anlamını bozmuştur. Bunun üzerine âyeti okunmasını isteyen kişi “Allah, resulünden beri olursa ben de ondan beriyim” der. Hz. Ömer’e bu söz ulaşınca Hz. Ömer onu çağırıp “Allah’ın resulünden beri olunur mu?” diye sorar. O da kendisine okunan âyeti okuyup sonra böyle dedim diye ifade edince Hz. Ömer “bu böyle değil” diyerek âyetin harekesini düzeltmiş ve bu olay üzerine Arap dilini iyi bilmeyenlerin Kur’ân okumamasını emretmiştir. Dilde yapılan hataların Kur’ân âyetlerine de sirayet etmesi âlimleri birtakım tedbirler almaya yani dil kurallarının tespit edilmesine yönelik çalışmalar yapmaya sevk etmiştir ve ilk olarak da Ebü’l-Esved ed-Düelî (ö. 69/688) tarafından Kur’ân’a harekeleme işlemi yapılmıştır.⁶⁵ Yaygın kanaate göre, yukarıda işaret ettiğimiz dilde hata meselesi Arapçanın kurallarla kontrol altına alınmasında ve dolayısıyla nahvî çalışmalarda başlangıç noktası kabul edilir.

Daha sonraki dönemlerde Kur’ân’a vakıf işaretlerinin konulması da nahiv meselelerinin tartışılmasına arka plan teşkil ettiğinden haddi zatında dilsel bir çabadır ve dil çalışmaları kapsamında değerlendirilmelidir. Çünkü bir vakıf işaretinin nereye konacağını veya hangi vakıf işaretinin getirileceğini bilmek cümlenin anlamına bağlıdır. Bir vakfın cümle içindeki konumuna göre kelimelerin görevleri de değişir bu da anlam üzerinde etkili olur yani vakıflar gramer ilmiyle yakından ilişkilidir.⁶⁶ Vakf ve ibtidâ konusu ilk dönemlerden itibaren önem arz etmiş ve bu alanda eserler telif edilmeye başlanmıştır. En önemlisi de bu konuda eser derleyenler kâripler ve nahivciler olmuştur.⁶⁷

Müslümanlar, Kur’ân’ı koruma ve doğru okuma gayretlerinin yanı sıra ilâhî mesajı anlayabilmek için büyük çaba sarfetmişlerdir. Anlamakta zorlandıkları yerleri Hz. Peygamber’e sormuşlardır. Daha sonra zamanla Kur’ân’ın doğru anlaşılabilmesi

⁶⁴ et-Tevbe 9/3.

⁶⁵ Ali Bulut, “Sözlü Gelenekten Yazılı Geleneğe Geçiş ve Bunda Kur’an’ın Etkisi”, *İslâm Öncesi Araplarda Dil ve Edebiyat*, ed. Mustafa Çağrı (İstanbul: Kuramer Yayınları, 2019), 108.

⁶⁶ Örnekler için bk. Muhammed Ersöz, “Vakf-ı Murâkabe ve Kur’an’ı Anlamaya Etkileri (Secâvendî’nin İlelü’l-Vukûf Adlı Eserindeki Açıklamalar Özelinde)”, *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 40/40 (2015), 159-186.

⁶⁷ Ersöz, “Vakf-ı Murâkabe”, 161.

için Kur'ân üzerine filolojik incelemeler başlamıştır.⁶⁸ İlâhî mesajı anlamak için muhataplar çaba göstermiş ve bunun neticesinde tefsir, kıraat, fıkıh, kelâm gibi Kur'ân odaklı dinî ilimler ortaya çıkmıştır. Kur'ân âyetlerinin açıklanması ve yorumlanması ya da âyetlerden hüküm çıkarılması doğal olarak sarf, nahiv, sözlük, belâgat ve iştikak gibi dil ilimlerini bilmeyi gerektiriyordu. Bu da dilsel inceleme ve araştırmaların ortaya çıkmasını sağlamıştır. Nitekim Abduh er-Râcihî'nin (1937-2010) İbn Fâris'ten aktardığı üzere Kur'ân, sünnet ve fetva ilmiyle ilgilenenlerin Arap dilini bilmesi gerekir hatta zorunludur.⁶⁹ Çünkü Kur'ân Arap diliyle nâzil olmuştur ve Hz. Peygamber de Arap'tır. Kim Kur'ân'da ve Hz. Peygamber'in sünnetinde bulunan her bir Arapça kelimeyi veya muhteşem nazmı öğrenmek isterse Arap dilini öğrenmek dışında bir alternatifi yoktur.⁷⁰ Bir metni anlayabilmek için o dilin kurallarını, ifade biçimlerini bilmek gerekir. Bu yüzden Müslümanlar da Kur'ân dili olan Arapçayı incelemeye koyulmuşlardır.

İslâm sonrasında özellikle Kur'ân'ın meydan okuyucu üslubu ve her türlü itikadî ve amelî hükmün kaynağı olması, Arap dilinin etkisini artırmıştır. Kur'ân âyetlerinin anlaşılabilmesi için mânası kapalı kelimeleri açıklama ihtiyacı ve gramerle ilgili meseleler dilin ehemmiyetine ayrı bir boyut kazandırmıştır. Kur'ân'dan hüküm çıkarma ve aynı zamanda onun doğru okunması gayretleri dil ilimleri çalışmalarının yapılmasını teşvik edip hızlandırmış ve o alanda eserlerin telif edilmesini sağlamıştır. Nitekim Hz. Peygamber'in *أَعْرَبُوا الْقُرْآنَ وَالتَّمِسُوا غَرَائِبَهُ* (*Kur'ân'ı i'rab edin ve onun gariblerini araştırın*)⁷¹ ifadesi ile Hz. Ömer'in *تَعَلَّمُوا إِعْرَابَ الْقُرْآنِ كَمَا تَتَعَلَّمُونَ حِفْظَهُ* (*Kur'ân'ı ezberlediğiniz gibi onun i'rabını da öğrenin*)⁷² ifadesi bu alanlarda araştırmalar yapılmasını ilk dönemlerden itibaren teşvik etmiştir. Özellikle de Kur'ân üzerine hicrî 2. asırdan itibaren garîbü'l-Kur'ân, meâni'l-Kur'ân, mecâzü'l-Kur'ân, i'râbü'l-Kur'ân nevi eserler telif edilmiştir.⁷³

⁶⁸ Ali Bulut, *Belâgat Meâni-Beyân-Bedi'* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2020), 24.

⁶⁹ Abduh Alî İbrâhîm er-Râcihî, *Fıkhü'l-luğa fi'l-kütübi'l-'Arabiyye* (Beyrut: Dâru'n-Nahdati'l-Arabiyye, 1392), 44.

⁷⁰ Râcihî, *Fıkhü'l-luğa*, 44.

⁷¹ Ebû Bekr Muhammed b. el-Kâsım İbnü'l-Enbârî, *Kitâbü İzâhi'l-vakf ve'l-ibtidâ'*, thk. Muhyiddin Abdurrahman Ramazan (Matbûâtü Mecmai'l-Lugati'l-Arabiyye bi-Dımaşk, 1390), 1/15.

⁷² İbnü'l-Enbârî, *Kitâbü İzâhi'l-vakf ve'l-ibtidâ'*, 1/35.

⁷³ Bulut, "Sözlü Gelenekten Yazılı Geleneğe Geçiş ve Bunda Kur'an'ın Etkisi", 110-111.

Kur'ân'ı doğru anlayabilmek için Müslümanlar Arap dili üzerinde incelemeler yapmış ve Kur'ân'ın anlaşılmasında önemli bir başvuru kaynağı olduğundan hem şiiri hem de nesri derlemeye başlamışlardır.⁷⁴ Şiir ve nesrin tedvininin bir diğer sebebi de Kur'ân'da lahn bulunduğunu iddia eden bazı gayrimüslimlerin iddialarının delillerle çürütülmek istenmesidir. Şiir ve nesir derleme faaliyetlerini yaparken de dillerinde lahn görülen şehirdeki Araplar yerine dilin saflığının korunduğu çöllere yolculuklar yapmışlardır.⁷⁵ Kur'ân'ın çeşitli edebî sanatlar ve üslûplar içermesi,⁷⁶ vezin ve kafiye kurallarına uyması gereken şiire benzememesi, kelimelerinin güçlü olması, nazmının güzelliği gibi hususiyetleri Müslümanları Kur'ân'ın edebî yönünü incelemeye sevk etmiş ve buna bağlı olarak belâgat ilminin ortaya çıkmasını sağlamıştır.⁷⁷

Buraya kadar anlaşıldığı üzere Kur'ân'ı koruma, doğru okuma ve anlama arzusu Müslümanları dil çalışmaları yapmaya sevk etmiştir. Bir sonraki başlıklarda İslâm'ın gelişiyile ortaya çıkan kıraat, tefsir, fıkıh, kelâm ve hadisin dille irtibatından bahsedeceğiz. Kâri, müfessir, fakih ve muhaddis gibi din ilimleriyle uğraşanlar dil ilimlerini bilmek ve irdelemek zorunda kalmışlardır. Kur'ân'ı tefsir ederken, ondan hüküm çıkarırken dilsel açıklamalar yapmışlardır. Biz de onların yaptığı izahlara yer vererek dil ilimlerinin gelişimine olan etkisinden bahsedeceğiz.

1.3.1. Kıraat ve Dil İlimleri

Genel tanımıyla kıraat ilmi Kur'ân lafızlarının nasıl okunacağını ve bu lafızların râvilere nispet edilerek farklı okunuşlarını konu edinen bir ilimdir.⁷⁸ Bir kelimenin harflerinin veya harekelerinin farklı şekillerde okunması, kelimenin veya cümlenin anlamında değişikliğe yol açabilir. Bunu anlayabilmek için dil ilimlerine ihtiyaç vardır. Bu bağlamda kıraat ilmi her zaman dil ilimleriyle irtibatlı olmuştur. Nitekim nahiv, Arap dili kurallarının tespitiyken kıraat ise bu kurallar çerçevesinde Kur'ân'ın okunuşudur.

Bilindiği üzere kabileler şeklinde yaşayan Arapların konuştukları lehçeler birbirinden farklıdır. Bu farklılıklar kabilelerin farklı lafızları aynı mânada kullanması

⁷⁴ Kenan Demirayak, *Arap Edebiyatı Tarihi-II Sadru'l-İslam Dönemi* (Fenomen Yayınları, 2017), 203.

⁷⁵ Bulut, "Sözlü Gelenekten Yazılı Geleneğe Geçiş ve Bunda Kur'an'ın Etkisi", 109.

⁷⁶ Demirayak, *Arap Edebiyatı Tarihi - II*, 203.

⁷⁷ Öznurhan, "Kur'an'ın Arap Diline Tesiri", 123.

⁷⁸ Bk. Şemsüddin Muhammed b. Muhammed İbnü'l-Cezerî, *Müncidü'l-mukri'in ve mürşidü't-tâlibîn* (Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1420), 9.

veya bir kelimeyi farklı mânalarda kullanması ya da bir kelimeyi değişik şekillerde telaffuz etmeleri şeklinde tezahür eder.⁷⁹ Araplardaki bu lehçe farklılıkları farklı kıraatlerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur.⁸⁰ Fakat kıraatlerin ortaya çıkmasında lehçe farklılıklarının yanında nahiv ve sarf gibi dilsel meseleler de etkili olmuştur.⁸¹ Eğer sadece lehçeler etkili olsaydı Temîm lehçesini esas kabul eden Ebû Amr b. Alâ Kur'ân'da geçen أئمة kelimesindeki hemzeyi her yerde vurgulayarak (tahkikiyle) okurdu fakat o Kureyşlilerin okuduğu şekilde yani hemzeyi yumuşatarak (teshiliyle) okumuştur.⁸² Bu durum kıraatlerin rivayet esaslı olduğunu gösterir. Nitekim sahâbîler, Kur'ân'ı kendi lehçelerine uygun olsun veya olmasın Hz. Peygamber'den işittikleri gibi ezberlemiş ve okumuşlardır.⁸³

Kur'ân'daki kelimelerin kıraatlere bağlı olarak farklı okunması bazen mânaya etki eder bazen de etmez.⁸⁴ Anlama etki eden hususlar doğrudan dil ilimleriyle daha fazla etkileşime girer fakat tesir etmeyenlerin ise bu ilimlerle irtibatı daha sınırlıdır. Mâna üzerinde etkisi olan okuyuşa يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا قُمْتُمْ إِلَى الصَّلَاةِ فَاغْسِلُوا وُجُوهَكُمْ...⁸⁵ “Ey iman edenler! Namaza kalkacağınız zaman yüzlerinizi, dirseklere kadar ellerinizi ve -başlarınıza mesh edip her iki topuğa kadar da ayaklarınızı yıkayın...”⁸⁵ âyetinde geçen وَأَرْجُلَكُمْ kelimesini kâriilerden Nâfi‘ b. Abdurrahman (ö. 169/785), İbn Âmir (ö. 118/736), Ali b. Hamza el-Kisâi (ö. 189/805), Ya‘kûb el-Hadramî (ö. 205/821) ve Hafs b. Süleymân (ö. 180/796) lâm harfini fethalı yani وَأَرْجُلَكُمْ şeklinde diğerlerinin ise lâm harfini kesreli yani وَأَرْجُلِكُمْ şeklinde okumalarını örnek olarak verebiliriz.⁸⁶ Fethalı okunursa وَأَرْجُلِكُمْ

⁷⁹ Yonis İnanç, *Teşekkül Sürecinde Nahiv-Kıraat İlişkisi* (Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015), 91.

⁸⁰ Abduh Alî İbrâhîm er-Râcihî, *el-Lehecâtü'l-'Arabiyye fi'l-kırâ'âti'l-Ḳur'âniyye* (İskenderiye: Dâru'l-Ma'rifeti'l-Câmiyye, 1996), 69.

⁸¹ İnanç, *Teşekkül Sürecinde Nahiv-Kıraat İlişkisi*, 119.

⁸² Zühreyyr Gâzî Zâhid, “en-Nahviyyûn ve'l-kırâ'âti'l-Ḳur'âniyye”, *Mecelletü Adâbi'l-Müstensiriyye* 15 (1987), 111.

⁸³ Abdülâl Sâlim Mekrem, *Eşeru'l-kırâ'âti'l-Ḳur'âniyye fi'd-dirâsâti'n-naḥviyye* (Kuveyt: Müessesetü Ali Cerrâhi's-Sabâh, 1398), 29.

⁸⁴ Anlam üzerinde etkisi olmayanlar için bk. Ömer Özbek, “Kıraat Farklılıklarının Anlama Etkisi”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 1/39 (2015), 168.

⁸⁵ el-Mâide 5/6.

⁸⁶ Şemsüddin Muhammed b. Muhammed İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fi'l-kırâ'âti'l-'aşr*, thk. Ali Muhammed ed-Dabbâ' (el-Matbaatü't-Ticâriyyetü'l-Kübrâ, ts.), 2/254.

ifadesi *وَجُوهَكُمْ* lafzına atfedilmiş olur ve bu durumda ayakların topuklara kadar yıkanması gerektiği anlaşılırken kesreli okunursa bu ibare *بِرُؤُسِكُمْ* lafzına atfedilmiş olur ve bu durumda ayakların topuklara kadar mesh edilmesi gerektiği anlaşılır.⁸⁷

Başka bir örnek ise *... يَقْضُ الْحَقَّ وَهُوَ خَيْرُ الْفَاصِلِينَ* “... O, hakkı anlatır. O, hakkı batıldan ayırt edenlerin en hayırlısıdır.”⁸⁸ âyetinde geçen *يَقْضُ* kelimesinin farklı şekillerde okunmasıdır. Nâfi‘, Ebû Ma‘bed b. Kesîr (ö. 120/738), Âsım b. Behdele (ö. 127/745) ve Ebû Ca‘fer el-Kârî (ö. 130/747-48) bu âyette geçtiği gibi *يَقْضُ* şeklinde okurken, diğer kârilere *يَقْضُ* şeklinde okumuşlardır.⁸⁹ İlk okuyuşa göre anlam yukarıda verildiği gibi “hakkı anlatır” şeklinde iken ikinci okuyuşa göre ise “O hakkıyla hüküm verir” olur.⁹⁰ Burada iki farklı okuyuşta kıraat farklılıklarının anlam farklılıklarını doğurduğunu görürüz.

Kıraat farklılıkları Hz. Peygamber döneminden itibaren görülmüş ve tartışmalara sebebiyet vermiştir. Medine’ye hicretten sonra bazı kabileler, Kur’ân’ın dili ve üslûbu açısından zorlanmış ve bazı ifadeleri hem telaffuz etmekte hem de anlamakta güçlük çekmişlerdir. Kendi kabilelerinde öğrenip alıştıkları üslupları terk edip diğer kabilelerin ifade biçimlerini benimsemeleri zor geldiğinden bu dönemde yedi harf ruhsatı verilmiştir.⁹¹ Bu durum Hz. Peygamber’in kontrolü altında ve sahâbeden aktarılan kıraatler çerçevesinde olmuştur.⁹² Fakat daha sonra bu ruhsat ortadan kaldırılmış⁹³ ve belli rivayet senedleriyle sınırlı tutulmuştur.

Hız. Peygamber döneminde yaygın olmasa da meydana gelen ihtilâflar ona danışılması suretiyle problem haline gelmesi engellenmiştir.⁹⁴ Hız. Peygamber, sahâbîlere Kur’ân’ın farklı okuyuşlarını öğretmiş ve onları, insanlara dini ve Kur’ân’ı öğretmeleri için değişik şehirlere göndermiştir. Hız. Peygamber’in başlattığı bu

⁸⁷ Mekrem, *Eşeru’l-kırâ’âti’l-Kur’âniyye*, 69-70.

⁸⁸ el-En‘âm 6/57.

⁸⁹ İbnü’l-Cezerî, *en-Neşr*, 2/258.

⁹⁰ Özbek, “Kıraat Farklılıklarının Anlama Etkisi”, 176.

⁹¹ İbnü’l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/22.

⁹² Mekrem, *Eşeru’l-kırâ’âti’l-Kur’âniyye*, 25.

⁹³ Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh İbn Abdülber, *et-Temhîd limâ fi’l-Muvaţta’ mine’l-me‘ânî ve’l-esânîd*, thk. Mustafa b. Ahmed el-Alevî, Muhammed Abdülkebîr el-Bekrî (Fas: Vizâratü Umûmi’l-Evkâf ve’ş-Şuûni’l-İslâmiyye, 1387), 8/294.

⁹⁴ Bk. Muhammed b. İsmâil el-Buhârî, *el-Câmi‘u’s-şâhîh*, thk. Heyet (Bulak: el-Matbaatü’l-Kübrâ el-Emîriyye, 1311), “İşşâş ve Huşûmât”, 3 (No. 2419).

geleneği halifeler de sürdürmüştür.⁹⁵ Daha sonraki dönemlerde kendi kıraatinin Hz. Peygamber'e nâzil olan kıraat olduğunu iddia edenler ortaya çıkmış ve bu durum karşı tarafı tekfir etme seviyesine ulaşmıştır.⁹⁶ Bu tartışmalar üzerine Hz. Osman döneminde Kur'ân-ı Kerîm Kureyş lehçesine göre yazılmış fakat harekesiz ve noktasız olduğundan farklı okuyuşlara sebep teşkil etmiş, bu durum dildeki farklı ihtimalleri savunuların kendi lehine kullanmalarını doğurmuştur.⁹⁷ Elbette bu süreç dil ilimlerinin gelişmesine katkı sağlıyordu. Çünkü kıraatlerin doğruluğu veya yanlışlığı sonuçta belli bir dilsel biçimin savunulması veya reddedilmesi ile ortaya konuyordu. Bu dilsel kullanımların belli bir fonetiği, sözdizimi ve sözcük yapısı vardı. Dolayısıyla farklı dil bilgisel veçhelerin gün yüzüne çıkmasına vesile oluyordu.

Noktaların ve harekelerin ihdas edilmesiyle bütün İslâm coğrafyasına kısa zamanda yayılan Hz. Osman mushafları herkes tarafından kolaylıkla okunur hale gelmiştir. Buna bağlı olarak mushafların gönderildiği şehirlerden başlanarak kıraat ilmi merkezleri doğmaya başlamıştır.⁹⁸ Zamanla ortaya çıkan kıraat imamları çeşitli şehirlere yayılmış ve yeni nesiller gelip vahyin nâzil olduğu yerden uzaklaşılmasına bağlı olarak kıraatlerde ihtilâflar çoğalınca kıraat imamları birbirine giren kıraatlerin mütevâtiri, sahihi ve şâzını ayırabilmek için genel kaideler tespit etmeye başlamışlardır.⁹⁹ Kıraat imamları, rivayet edilmiş kıraatlerden kendi dil birikimlerine, alışkanlıklarına ve yaşadıkları yerin dil tecrübesine uyan kıraatleri esas alıp okumuşlardır.¹⁰⁰ Şehirlerdeki kıraat âlimleri hem kelimelerde hem de med, kasr, imâle, tahfif ve idgam gibi telaffuz keyfiyetlerinde tercihlerine göre öğretmeye başlamış ve ilk zamanlarda bu kıraat âlimlerinin sayısı fazlayken insanlar zamanla bu âlimlerin ilmî durumlarını ve yaşayışlarını gözeterek bazıları etrafında toplanmıştır.¹⁰¹ İbnü'l-Cezerî (ö. 833/1429) kıraat konusunda ustalaşmış kişilerin listesini eserinde yer vermiş fakat daha sonra bu sayı artıp ihtilâflar çoğalınca bazı âlimler tarafından kıraatler yeniden tasnif edilmiştir.¹⁰² Kıraatlerin sayısında İbn Mücâhid'e (ö. 324/936) kadar

⁹⁵ Ebû Muhammed b. Hammûş b. Muhammed Mekkî b. Ebû Tâlib, *el-İbâne 'an me'âni'l-kırâ'ât*, thk. Abdülfettâh İsmâil Şelebî (Dâru Nahdati Mısr, ts.), 48.

⁹⁶ İnanç, *Teşekkül Sürecinde Nahiv-Kıraat İlişkisi*, 93-94.

⁹⁷ Bk. İnanç, *Teşekkül Sürecinde Nahiv-Kıraat İlişkisi*, 95-96.

⁹⁸ Abdulhamit Birişik, *Kıraat İlmî ve Tarihi* (Bursa: Emin Yayınları, 2014), 74.

⁹⁹ İnanç, *Teşekkül Sürecinde Nahiv-Kıraat İlişkisi*, 96.

¹⁰⁰ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/52.

¹⁰¹ Birişik, *Kıraat İlmî ve Tarihi*, 74-75.

¹⁰² İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/8-9.

sınırlamaya gidilmemiş, kıraatin üç sıhhat şartını taşıyan kıraatler sahih kabul edilmiştir.¹⁰³ İbn Mücâhid eserinde kıraat imamlarının sayısını kriterler doğrultusunda yedi olarak belirleyerek¹⁰⁴ sahih kıraat rivayetini şahıslarla sınırlandırmıştır. Fakat daha sonra sıhhat şartlarını haiz kişiler dikkate alınarak yediden fazla tasnifler de yapılmıştır.¹⁰⁵

Kıraatlerin Arap dil kullanım biçimlerinden birine uygun düşmesi, ihtimalli de olsa Hz. Osman mushaflarından birine uyması ve sağlam bir senedin olması¹⁰⁶ şeklinde sayılan sıhhat şartları nahiv ve kıraatin birbiriyle olan ilişkisini gösterir. Hatta ilk zikredilen şart -Arap dilinin farklı kullanım biçimlerinden biriyle uyuma- Arap dili-kıraat ilişkisini hep gündemde tutmuştur.¹⁰⁷ Bazı dilciler sahih rivayetlerle sabit ya da kıraat âlimlerince onaylanan kıraatlerin kabul edileceğini yani dil yönünden uygunluk şartının yeterli olmayacağını ifade etmişlerdir.¹⁰⁸ Nahiv âlimleri, Kur'ân lafızlarıyla kıraatlerin tashihi için ilgilenirken aynı zamanda i'rab ve dil rivayetiyle de ilgilenmişlerdir ve i'rab kaideleri ile rivayet ettikleri kıraatler arasını uzlaştırmaya çalışmışlardır.¹⁰⁹ Nahiv âlimleri tespit ettikleri nahiv kaidelerine aykırı bir kıraatle karşılaştıklarında iki yöntem izlemişlerdir. Nahiv kaidelerini kıraatlere uyarlayarak tadile gitmişler ve önceden vazettikleri nahiv kurallarını “şu şekilde de olsa câizdir” şeklinde istisnâî durumlar getirerek kıraatleri nahve dahil etmişler ya da nahiv kurallarına dahil edemediklerinde kıraati inkâr etmişlerdir.¹¹⁰

Nahiv âlimleri, nahiv ilminin ortaya çıkışından itibaren kıraatlerle ilgilenmişlerdir. Zaten nahiv ilmiyle ilk ilgilenenler aynı zamanda kıraat âlimleriydi. Onları nahiv çalışmalarına yönlendiren belki de kıraate önem verip kıraatlerle Arap kelâmı arasında uyum kurma istekleriydi.¹¹¹ Nahiv meselelerine dair ilk görüşler Ebü'l-Esved'in öğrencileri ve aynı zamanda kurrâlar arasında yer alan âlimlere nispet

¹⁰³ Birişik, *Kıraat İlmi ve Tarihi*, 76.

¹⁰⁴ Tâlib, *el-İbâne*, 87.

¹⁰⁵ Birişik, *Kıraat İlmi ve Tarihi*, 76.

¹⁰⁶ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/9.

¹⁰⁷ Birişik, *Kıraat İlmi ve Tarihi*, 158.

¹⁰⁸ İnanç, *Teşekkül Sürecinde Nahiv-Kıraat İlişkisi*, 92.

¹⁰⁹ Mehdi el-Mahzûmî, *Medresetü'l-Kûfe ve menhecuhâ fi dirâseti'l-luğa ve 'n-nahv* (Matbaatü Mustafâ el-Bâbî, 1377), 32.

¹¹⁰ İnanç, *Teşekkül Sürecinde Nahiv-Kıraat İlişkisi*, 144; Alaaddin Şükür, *Kur'ân-ı Kerim'in Nahiv İlmine Etkisi* (Samsun: Üniversite Yayınları, 2018), 425.

¹¹¹ Mekrem, *Eşerü'l-kırâ'âti'l-Kur'âniyye*, 55.

edilir hatta onlardan bazıları nahvin kurucusu kabul edilmişlerdir.¹¹² Bu durum kıraat ve nahiv ilimlerinin birlikte geliştiğini ve birbirini etkilediğini gösterir. Hatta Şevkî Dayf'a (1910-2005) göre nahvin kuruluş sebebi kıraat erbabının Kur'ân'daki kelimelerin doğru i'rabını görüp anlayabilmesidir.¹¹³ Ona göre, bu âlimler nahiv kaidelerini Kur'ân'daki kıraatleri detaylı inceleyerek Kur'ân'dan ve dilin safiyetine güvendikleri Necid, Hicaz ve Tihâme'deki fasih Arapların dilinden vazetmişlerdir.¹¹⁴ Bu bağlamda kıraat farklılıklarıyla ilgili tartışmalar, Arap dili kaidelerinin tespitini başlatan en önemli etken olmuştur denilebilir.¹¹⁵

Nahiv ve kıraat ilmi birbiriyle ilişkilidir. Çünkü nahiv ilmi kurallarını dayandırırken kıraatlere başvurduğu da olmuş, kıraatlerde de sahih, yaygın kıraatlerin tespit ve tercih edilmesinde nahiv belirleyici olmuştur.¹¹⁶ Kur'ân'daki kelimelerin kıraatlere bağlı olarak farklı okunması nahiv ilmine katkı sağlayarak nahiv kaidelerinin tespit edilmesinde etkili olmuştur.¹¹⁷ Dil âlimleri, nahivle ilgili meselelerde kıraatlerden istifade ettiler. Nitekim onlar görüşlerini desteklerken ya da karşı görüşün iddia ettiği görüşü çürütürken kıraatlere de başvurular ve kıraatleri hem yeni bir kuralı vazetmede hem de önceden konulmuş bir kuralı teyit etmede kullandılar.¹¹⁸ Yani nahiv hükümlerinin zenginleştirilmesinde ve zor olan meselelerin çözümünde Kur'ân kıraatlerinden istifade ettiler. Çünkü kıraatler metin ve sened yönüyle güvenilir ve sağlamdır. Bu yüzden nahivciler, kuralları belirlemede ve ihtilâflı meseleleri bir kurala bağlamada kıraatlerden istifade ettiler. Bu bağlamda kıraat ilmi sayesinde dilin konuları zenginleşmiş ve esneklik kazanmıştır.¹¹⁹ Nahiv kurallarının vazedilmesinde kıraatin etkisine وَقَالَ فِرْعَوْنُ يَا هَامَانَ ابْنِ لِي صِرْحًا لَعَلِّي أَبْلُغُ الْأَسْبَابَ. أَسْبَابَ "Firavun dedi ki: 'Ey Hâmân! Bana yüksek bir kule yap, belki yollara, göklerin yollarına erişirim de Mûsâ'nın ilâhını görürüm(!) Çünkü ben, onun yalancı olduğuna inanıyorum. '...'"¹²⁰ âyetinde فَاطَّلَعَ kelimesini örnek

¹¹² eş-Şârif Letrûş, "Eşeru'l-fıkhî ve uşûlihi fi'd-dersi'n-naḥvî el-'Arabî", *Mecelletü Havliyyâti't-Türâs* 5 (2006), 62.

¹¹³ Şevkî Dayf, *el-Medârisü'n-naḥviyye* (Dâru'l-Meârif, ts.), 18.

¹¹⁴ Dayf, *el-Medârisü'n-naḥviyye*, 366.

¹¹⁵ Temmâm Hassân, *el-Uşûl* (Kahire: Âlemü'l-Kütüb, 1420), 24-25.

¹¹⁶ İnanç, *Teşekkül Sürecinde Nahiv-Kıraat İlişkisi*, 138.

¹¹⁷ Mekrem, *Eşeru'l-kırâ'âti'l-Kur'âniyye*, 100.

¹¹⁸ İnanç, *Teşekkül Sürecinde Nahiv-Kıraat İlişkisi*, 136.

¹¹⁹ eş-Şârif Letrûş, "Eşeru'l-fıkhî ve uşûlihi", 62.

¹²⁰ el-Mü'min 40/36-37.

olarak verebiliriz. Kıraat imamlarından Hafs kelimeyi âyetteki gibi mansub okumuş, diğer kıraat imamları ise فَاطَّلَعُ şeklinde merfû okumuşlardır.¹²¹ Hafs'ın bu lafzı mansub okumasına bağlı olarak recâdan sonra gelen sebebiyet fâ'sının muzârî fiili nasbetme kaidesi bu kıraate istinaden kurulmuştur.¹²²

كان'nin haberinin isminden önce gelmesinin câiz olması meselesinde de kıraatlerin etkisi olmuştur. Bilindiği gibi كان ve benzerleri isim cümlesinin başına gelip ismini ref' haberini ise nasb yapar ve asıl kurala göre isim cümlesinde كان'nin ismi önce, haberi ise sonra gelir fakat bazı durumlarda haber öne geçebilir.¹²³ Übey b. Kâ'b (ö. 33/654 [?]) ve Abdullah b. Mes'ûd (ö. 32/652-53), إِنَّ هَؤُلَاءِ مُتَبَّرٌ مَا هُمْ فِيهِ وَبَاطِلٌ مَا كَانُوا, “Şüphesiz bunların (din diye) içinde buldukları şey yok olmaya mahkumdur. Yapmakta olduklarının hepsi batıldır.”¹²⁴ âyetindeki وَبَاطِلٌ kelimesini وَبَاطِلًا şeklinde mansub okumuşlardır.¹²⁵ İbn Cinnî de bu kelimenin يَعْمَلُونَ ile mansub, مَا'nın da tekit olarak zâid olduğunu ve bu kıraatin de وَوَقَفًا كَانَ جَعْفَرٌ ve قَائِمًا كَانَ زَيْدٌ cümlelerindeki gibi كان'nin kendisinden önce haberinin gelmesinin câiz olduğuna delâlet ettiğini ifade etmiştir.¹²⁶

Kıraatler nahiv kurallarının vazedilmesinde etkili olduğu gibi dil âlimleri, tespit ettikleri bazı kuralların pekiştirilmesinde kıraatleri ölçüt kabul etmişlerdir. Bunun dışında bazı kuralların iptal edilmesinde de kıraatlerden istifade etmişler, bazı i'rabla ilgili farklı ihtimallerin kabul edilmesinde kıraatlerin etkisi olmuş ve yeni yaklaşımların ortaya çıkmasında da katkısı olmuştur.¹²⁷

Kıraat ilminin nahiv ilminin ortaya çıkmasında, gelişmesinde ve kurallarında etkili olduğu gibi iştikak ilmine de katkısı olduğu kanaatindeyiz. Çünkü bu başlık altında işaret edildiği üzere Kur'ân'daki okuyuşlarda lehçelerin de etkisi olmuştur.

¹²¹ Ebû Amr Osmân b. Saîd ed-Dânî, *et-Teysîr fi'l-kırâ'âti's-seb'*, thk. Otto Pretzl (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1404), 191.

¹²² Ebü'l-Hasen Nûruddîn Alî b. Muhammed el-Üşmûnî, *Şerhu'l-Üşmûnî li-Elfiyyeti İbn Mâlik*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd (Beyrut-Lübnan: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1375), 3/570.

¹²³ Bk. Abbas Hasan, *en-Nahvü'l-vâfi* (Dâru'l-Meârif, ts.), 1/569-572.

¹²⁴ el-A'râf 7/139.

¹²⁵ Mekrem, *Eşeru'l-kırâ'âti'l-Kur'âniyye*, 99.

¹²⁶ Mekrem, *Eşeru'l-kırâ'âti'l-Kur'âniyye*, 99.

¹²⁷ Konuyla ilgili daha fazla örnek ve ayrıntı için bk. Şükür, *Kur'ân-ı Kerim'in Nahiv İlmine Etkisi*, 463-485.

Çalışmamızın ikinci bölümünde iştikak başlığı altında bahsedileceği üzere bazı kabileler bir harfin yerine başka bir harf getirerek telaffuz ederler. Örneğin Arapların çoğunluğu السراط kelimesini sîn harfiyle Kureyş ise الصراط şeklinde sâd harfiyle söyler.¹²⁸ Bazı kabileler de kelimedeki harflerin yerlerini değiştirir yani kalbederler. Örneğin Hicaz dilindeki صاعقة kelimesi Temîm'de صاعة şeklinde konuşulmuştur.¹²⁹ Harflerin yer değiştirmesi ya da harfin başka bir harfle değişmesi ikinci bölümde anlatılacağı üzere iştikakla ilgili bir durumdur.

Yukarıda ifade ettiğimiz gibi vahyin ilk dönemlerinde aynı anlama gelen farklı kelimelerin kullanımına ruhsat verilmişti. Fakat iki farklı kelimenin (bir harfi farklı ya da harfleri yer değiştirmiş) aynı anlamı ya da farklı anlamları ifade edip etmediği ayrı bir inceleme konusudur. İştikak bölümünde bahsedileceği üzere bu tür kelimeler aynı anlamda olabileceği gibi farklı anlamlarda da olabilir. Bu sebepten dolayı bu tür kelimeler Kur'ân okurken lehçelere göre farklı telaffuz edildiğinde Kur'ân'ın mânasına bir etki edip etmediği üzerinde düşünüldüğü ve bu lafızlar üzerinde inceleme yapıldığı kanaatindeyiz. Böylece kıraat ilmi bir yönüyle dil ilimlerini etkilemiş diğer taraftan istifade etmiştir.

1.3.2. Tefsir ve Dil İlimleri

Tefsir; lugat, nahiv, sarf, beyân gibi dil ilimleri yanı sıra fıkıh usulü, kıraat, esbâb-ı nüzûl ve nâsîh-mensuh ilimlerinden istifade ederek Kur'ân'ın anlaşıldığı, mânalarının açıklandığı ve ondan hüküm çıkarıldığı bir ilimdir.¹³⁰ Tanımdan da anlaşıldığı üzere tefsir ilmi dil ilimleri, fıkıh usulü ve kıraat gibi ilimlere ihtiyaç duyar. Fakat bunlardan en önemlisi dil ilimleridir. Nitekim Süyûtî'nin müfessirin ihtiyaç duyduğu on beş ilimden ilk yarısını dil ilimlerine ayırması¹³¹ bu ilimlerin ne kadar

¹²⁸ Ebû Hayyân Muhammed b. Yûsuf el-Endelüsi, *el-Bahrü'l-muhîf*, thk. Sıdkî Muhammed Cemil (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1420), 1/45.

¹²⁹ Endelüsi, *el-Bahrü'l-muhîf*, 1/137.

¹³⁰ Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır ez-Zerkeşî, *el-Burhân fî 'ulûmi'l-Şur'ân*, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim (Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1376), 1/13.

¹³¹ Bk. Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Süyûtî, *el-İtkân fî 'ulûmi'l-Şur'ân*, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim (el-Heyetü'l-Misriyyetü'l-Amme, 1394), 4/213-215.

önem arz ettiğini gösterir. Hatta diğer ilimleri tahsil etmek için dil ilimleri şart koşulmuş, dil ilimleri olmaksızın diğer ilimlere geçilmesi doğru görülmemiştir.¹³²

Tefsir âlimlerinin Kur'ân'ı açıklamak için kelimelerin anlamlarını, sarf-nahiv ve belâgat ilimlerini bilmeleri gerekir. Dil ilimleri sayesinde metne nüfuz edilir, hükümler çıkartılır ve farklı anlam ihtimalleri tespit edilir. Örneğin *قَالَ فَإِنَّهَا مُحَرَّمَةٌ عَلَيْهِمْ* "Allah şöyle dedi: 'O halde orası onlara kırk yıl haram kılınmıştır. Bu süre içinde yeryüzünde şaşkın şaşkın dönüp dolaşacaklar...'"¹³³ âyetinde geçen *سَنَةً أَرْبَعِينَ* ifadesinin bazı nahivciler *مُحَرَّمَةٌ* lafzına müteallık olduğunu ifade etmişler.¹³⁴ Buna göre anlam 'onlara Mısır kırk yıl haram kılınmıştır' olur. Bazıları ise *يَتِيهُونَ* lafzına müteallık olduğunu ifade etmişler.¹³⁵ Bu durumda ifade 'onlara Mısır haramdır, onlar yeryüzünde kırk yıl dolaşırlar' şeklinde anlaşılır. Görüldüğü gibi nahiv konularından biri olan tealluk meselesi metnin anlaşılmasında büyük rol oynamaktadır. Bu sebeple Kur'ân'ı anlamak için gramer kurallarını bilmek ve ondan istifade etmek zorunludur.

Şu da var ki gramer dilin sadece bir yönüdür. Kur'ân'ın zengin ve üst düzey ifade biçimlerini kavrayabilmek derinlemesine belâgat ilimlerinden yararlanmayı gerektirir. Örneğin *وَمَكْرُوا وَمَكَرَ اللَّهُ وَاللَّهُ خَيْرُ الْمَاكِرِينَ* "Onlar tuzak kurdular. Allah da tuzak kurdu. Allah tuzak kuranların en hayırlısıdır."¹³⁶ âyetinde geçen *وَمَكَرَ اللَّهُ* ifadesinden, ilk bakışta, 'Allah tuzak kurdu' şeklinde anlaşılabilir fakat burada "bir anlamı, kendi lafzı ile değil de söz sırasında geçmiş başka bir lafızla ifade etmek yani aynı lafzı, önce bir anlamda, daha sonra başka bir anlamda kullanmak" şeklinde tarif edilen müşâkele sanatı¹³⁷ dikkate alındığında "Allah onların tuzaklarını boşa çıkardı" şeklinde anlaşılır.¹³⁸ Buna göre yukarıdaki âyet şu şekilde anlaşılabilir: "(Yahudiler)

¹³² Ebu Abdullah Şemseddin Muhammed b. Muhammed İbn Abdülhak el-Ömerî, *Dürerü'l-ferâ'idi'l-müstaḥsene fi şerhi Manzûmeti İbni'ş-Şihne*, thk. Süleyman Hüseyin el-Umeyrat (Beyrut-Lübnan: Daru İbn Hazm, 1439), 13.

¹³³ el-Mâide 5/26.

¹³⁴ Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî ez-Zeccâc, *Me'âni'l-Ḳur'ân ve i'râbüh*, thk. Abdülcelil Abduh Şelebî (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1408), 2/165.

¹³⁵ Zeccâc, *Me'âni'l-Ḳur'ân*, 2/165.

¹³⁶ Âl-i İmrân 3/54.

¹³⁷ Bulut, *Belâgat Meâni-Beyân-Bedî'*, 299.

¹³⁸ Saffet Köse - Suliman Husain Alomirat, "el-'Alâkatü beyne 'ilmi'l-belâgati ve tefsîri'l-Ḳur'âni'l-kerîm", *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi* 7 (2016), 213-214.

tuzak kurdular, Allah da onların tuzaklarını bozdu. Evet, Allah en iyi tuzak bozucudur.”¹³⁹ Bu örneklerde görüldüğü gibi Arap dil ilimleri Kur’ân tefsirinde önemli ve etkilidir.

Kur’ân-ı Kerîm tefsiriyle ilgili garîbü’l-Kur’ân, mübhemâtü’l-Kur’ân, müşkilü’l-Kur’ân, muhkem, müteşâbih, mücmel, emsâlü’l-Kur’ân, aksâmü’l-Kur’ân, i’râbü’l-Kur’ân, üslûbü’l-Kur’ân, i’câzü’l-Kur’ân, hakikat ve mecaz gibi bir çok Kurânî ilim, Arap dil ilimlerinden sözlük, gramer ve belâgat gibi ilimlerle yakından ilişkili olmuştur.¹⁴⁰ Bu yüzden tefsirle ilgili araştırmaların yapılması ve eserlerin telif edilmesinin doğal olarak dil ilimlerinin ortaya çıkmasında ve gelişmesinde büyük etkisi olmuştur.

Kur’ân-ı Kerîm nâzil olmaya başladığından beri insanlar anlamadıkları yerleri Hz. Peygamber’e sormuşlar o da izahını yapmıştır. Bazen de Hz. Peygamber’in kendisi kastedilenin ne olduğunu sormuş ardından da açıklamasını yapmış ya da bazen soru sormadan doğrudan âyetlerle ilgili izahatta bulunmuştur.¹⁴¹ Bu itibarla Hz. Peygamber Kur’ân-ı Kerîm’in ilk müfessiri olmuştur. Fakat onun yaptığı tefsir, sonraki dönemlerde yapılan tefsirler gibi detaylı dilsel tahliller içermemiştir.¹⁴² Zaten Hz. Peygamber döneminde Araplar, dili iyi kullanırlar ve Arap dilinin üslûbunu iyi bilirlerdi. Dolayısıyla Kur’ân’daki müşkil ve garîb kelimeleri sorup öğrenmeye sonrakiler kadar ihtiyaç duymazlar, Hz. Peygamber de Kur’ân’ın mücmel ve müteşâbihini ihtiyaç ölçüsünde açıklardı.¹⁴³

Hz. Peygamber’in lafızlarla ilgili açıklamaları daha çok ya kelimenin müradifini vermesi ya da sözlük anlamını izah etmesi şeklinde olmuştur.¹⁴⁴ Örneğin ...وَمَا جَعَلَ عَلَيْكُمْ فِي الدِّينِ مِنْ حَرَجٍ... “...ve dinde üzerinize hiçbir güçlük yükledi...”¹⁴⁵ âyetinde geçen حَرَجٍ kelimesini müradifi olan الضِّيقُ (sıkıntı)

¹³⁹ Kur’ân Yolu (Erişim 16 Ağustos 2023), Âl-i İmrân 3/54.

¹⁴⁰ Abdulkemir Seber, “Kur’ân’ın Anlaşılmasında İ’râbın Rolü”, *Ağrı İslâmi İlimler Dergisi* 1/1 (2017), 142-143.

¹⁴¹ İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi I* (Ankara: Fecr Yayınevi, 1996), 60.

¹⁴² Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi I*, 61.

¹⁴³ Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed el-Ezherî, *Tehzîbü’l-luğa*, thk. Muhammed İvad Mur’ib (Beirut: Dâru İhyâi’t-Türâsi’l-Arabî, 2001), 1/5.

¹⁴⁴ İsmail Aydın, *Filolojik Tefsirin Doğuşu ve Gelişimi* (Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2010), 65-66.

¹⁴⁵ el-Hac 22/78.

kelimesiyle tefsir etmiştir¹⁴⁶ ya da كَذَلِكَ وَرَوَّجْنَاهُمْ بِحُورٍ عَيْنٍ “İşte böyle. Ayrıca onları iri siyah gözlü hurilerle evlendirmiştir.”¹⁴⁷ âyetinde geçen عَيْنٍ kelimesini sözlük anlamıyla açıklayarak onun عزيمة العين yani iri gözlü mânasında olduğunu ifade etmiştir.¹⁴⁸ Hz. Peygamber’in az da olsa yaptığı bu tür izahlar dilsel çalışmaları teşvik etmiştir.

Sahâbilerin Kur’ân-ı Kerîm’e dair sorup araştırdığı kelimeler genel olarak lehçelerinde olmayan, az kullanılan ya da onların bilmediği anlamlara gelen kelimelere yönelik olmuştur.¹⁴⁹ Tefsir ilminde bu tür lafızlar garîbül-Kur’ân ilminin konusunu oluşturmuş ve ilk dönemlerden itibaren önemli bir ilgi alanı haline gelmiştir. Zaten dil ilimlerinden biri olan sözlük ilmiyle ilgili araştırmalar, sahâbilerin garîb kelimeleri Hz. Peygamber’e sormalarıyla başlamış ve sahâbe döneminde daha da artmıştır.¹⁵⁰ Nitekim Hz. Ömer Abese sûresinde geçen وَأَبًّا kelimesinin¹⁵¹ mânasını bilmediğini ifade etmiştir.¹⁵² İbn Abbas da فَاطِرُ السَّمَاوَاتِ ifadesinde geçen فَاطِرُ sözcüğünün anlamını iki Arap kuyu başında münakaşa ederlerken bu kelimeyi kullanmaları üzerine öğrendiğini nakletmiştir.¹⁵³

Bu tür lafızların neyi ifade ettiğini sahâbe ilk dönemden itibaren tespit etmeye çalışmış ve bunun için Arapların divanı kabul edilen şiire başvurmuşlardır. Örneğin Nâfi‘ b. Ezrak (ö. 65/685) İbn Abbas’a Kur’ân-ı Kerîm’den anlaşılması zor olan 200 kadar kelimeyi sormuş o da şiirlerden delil getirerek açıklamıştır.¹⁵⁴ Hz. Ömer’in ve İbn Abbas’ın bilmedikleri kelimeleri sormaları ve sahâbe döneminde lafızlara anlam arayışları sözlüksel düşüncenin zihinlerini meşgul ettiğini göstermesi açısından önem

¹⁴⁶ Ebû Ca‘fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmi‘u l-beyân ‘an te’vîli âyi l-Kur’ân*, thk. Ahmed Şâkir (Mekke: Dâru’t-Terbiyyeti ve’t-Türâs, ts.), 18/689-690.

¹⁴⁷ ed-Duhân 44/54.

¹⁴⁸ Ahmed b. el-Hüseyn el-Beyhakî, *Kitâbü l-Ba‘ş ve’n-nüšûr*, thk. Âmir Ahmed Haydar (Beyrut: Merkezü l-Hademât ve’l-Ebhâsi’s-Sekâfiyye, 1406), 220.

¹⁴⁹ Müslim Abdullah Âl-i Ca‘fer, *Eşerü t-tefavvuri l-fikri fi t-tefsîr fi l-‘aşri l-‘Abbâsi*. (Beyrut: Müessesetü r-Risâle, 1405), 385.

¹⁵⁰ İsmail Durmuş, “Sözlük”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/398-399.

¹⁵¹ Bu kelime ihtilâfa düşülmesindeki sebep, çeşitli dil ve lehçelerde kullanılan ortak bir lafız olmasından dolayıdır ve bunun yaklaşık yedi tane anlamı vardır. Bk. Taberî, *Câmi‘u l-beyân*, 24/230-231.

¹⁵² Süyûtî, *el-İtkân*, 2/4.

¹⁵³ Süyûtî, *el-İtkân*, 2/4.

¹⁵⁴ Bk. İbnü l-Enbârî, *Kitâbü İzâhi l-vakf ve l-ibtidâ’*, 1/76-98; Süyûtî, *el-İtkân*, 2/68-105.

arz etmiştir.¹⁵⁵ Bu sorgulamalar artık şifahî olmaktan çıkıp zamanla bir ilim haline gelmiş ve eserler telif edilmeye başlanmıştır. Çalışmamızın ikinci bölümünde sözlük ilminin ortaya çıkışında bahsedeceğimiz üzere Kur’ân-ı Kerîm’in nüzûlünden sonra Arapların İslâm’ı yani Kur’ân’ı anlama isteği sözlük çalışmalarını başlatan esas sebep olmuştur.¹⁵⁶ Kur’ân-ı Kerîm’deki garîb veya müşkil türünden lafızları irdeleyen garîbü’l-Kur’ân türü eserlerin telif edilmesi sözlük ilmini başlatmış ve yazılan eserler kelimelerin anlamlarını açıklama işlevi gördüğünden Arap dilinde yazılmış ilk sözlükler mesabesinde olmuştur. Örneğin İbn Abbas’a nisbet edilen *Mesâ’ilü Nâfi‘ b. el-Ezrak* adlı eseri ve onun rivayetlerinden derlenen tefsiri sözlük ilmi için en eski çalışmalardan biridir.¹⁵⁷

Kur’ân’ın lafızlarını anlamaya yönelik yapılan çalışmalar garîbü’l-Kur’ân türü eserlerle sınırlı kalmamıştır. Bir kelimenin farklı ayetlerde kazandığı değişik anlamları ifade eden vücûh ve birden çok kelimenin aynı mânâyı işaret ettiği nezâir,¹⁵⁸ müfessirlerin kelimelerin anlamlarını incelemeye yönelik ihdas ettiği kavramlardandır. Bu tür kavram çalışmaları sözlük ilminin gelişiminde önem arz etmiştir. İlk dönemlerden itibaren bu tür kelimelerin tefsiri yapılmıştır. Nitekim Hz. Peygamber’e sahâbîden biri gelip *أَلَّذِينَ آمَنُوا وَلَمْ يَلْبِسُوا إِيمَانَهُمْ بِظُلْمٍ أُولَئِكَ لَهُمُ الْأَمْنُ وَهُمْ مُهْتَدُونَ* “İman edip de imanlarına zulmü (şirki) bulaştırmayanlar var ya; işte güven onların hakkıdır. Doğru yolu bulmuş olanlar da onlardır.”¹⁵⁹ âyetinde geçen *ظَلَمَ* lafzını zulüm mânasında anlayarak kim nefesine zulmetmez ki diye sorduklarında¹⁶⁰ Hz. Peygamber bu kelimeyi onların anladığı gibi olmadığını ifade etmiş ve *إِنَّ الشَّرْكَ...* *الشَّرْكَ* “...Çünkü ortak koşmak elbette büyük bir zulümdür.”¹⁶¹ âyetteki *الشَّرْكَ* kelimesiyle tefsir etmiştir.¹⁶² Mukâtil b. Süleymân (ö. 150/767) Kur’ân’daki *الظلمات*

¹⁵⁵ Emîl Bedî‘ Ya‘kûb, *Mevsû‘atü ‘ulûmi’l-luğati’l-‘Arabiyye* (Beyrut-Lübnan: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1427), 8/527.

¹⁵⁶ Nassâr, *el-Mu‘cemü’l-‘Arabî*, 1/26.

¹⁵⁷ Durmuş, “Sözlük”, 37/399.

¹⁵⁸ Kâtib Çelebi, *Keşfü’z-zunûn ‘an esâmi’l-kütüb ve’l-fünûn* (Beyrut-Lübnan: Dâru İhyâi’t-Türâsi’l-Arabî, 1360), 2/2001.

¹⁵⁹ el-En‘âm 6/82.

¹⁶⁰ Buhârî, “İmân”, 24 (No. 32).

¹⁶¹ Lokmân 31/13.

¹⁶² Şihâbüddîn Ahmed b. Alî İbn Hacer, *Fethu’l-bârî bi-şerhi Şahîhi’l-Buhârî* (Beyrut: Dâru’l-Meârif, 1379), 1/87.

kelimesinin biri şirk diğeri de gece şeklinde iki vechi olduğunu belirtmiştir.¹⁶³ **اللَّهُ وَلِيٌّ** Allah iman edenlerin dostudur. Onları karanlıklardan aydınlığa çıkarır...¹⁶⁴ ve **هُوَ الَّذِي يُصَلِّي عَلَيْكُمْ وَمَلَائِكَتُهُ لِيُخْرِجَكُم مِّنَ الظُّلُمَاتِ إِلَى النُّورِ...** “O, sizi karanlıklardan aydınlığa çıkarmak için size merhamet eden; melekleri de sizin için bağışlanma dileyendir...”¹⁶⁵ âyetlerinde şirk anlamında; **الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي خَلَقَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ وَجَعَلَ الظُّلُمَاتِ وَالنُّورَ...** “Hamd, gökleri ve yeri yaratan, karanlıkları ve aydınlığı var eden Allah’a mahsustur...”¹⁶⁶ âyetinde ise gece anlamında olduğunu zikretmiştir. **الطُّهُور** kelimesinin de Kur’ân-ı Kerîm’de on anlamda kullanıldığından bahsetmiştir.¹⁶⁷ Kelimelere dair bu şekilde detaylı incelemeler Arap sözlükçülüğünün gelişmesinde etkili olduğu açıktır.

Hız. Peygamber, sahâbe ve tâbiîn dönemlerinde kelimelerin açıklaması yapılırken müradifî veya dilde ifade ettiği anlam açıklanırken artık tedvin döneminde kelimelerin türevleri arasında anlamsal ilişkiler kurulmaya çalışılmış.¹⁶⁸ Örneğin **حُنْفَاءٌ لِلَّهِ غَيْرَ مُشْرِكِينَ بِهِ وَمَنْ يُشْرِكْ بِاللَّهِ فَكَأَنَّمَا خَرَّ مِنْ السَّمَاءِ فَتَخَطَّفَهُ الطَّيْرُ أَوْ تَهْوَى بِهِ الرِّيحُ فِي مَكَانٍ سَحِيقٍ** “Allah’a yönelen, ona ortak koşmayan kimseler (olun). Kim Allah’a ortak koşarsa, sanki gökten düşmüş de kendisini kuşlar kapışıyor veya rüzgar onu uzak bir yere sürüklüyor gibidir.”¹⁶⁹ âyetindeki **سَحِيقٍ** kelimesinin uzak anlamında olduğunu ve bu kelimenin **أَبْعَدَهُ اللَّهُ وَأَسْحَقَهُ** (Allah onu irak etsin, defetsin!) ve **وَسَحِقَتَهُ الرِّيحُ** (Rüzgar alıp götürsün!) ifadelerindeki anlamda olduğunu, **نَخْلَةٌ سَحُوقٌ** ifadesinin de “uzun hurma” ağacı mânasına geldiğini, **بَعْدٌ** ve **سَحِقٌ** kelimelerinin uzaklaşma mânasında kullanıldığını belirtmiştir.¹⁷⁰ Bu sebeple tedvin döneminde telif edilen eserler içerikleri sebebiyle dilciler için önem arz etmiş ve

¹⁶³ Ebû'l-Hasen Mukâtil b. Süleymân, *el-Vücûh ve 'n-nezâ'ir*, thk. Hâtim Sâlih ed-Dâmin (Irak-Bağdat: Mektebetü'r-Rüşd, 1432), 92-93.

¹⁶⁴ el-Bakara 2/257.

¹⁶⁵ el-Ahzâb 33/43.

¹⁶⁶ el-En'âm 6/1.

¹⁶⁷ Bk. Mukâtil b. Süleymân, *el-Vücûh ve 'n-nezâ'ir*, 81-84.

¹⁶⁸ Aydın, *Filolojik Tefsirin Doğuşu*, 144.

¹⁶⁹ el-Hac 22/31.

¹⁷⁰ Ebû Ubeyde et-Teymî el-Basrî Ma'mer b. el-Müsennâ, *Mecâzü'l-Kur'ân*, thk. Mehmed Fuat Sezgin (Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1381), 2/50.

onların kaynağı olmuştur. Örneğin sözlük müelliflerinden olan İbn Manzûr¹⁷¹ (ö. 711/1311) ve Muhammed b. Ahmed el-Ezherî¹⁷² (ö. 370/980), dilsel meselelerde kendine özgü görüşleri olan Arap dili âlimi, müfessir ve *Me'âni'l-Ḳur'ân ve i'râbüh* adlı eserin müellifi Zeccâc'ın (ö. 311/923) açıklamalarına yer vermişlerdir.

İlk dönemlerden itibaren sahâbîler, sonraki dilcilerin ıstılahlarını kullanmasalar da âyetleri açıklarken gramere dair izahlar yapmışlar bu da dil çalışmalarını tetiklemiş ve bu alanda eserlerin yazılmasını teşvik etmiştir. Örneğin İbn Abbas, أَفَعَيْنَا بِالْخَلْقِ الْأَوَّلِ...¹⁷³ “İlk yaratmada acizlik mi gösterdik ki (yeniden yaratamayalım)?...”¹⁷³ âyetini “ilk yaratma bizi aciz bırakmadı” şeklinde açıklayarak cümlenin başındaki istifham hemzesini nefiy mânasında yorumlamıştır.¹⁷⁴ Nahivle ilgili olarak yine İbn Abbas وَجَعَلْنَا فِي الْأَرْضِ رَوَاسِيَّ أَنْ تَمِيدَ بِهِمْ وَجَعَلْنَا فِيهَا فِجَاجًا سُبُلًا لَعَلَّهُمْ يَهْتَدُونَ “Onları sarsmasın diye yere de sabit dağlar yerleştirdik ve (varacakları yere) yol bulabilsinler diye ondan geçitler yollar meydana getirdik.”¹⁷⁵ âyetindeki فِيهَا’da bulunan muttasıl zamiri الْأَرْضِ’a değil رَوَاسِي kelimesine döndürmüştür.¹⁷⁶ Ebû Bekr İbnü’l-Enbârî’nin (ö. 328/940) Kur’ân’daki zamirlerin mercii ile ilgili iki ciltlik eser yazdığı rivayet edilmiştir.¹⁷⁷ Bu eserin sadece zamirleri içermesi zamir konusuna ne kadar önem verdiklerini ve onların âyet ve hadis metinlerinin anlaşılmasında ne kadar etkili olduğunu anladıklarını gösterir. Örneğin bir cümlede zamirin nereye döneceği yani kendine en yakın kelimeye mi yoksa daha uzak bir kelimeye mi meselesi Arap dilinin en netameli konularındandır. Bu yüzden bu tür eserler dilciler için başvuru kaynağı olmuştur.

Bir lafzın cümle içerisindeki dilbilgisel işlevi kadar sözcüğün türediği kök ve biçimi de önemlidir. Bu açıdan iştikak ilminin metinlerin anlaşılmasındaki önemi büyüktür. Rivayete göre İbn Abbas, مَدْمٌ kelimesiyle ilgili şu izahta bulunmuştur: Allah, melekü’l-mevti ya da bazı rivayetlerde iblisi gönderdi ve arzın üzerinde tuzlu ve tatlı

¹⁷¹ Bk. Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr, *Lisânü'l-‘Arab* (Beyrut: Dâru Sâdır, 1414), “b’sr”, 4/72.

¹⁷² Bk. Ezherî, *Tehzîbü'l-luğa*, “h’z”, 1/108.

¹⁷³ Kâf 50/15.

¹⁷⁴ Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 22/340.

¹⁷⁵ el-Enbiyâ 21/31.

¹⁷⁶ Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 18/435.

¹⁷⁷ Zerkeşî, *el-Burhân*, 4/24.

topraktan aldı diyerek şöyle devam etmiştir: وَمِنْ نَّمَّ سُمِّيَ آدَمُ. لِأَنَّهُ خُلِقَ مِنْ أَدِيمِ الْأَرْضِ
“Bundan dolayı Âdem olarak isimlendirildi çünkü arzın üzerindeki topraktan yaratıldı”.¹⁷⁸ Görüldüğü üzere lafzın türediği kök ve hangi anlamıyla irtibatlı olduğu anlamın tespit edilmesinde önemlidir. Bu tür durumlar iştikak ilmi çalışmalarının yapılmasını teşvik etmiştir.

İştikak ilminde sadece bir kelimenin bir kökten türemesiyle ilgilenmemişler farklı lehçelerde nasıl kullanıldığı üzerinde de durmuşlardır. Örneğin Ebû Sevvâr el-Ganevî ... فَجَاسُوا خِلَالَ الدِّيَارِ... “...Onlar evlerinizin arasına kadar sokuldular...”¹⁷⁹ âyetinde geçen فَجَاسُوا kelimesini فحاسوا şeklinde okumuş ve kelimenin öyle olmadığı söylendiğinde de her iki kelimenin aynı anlama geldiğini ifade etmiştir.¹⁸⁰ Kur’ân tefsirinde lehçelerin önemli olmasından dolayı sahâbe, tâbiîn ve filolojik tefsir âlimleri kelimelerin lehçelerdeki anlamlarına da değinmişlerdir.¹⁸¹ Bu tür okuyuşlar yani bir harfin yerine başka bir harf getirilerek okunması ya da bir kelimedeki harflerin yerleri değiştirilerek telaffuz edilmesi ikinci bölümde iştikak ilminin türlerinde değineceğimiz üzere aynı mı yoksa farklı mı anlamlara ya da birbirine yakın anlamlara mı gelir sorusunu gündeme getirmiştir. Bu da iştikak ilminin ortaya çıkmasında ve o alanda araştırmaların yapılmasında etkili olmuştur.

Kur’ân-ı Kerîm’in anlaşılmasını kolaylaştırmak, ona hizmet etmek, Arap dilinin asli yapısını muhafaza etmek için nahivcilerin filolojik tefsir türünden eserler telif etmeye yönelmesi¹⁸² dil ilimlerinin de gelişimini sağlamıştır. Kur’ân’a yönelik garîbü’l-Kur’ân, meâni’l-Kur’ân ve i’râbü’l-Kur’ân gibi filolojik eserlerde müellifler sarf, nahiv gibi ilimlere yer vererek âyetleri açıklamışlardır. Örneğin Ahfeş el-Evsat’ın (ö. 215/830 [?]); وَأَصُولُهَا فَبِإِذْنِ اللَّهِ وَلِيُخْزِيَ الْفَاسِقِينَ; مَا قَطَعْتُمْ مِنْ لِينَةٍ أَوْ تَرَكْتُمُوهَا قَائِمَةً عَلَى أُصُولِهَا فَبِإِذْنِ اللَّهِ وَلِيُخْزِيَ الْفَاسِقِينَ (ö. 215/830 [?]); مَا قَطَعْتُمْ مِنْ لِينَةٍ أَوْ تَرَكْتُمُوهَا قَائِمَةً عَلَى أُصُولِهَا فَبِإِذْنِ اللَّهِ وَلِيُخْزِيَ الْفَاسِقِينَ
“(Savaş gereği,) hurma ağaçlarından her neyi kestiniz, yahut (kesmeyip) kökleri üzerinde dikili bıraktınızsa hep Allah’ın izniyledir. Bu da fasıkları rezil etmesi içindir.”¹⁸³ âyetinde geçen لِينَةٍ kelimesinin çoğulunun اللُّونُ kelimesi, tekilinin لِينَةٍ

¹⁷⁸ Taberî, *Câmi ‘u’l-beyân*, 1/480 ve 17/488.

¹⁷⁹ el-İsrâ 17/5.

¹⁸⁰ Ebû Ali İsmâil b. el-Kâsım el-Kâlî, *el-Emâlî* (Dâru’l-Kütübi’l-Mısriyye, 1344), 2/78.

¹⁸¹ Bk. Kâlî, *el-Emâlî*, 2/78.

¹⁸² İbrâhim Abdullah Rufeide, *en-Nahv ve kütübü’t-tefsîr* (ed-Dâru’l-Cemâhiriyye, 1399), 1/140.

¹⁸³ el-Haşr 59/5.

olduğunu, vav harfinden önceki harfin meksûr olmasından dolayı yâ harfine dönüştüğünü açıklaması¹⁸⁴ sarf ilminin, Zeccâc'ın قُلْ إِنِّي هَدَيْتَنِي رَبِّي إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ دِينًا...¹⁸⁵ "De ki: 'Şüphesiz Rabbim beni doğru bir yola, dosdoğru bir dine, Hakk'a yönelen İbrahim'in dinine iletti...'"¹⁸⁵ âyetindeki مِلَّةَ إِبْرَاهِيمَ ifadesinin دِينًا قِيمًا ibaresinden bedel, حَنِيفًا kelimesinin de إِبْرَاهِيمَ lafzından hâl üzere mansub olduğunu açıklaması¹⁸⁶ nahiv ilminin şer'î ilimleri anlamadaki etkisine ve diğer taraftan dinî ilimlerin dil ilimlerinin gelişimine tesirini gösterir.

Kûfe ekolüne bağlı olan Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ (ö. 207/822) eserinde, Basra ekolünün görüşlerinden farklı açıklamalar yapmış. Meselâ ona göre كان ve kardeşleri gibi ism-i işaretlerin haberi mansub olabilir, مَا كَانَ مِنَ السَّبَاعِ غَيْرَ مُخَوِّفٍ فَهَذَا الْأَسَدُ مُخَوِّفًا, (Yırtıcılardan korkunç olmayan yoktur ve bu aslan korkunçtur.) örneğinde olduğu gibi ism-i işaretten sonra cinsin yerini tutan bir isim geldiğinde fiil (türemiş haber) mansub olabilir.¹⁸⁷ Basra ekolünün temsilcilerinden Zeccâc da eserinde bazen Kûfe ekolünü eleştirmiştir. Örneğin ... مَا لَكُمْ مِنْ إِلَهٍ غَيْرُهُ... "Sizin için O'ndan başka hiçbir ilah yoktur..."¹⁸⁸ âyetiyle ilgili Ferrâ'nın, إلا mânasındaki غير istisna edatının her zaman mansub olacağı¹⁸⁹ görüşüne işaret ederek Zeccâc, onun ما جاءني غيرك ifadesinde istisna edatının mansub olacağını caiz görmesinin açık bir hata olduğunu ifade etmiştir.¹⁹⁰ Bazen de Zeccâc, önceki dilcilerin Kur'ân'daki kelimelere verdikleri anlamı doğru bulmayarak kendisi onların hangi anlamda olduğunu ve nereden alındığını açıklamıştır.¹⁹¹ Aynı şekilde Zeccâc bazen Sîbeveyhi'den (ö. 180/796) bazen de Müberred'den (ö. 286/900) farklı görüşler belirtmiştir.¹⁹² Bu gibi tartışmaların olmasının dil ilimlerinde daha fazla incelemelerin yapılmasını sağladığı açıktır.

¹⁸⁴ Ebû'l-Hasen Saîd b. Mes'ade el-Mücâşî Ahfeş el-Evsat, *Me'âni'l-Kur'ân*, thk. Hüdâ Mahmûd Karâa (Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1411), 2/538.

¹⁸⁵ el-En'âm 6/161.

¹⁸⁶ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 2/310-311.

¹⁸⁷ Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ', *Me'âni'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Yûsuf Necâfî vd. (Mısır: Dâru'l-Mısriyye, ts.), 1/12.

¹⁸⁸ el-A'râf 7/59.

¹⁸⁹ Ferrâ', *Me'âni'l-Kur'ân*, 1/382.

¹⁹⁰ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 2/348.

¹⁹¹ Bk. Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 1/294-295.

¹⁹² Bk. Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 2/171-172.

Başta da belirtildiği gibi Kur’ân-ı Kerîm’in anlaşılmasında, inceliklerine vâkıf olunmasında belâgat ilimleri de etkilidir. Bu sebeple müfessirler bu ilimlerin konularını da ele almışlardır. Nitekim Ferrâ eserinde beyân ilminin teşbih, kinaye, istiare, mecaz gibi konularına, meânî ilminden de takdim-tehir, hazif, istifham gibi konulara yer vermiştir.¹⁹³ Ma‘mer b. Müsennâ da *Mecâzü’l-Kur’ân* eserinde teşbih, mecaz, kinaye, takdim-tehir gibi belâgat meselelerine yer vermiş hatta bu eser Arap dili ve belâgatı incelemelerinde temel kaynaklar arasında sayılmıştır.¹⁹⁴ Bu da belâgat ilimlerinin Kur’ân’ı inceleme amacıyla ortaya çıktığını gösterir.

İbn Kuteybe (ö. 276/889) de *Te’vîlü müşkili’l-Kur’ân* eserinde mecaz, istiare, maktûb, kinaye, ta‘riz gibi belâgat konularına yer vermiş ve bu konuları peş peşe sıralayan ilk kişi olmuştur.¹⁹⁵ Hatta İbn Kuteybe’nin eserinde istifhamın her zaman ilk akla gelen anlamında olmadığı *وَإِذْ قَالَ اللَّهُ يَا عِيسَى ابْنَ مَرْيَمَ ءَأَنْتَ قُلْتَ لِلنَّاسِ اتَّخِذُونِي وَأُمِّيَ* ...¹⁹⁶ âyetindeki gibi bazen takrir; *عَمَّ يَتَسَاءَلُونَ. عَنِ النَّبِيِّ الْعَظِيمِ* “Birbirlerine neyi soruyorlar? büyük haberi (mi)?”¹⁹⁷ âyetinde taaccüb ya da muhtelif âyetlerde tevbih, tehdid gibi mânaları ifade etmesini aynı şekilde emrin tedib, ibaha, farz anlamlarına gelmesini¹⁹⁸ incelemesi âyetlerin anlaşılmasında bir yönüyle nahivle ilişkili görünen meselelerin belâgatla ilişkisini ve farklı ilimlerin birbirlerini nasıl beslediklerini göstermesi açısından önem arz etmiştir. Kur’ân-ı Kerîm’le ilgili olan bu eserler belâgat ilimlerinin konularını, Arap dilinin ifade özelliklerini ilk ele alan eserler sayılmış ve bunda teşvik edici unsur da Kur’ân’ın meydan okuması olmuştur.¹⁹⁹ Kısaca belâgat alanında araştırmaların en önemli etkeni Kur’ân’dır. Belâgat konuları ilk dönemlerden itibaren önem arz etmiş

¹⁹³ Nasrullah Hacımüftüoğlu, “Belâgat İlminin Gelişmesine Müessir Olan Kaynaklar”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 0/11 (Haziran 1993), 275-276.

¹⁹⁴ Adem Yerinde, “Mecâzü’l-Kur’ân”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/225-226.

¹⁹⁵ Hacımüftüoğlu, “Belâgat İlminin Gelişmesine Müessir Olan Kaynaklar”, 276.

¹⁹⁶ el-Mâide 5/116.

¹⁹⁷ en-Nebe 78/1-2.

¹⁹⁸ Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim İbn Kuteybe, *Te’vîlü müşkili’l-Kur’ân*, thk. İbrâhim Şemseddin (Beyrut-Lübnan: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, ts.), 171-172.

¹⁹⁹ Hasan Taşdelen, “Belâgat İlmi ve Tarihi”, *İslâm Medeniyetinde Dil İlimleri: Tarih ve Problemler*, ed. İsmail Güler (İstanbul: İSAM Yayınları, 2015), 220.

ve bu tür tartışmalar doğal olarak belâgat ilmini besleyen, gelişimini hızlandıran etkenler olmuştur.

Müfessirlerin eserlerinin başlarında Kur'ân'ın daha iyi anlaşılmasına yönelik yaptıkları izahlar bir nevi belâgat incelemesidir. Hatta bu müfessirler içinde Zemahşerî (ö. 538/1144) gibi belâgat ilminde ün yapmış âlimler de bulunur. Onun *el-Keşşâf* isimli eserinde belâgata dair yaptığı incelemeler gibi diğer âlimlerin yaptığı incelemeler de belâgat ilminin gelişmesine büyük katkı sağlamıştır.²⁰⁰ Örneğin **أَلَمْ نَجْعَلِ الْأَرْضَ مِهَادًا** “Biz, yeryüzünü bir döşek yapmadık mı?”²⁰¹ âyetinde teşbih vardır ve teşbih edatı da hafzedilmiştir. Burada **مهَاد** yatak anlamında olup ve **مَهْدًا** (*Beşik*) şeklinde de okunmuştur ki beşik bebek için neyi ifade ediyorsa yerküre de insanlar için o mânayı ifade eder.²⁰² **وَجَعَلْنَا اللَّيْلَ لِبَاسًا** “Geceyi (sizi örten) bir elbise yaptık.”²⁰³ âyetinde de aynı şekilde teşbih vardır. Bazı âlimler, insan elbisesini kolaylıkla çıkardığı gibi gecenin de güneşin doğmasıyla dünya üzerinden kolaylıkla gittiği için libâsa benzetildiğini ifade ederler.²⁰⁴ Zemahşerî ve Ebüssuûd Efendi (ö. 982/1574) ise leyl/gecenin örtmek, gizlemek vasfı olmasından dolayı **لِبَاسًا** lafzına örtü mânasının verilmesini daha uygun bulmuşlardır.²⁰⁵

1.3.3. Fıkıh ve Dil İlimleri

Fıkıh âlimlerinin Kur'ân'ı, hüküm istinbat etmede birincil kaynak kabul etmeleri onların doğal olarak Arap dili meseleleriyle meşgul olmalarını gerektirmiştir. Çünkü diğer başlıklar altında değindiğimiz gibi Kur'ân'ın dili Arapçadır ve dolayısıyla fıkıh âlimlerinin Arapçadan müstağni olması düşünülemez. Nitekim iyi bir fakih olabilmek için sayılan üç temel şarttan birisi Arap dilini bilmek ve dil ilimlerini tahsil

²⁰⁰ Taşdelen, “Belâgat İlmi ve Tarihi”, 221.

²⁰¹ en-Nebe 78/6.

²⁰² Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an hakâ'iki gavâmizi't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvil fi vücûhi't-te'vil* (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1407), 4/685.

²⁰³ en-Nebe 78/10.

²⁰⁴ Ebü's-Senâ Şihâbüddîn Mahmûd b. Abdillâh el-Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî fi tefsîri'l-Kur'âni'l-'azîm ve 's-seb'i'l-meşânî*, thk. Ali Abdülbârî Atıyye (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415), 15/206.

²⁰⁵ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/685; Ebüssuûd Efendi, *İrşâdü'l-'akli's-selîm* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.), 9/86.

etmektedir.²⁰⁶ Bu bağlamda fıkıh âlimleri Arap dili ilimlerine azami düzeyde vakıf olmak zorundadır. Çünkü Arap dili, hüküm istinbat etme aracıdır. Nitekim Arap dilinin hakikat ve mecaz gibi ifadeler içermesi fikhî hükümlerde ihtilâflara sebep olmuştur. Örnek vermek gerekirse içkinin haramlığı ile ilgili meselede *الْخَمْرُ* lafzının hakikat mı yoksa mecaz mı ifade ettiği hususunda fakihler farklı hükümlere varmışlardır. Bazıları *الخمر*'in dilde üzüm suyundan yapılan içki olduğunu diğer içkiler için de *الخمر* ifadesinin mecazi anlamda kullanıldığını ifade etmiş, bazıları da *الخمر*'in sadece üzüm suyundan yapılan içkiyi ifade etmediğini bütün içkileri kapsadığını belirtmişlerdir.²⁰⁷ Fakihlerin bu noktada vardıkları kanaat doğal olarak hükme etki edecektir. Bu kavramın üzüm suyundan yapılan içkiyi ifade ettiğini söyleyenlere göre sadece bu içkinin azı da çoğu da haramdır. Diğer içkilerin ise kişiyi sarhoş etmeyecek derecede içilmesi haram değildir. Bu kavramın bütün içkileri ifade ettiğini söyleyenlere göre ise az veya çok olsun bütün içkiler haramdır.²⁰⁸ Örnekte görüldüğü üzere Arap dil ilimlerinin hüküm istinbat etmedeki etkisi açıktır. Bir lafzın fıkıh usulünde hakiki veya mecazi anlamda sayılabilmesi için dilcilerin o lafız hakkında hakikat ve mecaz mânalarını açıklamaları ve hangi anlamda kullanıldığını dair deliller getirmeleri gerekir.²⁰⁹ Bu da aynı şekilde dil ilimlerinin fıkıh ilmine etkilerinden biridir. Mecaz, çalışmamızın ikinci bölümünde bahsedileceği üzere dil ilimlerinden beyân ilmi içerisinde ele alınırken fıkıh usulünde lafız çeşitleri bahislerinde yer verilmiştir.²¹⁰ Fikhî ihtilâflar sadece mecaz, istiare, kinaye gibi belâgat konularından değil, atıf, istisna, zamir gibi gramerden ya da lafzın vazından kaynaklı sebeplerle de olmuştur.²¹¹

²⁰⁶ Ebü'r-Rebî' Necmüddîn Süleymân b. Abdilkavî et-Tûfî, *eş-Şa'katü'l-ğadabiyye fi'r-red 'alâ münkiri'l-'Arabiyye*, thk. Muhammed b. Hâlid el-Fâzıl (Kuveyt: Vizâratü'l-Evkâf ve's-Şuûni'l-İslâmiyye, 1434), 278.

²⁰⁷ Muhammed b. Alî eş-Şevkânî, *Neylü'l-evtâr şerhu Münteķa'l-aḥbâr*, thk. İsmüddin es-Sabâbetî (Mısır: Dâru'l-Hadîs, 1413), 7/166.

²⁰⁸ Hakikat ve mecazın hükme tealluku ile ilgili olarak bk. Ebü Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed es-Serahsî, *Uşûlü's-Serahsî*, thk. Ebü'l-Vefâ el-Efgânî (Haydarâbâd: Lecnetü İhyâi'l-Meârif en-Nu'mâniyye, ts.), 1/173.

²⁰⁹ Serahsî, *Uşûlü's-Serahsî*, 1/177-178; Ebü Bekr Ahmed b. Alî er-Râzî el-Cessâs, *el-Fuşûl fi'l-uşûl* (Kuveyt: Vizâratü'l-Evkâf, 1414), 1/367; Hafsa Kesgin, "Belâgat İlmindeki Mecâz-Kinâye Kavramlarının Fikhî Hükümlere Etkisi", *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi* 6/11 (Ekim 2016), 267.

²¹⁰ Bk. Zekiyyüddîn Şa'bân, *İslâm Hukuk İlminin Esasları (Uşûlü'l Fıkıh)*, çev. İbrahim Kâfi Dönmez (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2015).

²¹¹ Bk. Muhammed Fatih Ergen, *Fikhî İhtilâflarda Arap Dilinin Etkisi Bidâyetü'l-Müctehid Örneği* (İstanbul: Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021).

İçkinin haramlığı örneğinde görüldüğü gibi Arap dilinin, metinlerin yorumlanmasında ve hükümlerin tespitindeki etkisi açıktır. Nitekim fıkıh âlimleri Kur'ân-ı Kerîm'den hükümleri istinbat etmeye çalışırken Arap dil ilimlerine ihtiyaç duymuş ve onlardan istifade etmişlerdir. Bununla ilgili Râgıb el-İsfahânî (ö. 5./11. yüzyılın ilk çeyreği) şunları ifade eder: “Kur'ân-ı Kerîm'in lafızları Arap kelâmının özü ve ifade araçları olduğundan fıkıh âlimleri hükümlerini dayandırırken ona başvurmuşlardır.”²¹² Fıkıh âlimlerinin Arapça üzerinde durması doğal olarak bu ilimlerin gelişimine etki etmiştir. Nitekim usul kitaplarında hakikat-mecaz, delâlet, muhkem, müteşâbih, mücmel gibi kavramların yer alması ve dil eksenli tartışılması dil ilimlerine katkı sağlamıştır. Kelimelerin anlamlarının hüküm istinbat etmede etkili olması sözlükçülüğün önemini artırır. Nitekim bir kelimenin neleri ifade ettiğini bilmek için anlamlarının detaylı incelenmesi gerekir. Kelimelerin üzerinde durulması sözlük ilminin gelişimini sağlayacaktır.

Fıkıh âlimlerinin önemli bir amacı olan hüküm istinbatı onların dil âlimlerine kıyasla dil ilimlerinin bazı konularında daha fazla incelemeler yapmasını sağlamıştır. Örneğin وَالَّذِينَ يَرْمُونَ الْمُحْصَنَاتِ ثُمَّ لَمْ يَأْتُوا بِأَرْبَعَةِ شُهَدَاءَ فَاجْلِدُوهُمْ ثَمَانِينَ جَلْدَةً وَلَا تَقْبَلُوا لَهُمْ *Namuslu kadınlara zina isnat edip sonra da dört şahit getiremeyenlere seksen değnek vurun. Artık onların şahitliğini asla kabul etmeyin. İşte bunlar fâsık kimselerdir.(4) Ancak tövbe edip bundan sonra ıslah olanlar müstesna. Çünkü Allah, çok bağışlayandır, çok merhamet edendir.(5)*²¹³ âyetinde görüldüğü üzere iffetli kadınlara iftira atan kişiye seksen sopa vurulacağı, şahitliklerinin kabul edilmeyeceği ve fâsık olduğuyla ilgili üç tane cezadan bahsedilmiş sonra da istisna edatıyla tövbe edenler istisna tutulmuştur. Burada fıkıh âlimleri, iffetli kadınlara iftira atan kişinin cezasının seksen sopa vurulmasıyla birlikte tövbe etmediğinde şahitliğinin kabul edilmeyeceğine ittifak etmişlerdir.²¹⁴ Müfterinin tövbe etmesi durumunda hükümler farklı olmuştur. Mâlik b. Enes (ö. 179/795) ve Şâfiî (ö. 204/820) iftira atan kişi tövbe ettiğinde şahitliğinin kabul edileceğini, Ebû Hanîfe (ö. 150/767) ise tövbe etse bile şahitliğinin kabul

²¹² Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fi garibi'l-Kur'ân*, thk. Safvân Adnân Dâvûdî (Dımaşk Beyrut: Dâru'l-Kalem, 1412), 55.

²¹³ en-Nûr 24/4-5.

²¹⁴ Ebü'l-Velîd Muhammed b. Ahmed İbn Rüşd, *Bidâyetü'l-müctehid ve nihâyetü'l-mukteşid* (Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1425), 4/226.

edilmeyeceğini ifade etmiştir.²¹⁵ Buradaki ihtilâfın sebebi istisnanın kendinden önce sayılan üç tane cezayı kapsayıp kapsamadığıdır. Bir diğer ifadeyle istisna edatının ona en yakın cümleyi mi yoksa kendinden önceki iki cümleyi mi istisna tuttuğu ile ilgilidir. İlk cümleyi istisna tutamaz çünkü tövbenin had cezasını düşürmeyeceği icmâ ile sabittir.²¹⁶ Peş peşe sıralanan cümlelerden sonra gelen istisnanın hangi cümleyi istisna tuttuğu ile ilgili daha çok fıkıh âlimleri açıklamalar yapmış, nahivcilerden ise Ebû Hayyân el-Endelüsî'nin (ö. 745/1344) rivayet ettiğine göre sadece el-Mehâbâzî (ö. 525/1130) ve İbn Mâlik et-Tâî (ö. 672/1274) bu konuya değinmişlerdir.²¹⁷ Fıkıhta istisnanın detaylı incelenmesi de Arap dilinin gelişimini sağlar.

Nahivle ilgili başka bir örnek olarak şunu verebiliriz قُلْ لَا أُجِدُ فِي مَا أُوحِيَ إِلَيَّ مُحَرَّمًا عَلَىٰ طَاعِمٍ يَطْعَمُهُ إِلَّا أَنْ يَكُونَ مَيْتَةً أَوْ دَمًا مَسْفُوحًا أَوْ لَحْمَ خِنْزِيرٍ فَإِنَّهُ رِجْسٌ أَوْ فِسْقًا أُهْلًا لِغَيْرِ اللَّهِ

مُحَرَّمًا عَلَىٰ طَاعِمٍ يَطْعَمُهُ إِلَّا أَنْ يَكُونَ مَيْتَةً أَوْ دَمًا مَسْفُوحًا أَوْ لَحْمَ خِنْزِيرٍ فَإِنَّهُ رِجْسٌ أَوْ فِسْقًا أُهْلًا لِغَيْرِ اللَّهِ
 “De ki: ‘Bana vahyolunan Kur’an’da bir kimsenin yiyecekleri arasında leş, akıtılmış kan, domuz eti -ki o şüphesiz necistir- ya da Allah’tan başkası adına kesilmiş bir (murdar) hayvandan başka, haram kılınmış bir şey bulamıyorum. Fakat istismar etmeksizin ve zaruret ölçüsünü aşmaksızın kim bunlardan yeme zorunda kalırsa yiyebilir.’ Şüphesiz Rabbin çok bağışlayandır, çok merhametlidir.”²¹⁸ âyetinde فَإِنَّهُ ibaresindeki “ه” zahirinin nereye râci olacağı ile ilgili farklı görüşler serdedilmiştir. Zamirden önce لَحْمٍ خِنْزِيرٍ izâfet terkihi vardır. Bazı âlimler zamiri muzâf olan لَحْمٍ kelimesine döndürmüş çünkü âyette لَحْمٍ’dan bahsedilmiştir.²¹⁹ İbn Hazm ise zamirin Arapçada en yakın ismi belirteceğini, yani zamiri muzâfun ileyh olan خِنْزِيرٍ kelimesiyle ilişkilendirmiş ve domuzun her şeyinin âyetle haram olduğunu ifade etmiştir.²²⁰

Fıkıh âlimleri ilgilendikleri meseleler gereğince yaptıkları dilsel mülahazalar sadece kelime ve gramerle sınırlı kalmamıştır. Belâgat konularıyla ilgilenmişler çünkü onlarla ilgili meseleler de hâsıl olmuştur.²²¹ Ebû Ya‘kûb es-Sekkâkî (ö. 626/1229)

²¹⁵ İbn Rüşd, *Bidâyetü'l-müctehid*, 4/226.

²¹⁶ İbn Rüşd, *Bidâyetü'l-müctehid*, 4/226.

²¹⁷ Endelüsî, *el-Bahrü'l-muñîf*, 8/15.

²¹⁸ el-En‘âm 6/145.

²¹⁹ Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır ez-Zerkeşî, *el-Bahrü'l-muñîf fî uşûli'l-fıkh* (Dâru'l-Kutubî, 1414), 4/435.

²²⁰ İbn Hazm, *el-İhkâm*, 7/94.

²²¹ Bk. İbn Rüşd, *Bidâyetü'l-müctehid*, 1/99.

belâgat alanında telif ettiği *Miftâhu'l-'ulûm* adlı eserinde “Fıkıh usulü konularının çoğunluğu bak bakalım aslında hangi ilimle ilişkilidir?” ifadesi²²² ve Bahâüddîn es-Sübki'nin (ö. 773/1372) “Fıkıh usulü ve meânî ilimleri iç içedir, meânînin konusu olan haber ve inşâ, fıkıh usulü konularının çoğunluğunu oluşturur ve fıkıh usulü âlimlerinin ‘emir vücûb, nehiy haram kılma ifade eder...’ gibi zikrettiği meselelerin hepsi meânînin konularıdır.”²²³ ifadesi belâgat ilmiyle fıkıh arasındaki ilişkiyi gösterir. Fıkıh usulü eserlerinde de belâgat ilminin konularından olan hakikat, mecaz, emir, nehiy gibi konular yer almış ve fıkıh âlimlerinin bu meseleleri ele alırken yaptıkları değerlendirmeler de belâgat ilminin önemini artırmış ve gelişimini sağlamıştır.²²⁴

Buradan da anlaşılacağı üzere fikhî meseleler hep dille ilişkili olmuş ve diğer ilimler gibi Arap dili çalışmalarını tetiklemiş, hızlandırmış ve gelişimine sebep olmuştur. Fıkıh âlimleri Arap diline önem vermiş ve eserlerinde dil meselelerine yer vermişlerdir.²²⁵ Hatta Cüveynî'nin ifade ettiği gibi, fıkıh âlimleri, emir, nehiy, umum, husus ve istisna gibi Arap dil imamlarının ihmal ettiği ve şâri'nin maksadını ortaya çıkartan meselelere önem verip ilgilenmişlerdir.²²⁶

Fakihler dili incelerken salt teorik düzlemde değil edimsel zeminde incelemişlerdir. Bu şekilde incelemeler meselelere daha ayrıntılı ve daha farklı bakmalarını sağlamıştır. Dolayısıyla da daha derinlikli ve hassas sonuçlar elde edilmesini mümkün kılmıştır. Tâcüddîn es-Sübki'nin (ö. 771/1370) de belirttiği gibi,²²⁷ fıkıh âlimleri, önemli amaçları olduğundan dille ilgili bazı meseleleri nahiv ve lugat âlimlerine kıyasla detaylı incelemiştir. Dile dair eserler, lafızları ve lafızların zâhirî mânalarını ele alır fakat usul bakışının ihtiyaç duyduğu ince anlamlara yer vermez. Örneğin: *إِفْعَلْ* sîgasının vücûba, *لَا تَفْعَلْ* sîgasının tahrîme ve *كُلِّ* ve benzerlerinin de umuma delâlet etmesi gibi konular dil meseleleri olsa da bunlar bir

²²² Ebû Ya'kûb Sirâcüddîn Yûsuf b. Ebî Bekr (b.) Muhammed es-Sekkâkî, *Miftâhu'l-'ulûm* (Beyrut-Lübnan: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1407), 422.

²²³ Bahâüddîn Ahmed b. Alî es-Sübki, *'Arûsü'l-efrâh fî şerhi Telhîsi'l-Miftâh*, thk. Abdülhamîd Hindâvî (Beyrut-Lübnan: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1423), 1/47.

²²⁴ Taşdelen, “Belâgat İlmi ve Tarihi”, 222.

²²⁵ Fıkıh ve usulü kaynaklarında incelenen nahiv kuralları için bk. Osman Güman, *Nahiv ve Fıkıh Usulü İlişkisi* (Ankara: İsam Yayınları, 2020).

²²⁶ Rüküddîn Abdülmelik b. Abdillâh el-Cüveynî, *el-Burhân fî uşûli'l-fikh*, thk. Salâh b. Muhammed b. Uveyda (Beyrut-Lübnan: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1418), 1/43.

²²⁷ Ebû'l-Hasen Takıyyüddîn Alî b. Abdilkâfi es-Sübki - Ebû Nasr Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Alî es-Sübki, *el-İbhâc fî şerhi'l-Minhâc*, thk. Ahmed Cemâl ez-Zemzemî, Nûreddin Abdülcebbâr Sagîrî (Dâru'l-Buhûs, 1424), 2/15.

hükme veya usul kuralına etki edeceğinden fıkıh kitaplarında daha ayrıntılı işlenmiştir. Bu durum doğal olarak dil ilimlerinin gelişimini sağlamıştır. Ayrıca fıkıh âlimlerinin Arapların kelâmını kendi bakış açılarıyla inceleyip nahiv ilminde yer verilmeyen özel delillerle elde ettikleri istisna anlamı, istisna yapılanın hükümden önce veya sonra olması vb. incelikler nahiv kitaplarında yoktur.²²⁸ Çünkü bu meseleler fıkıh usulünün alanına girmektedir.

Fıkıh âlimleri hükme taallük eden yönleri olduğu için sarf, nahiv, iştikak ve belâgat gibi alanlarda yaptıkları tartışmalar bu ilimlere ayrı bir ehemmiyet atfetmiş ve bu ilimleri ilgi odağı haline getirmiştir. Örneğin sözlük ilminin bir alt dalı olan terâdüf konusunu usul âlimleri eserlerinde ele almışlardır.²²⁹ Elbette bu konunun usul kitaplarında yer bulması kastın anlaşılması ve hükmün tespitinde etkili olması sebebiyledir. Nahiv ilmiyle ilgili de fıkıh âlimlerinin detaylı pek çok çalışmaları bulunur. Örneğin, ism-i mevsullerin herkesi kapsayan umum ifade eden lafızlar olduğundan bahsetmişlerdir.²³⁰ Bu durumda ism-i mevsullerin yer aldığı ifadelerden hüküm çıkartırken bu düşünce etkili olmuştur. Bedel türlerinden biri olan bedelü'l-ba'z mine'l-küll'ün tahsis ifade edip etmemesi hususunda tartışmalar yapmışlardır.²³¹ Nahvin en önemli konularından biri olan istisna hakkında da muttasıl istisnanın yapılabileceğini ama münkatı' istisnanın ise yapılabileceğini tartışma konusu olmuştur.²³² Görüldüğü üzere, nahve dair meselelerin fıkıh kitaplarında yer alması bunların hüküm istinbatında önemli rol oynadığını gösterir.

Fıkıh âlimleri, cem'-i kesret ve cem'-i killeli umum-hususluk açısından tartışma konusu yapmışlardır.²³³ İştikak türlerinden sadece el-iştikâku's-sagîr ile ilgilenmişlerdir. Şevkânî'ye (ö. 1250/1834) göre bu türü incelemelerinin amacı.²³⁴ Mübheme delâlet eden müştak isim üzerine hüküm bina etmektir. Fıkıh âlimleri arasında bir lafzın hakikat veya mecaz anlamında kullanılıp kullanılmadığının tespit

²²⁸ Sübkî - Sübkî, *el-İbhâc*, 2/15.

²²⁹ Bk. Muhammed b. Alî eş-Şevkânî, *İrşâdü'l-fuhûl ilâ tahkîki'l-hak min 'ilmi'l-uşûl*, thk. eş-Şeyh Ahmed 'Azv İnâye (Dimaşk: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1419), 1/56.

²³⁰ Bk. Şevkânî, *İrşâdü'l-fuhûl*, 1/305; Mu'azu Muhammad Rabiü, "Devru'l-uşûliyyîn fi'd-dirâsâti'l-luğaviyye", ts. (Erişim 04 Haziran 2023), 5-6.

²³¹ Bk. Şevkânî, *İrşâdü'l-fuhûl*, 1/380; Rabiü, "Devru'l-uşûliyyîn fi'd-dirâsâti'l-luğaviyye", 6.

²³² Bk. Şevkânî, *İrşâdü'l-fuhûl*, 1/359-360; Rabiü, "Devru'l-uşûliyyîn fi'd-dirâsâti'l-luğaviyye", 6.

²³³ Bk. Şevkânî, *İrşâdü'l-fuhûl*, 1/308-309; Rabiü, "Devru'l-uşûliyyîn fi'd-dirâsâti'l-luğaviyye", 4.

²³⁴ Bk. Şevkânî, *İrşâdü'l-fuhûl*, 1/54; Rabiü, "Devru'l-uşûliyyîn fi'd-dirâsâti'l-luğaviyye", 5.

edilmesi hususunda kelimenin müstaklîğının, yani nereden türediğinin bilinmesi tartışma konusu olmuştur.²³⁵

Belâgat ilminde ele alınan hakikat konusu fıkıh âlimlerinin inceleme alanına girmiştir. Hakikati lugavî, şer‘î ve örfî şeklinde üçe ayırıp incelemişlerdir.²³⁶ Lugavî hakikat, güneş için الشمس kelimesinin kullanılması gibi dilde hangi anlam için vazedilmişse o anlamda, yani ilk vazedildiği biçimiyle kullanılan lafızlardır. Şer‘î hakikat, الصلاة (Namaz) ve الزكاة (Zekât) gibi şâri‘nin kullandığı biçimiyle yani onun kastettiği anlamda kullanılan lafızlardır. Örfî hakikat ise örfte hangi anlam kastediliyorsa o anlamda kullanılan lafızlardır. Umumi ve hususi olarak ikiye ayrılır. السيارة (Araba) ve دابة (Dört ayaklı hayvan) kelimeleri umuma, nahiv âlimlerinin الرفع (Merfû) ve النصب (Mansub), fıkıh âlimlerinin التّقديم (Zaman aşımı) ve الفسخ (Fesih) gibi ıstılahları kendilerine özgü kullanmaları gibi her bir grubun kendi kavramlarını tahsis etmesi de hususa örnektir.²³⁷

Fıkıh âlimleri lafızlar ve onların delâletlerini ele almışlar hatta Bedrüddîn ez-Zerkeşî (ö. 794/1392) fıkıh âlimlerinin dille ilgili araştırmalarının çoğunun hakikat, mecaz, umum ve husus gibi lafızlar ve delâletleri bahsi olduğunu belirtmiştir.²³⁸ Bu yüzden fıkıh âlimlerinde delâlet bahsi dil âlimlerine göre daha geniş ve gelişmiştir.²³⁹

Fıkıh ilminde zâtlarda zaman meselesi de farklılık gösterir. Bununla ilgili Hudarî‘nin (1872-1927) ifade ettiğine gibi anlamın zat ile var olması ya gelecekte ya şimdiki zamanda ya da mâzide olur. Bir kişinin bir eylemi gerçekleştirmeden onun gerektirdiği bir sıfatın kendisine nispet edilmesi mecaz kabul edilir. Örneğin, hırsızlık yapmaya kalkışıp henüz yapmayan kişiye hırsız denilirse mecaz anlamı, hırsızlık işine girişene yani şu anda yapana hırsız dediğimizde hakikat anlamı kastedilir. Hırsızlığı yapıp bitiren birine bu sıfat verilmesinin hakikat veya mecaz oluşu tartışmalıdır.²⁴⁰ Fıkıhçıların bu tür ince anlamları irdelemeleri hüküm istinbat etmeyle ilgilidir. Buradan da anlaşıldığı üzere fıkıh âlimlerinde hakikat ve mecaz dalcilerdeki gibi

²³⁵ Şevkânî, *İrşâdü'l-fuhûl*, 1/54-55.

²³⁶ Şevkânî, *İrşâdü'l-fuhûl*, 1/63; Rabiü, “Devru’l-uşûliyyîn fi’ d-dirâsâti’l-lugaviyye”, 7.

²³⁷ Şa‘bân, *İslâm Hukuk İlminin Esasları (Usûlü’l Fıkh)*, 364-365.

²³⁸ Zerkeşî, *el-Bahrü’l-muhîf*, 2/228; Rabiü, “Devru’l-uşûliyyîn fi’ d-dirâsâti’l-lugaviyye”, 7.

²³⁹ Rabiü, “Devru’l-uşûliyyîn fi’ d-dirâsâti’l-lugaviyye”, 7.

²⁴⁰ Muhammed b. Afîfî el-Bâcûrî el-Hudarî, *Uşûlü’l-fıkh* (el-Mektebetü’t-Ticâriyyetü’l-Kübrâ, 1389), 115-116.

değildir. Dilciler müsemmâsına karşılık kullanılan ismi hakikat ama müsemmâsının dışına çıkınca mecaz olarak ifade ederler, fıkıh âlimleri ise Hudaî'nin işaret ettiği gibi derin anlamların ardına düşerler.

Dilsel bir konu olup sadece fıkıh âlimlerini ilgilendiren dolayısıyla sadece fıkıhta bulunan dilsel meseleler de vardır. Örneğin, onların lafzı delâlet yönüyle taksim etmeleri ve orada ibâretün-nas, işâretün-nas, dilâletün-nas, iktizâun-nas Şâfîlere göre de delâletül-mantûk, delâletül-mefhûm gibi meseleler²⁴¹ fıkıh âlimlerinin özgün dil incelemeleri arasında yer alır.

Fıkıh âlimlerine göre, Arap dili sadece Kur'ân veya sünnetten hüküm istinbat etmeyle ilişkili değildir. İnsanların boşama (talâk), kölelik, alışveriş gibi münasebetlerde ifade ettiği sözler Arap dili ile ilişkilidir. Örneğin bir kişinin عَلَيَّ دِرْهَمٌ şeklinde bir ifade kullanmasıyla dirhem lafızlarının arasında vâv atıf harfini getirmesi farklılık gösterir. Serahsî (ö. 483/1090 [?]) ilk cümlede dirhem kelimesinin tekrar ettiğini ve arada atıf harfi olmayınca onların farklı şeyler olmadığını dolayısıyla bu cümleyi söyleyen kişinin bir dirhem borcu olduğunu fakat عَلَيَّ دِرْهَمٌ وَدِرْهَمٌ şeklinde atıf harfiyle söyleyenin iki dirhem borçlu olduğunu belirtir.²⁴² Çünkü burada atıf harfinin bulunması ma'tûf ve ma'tûf aleyhin farklı olmasını gerektirir.

Fıkıh, insan ilişkilerini belirleyen onunla iç içe olan bir ilimdir. Örneğin bir kişi أَيُّ عَيْدِي ضَرَبْتَ فَهُوَ حُرٌّ (Seni hangi kölem döverse o hürdür.) dediğinde o kişiyi kaç tane köle döverse dövsün bütün köleler hür olur ama bir kişi أَيُّ عَيْدِي ضَرَبْتَهُ فَهُوَ حُرٌّ (Sen hangi kölemi döversen o hürdür.) dediğinde ise o kişi kaç tane köle döverse dövsün sadece ilk dövdüğü hür olur.²⁴³ Görüldüğü gibi ifadelerde yer alan dilbilgisel öğeler fikhî hükme etki etmektedir. Birinci cümlede أَيُّ kelimesine dönen zamir ضَرَبَ fiilinin fâilidir. أَيُّ kelimesi de umum ifade ettiğinden fiil de umumi olmuştur çünkü fiil, fâilsiz düşünülemediğinden fâil fiilin bir cüzü gibi olup onu umumi yapar.²⁴⁴ İkinci cümlede

²⁴¹ Bk. Rabiü, "Devru'l-uşûliyyîn fi'd-dırâsâti'l-luğaviyye", 9-11; Bk. Şa'bân, *İslâm Hukuk İlminin Esasları (Usûlü'l Fıkh)*, 392-409.

²⁴² Ebü Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed es-Serahsî, *el-Mebsût* (Mısır: Matbaatü's-Saâde, ts.), 18/8.

²⁴³ Muhammed b. el-Hasen eş-Şeybânî, *el-Câmi'u'l-kebîr*, thk. Ebü'l-Vefâ el-Efgânî (Haydarâbâd: Lecnetü İhyâi'l-Meârif en-Nu'mâniyye, 1356), 39.

²⁴⁴ Ebü'l-Bekâ Muvaffakuddîn Yaîş b. Alî İbn Yaîş, *Şerhu'l-Mufaşşal* (Beyrut-Lübnan: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1422), 1/60.

ise fiil, hâs olan muhatap zamirine isnad edilmiş ve ^أي kelimesine dönen zamir mef'ûl zamiri olup fiil de mef'ûlsüz olabileceğinden mef'ûl onun bir parçası gibi değildir.²⁴⁵

Örneklerde de görüldüğü gibi Arap dili hep fikhî meselelerle iç içe olmuş ve onun bir parçası sayılmıştır. Fıkıh alanındaki etkisi sebebiyle ayrı bir önemi haiz olmuştur. Fıkıh âlimleri dil kurallarına dayanan pek çok meseleyi eserlerinde fıkıh bölümleri içinde dağınık olarak ele almışlardır. Fakat daha sonra Sübkî *el-Eşbâh ve 'n-nezâ'ir* adlı eserinde nahiv konularına dayanan fikhî meseleler başlığı altında bu kuralları toplamıştır.²⁴⁶ İsnevî (ö. 772/1370) ise daha derli toplu bir şekilde *el-Kevkebü'd-dürri fîmâ yeteħarrecü 'ale'l-uşûli 'n-naħviyye mine'l-fürû'î'l-fikhiyye* adlı eserinde müstakil olarak yer vermiştir.²⁴⁷ Dil ilimleri fikhî meselelerdeki önemi sebebiyle özel ilgiye mazhar olmuştur.

Fıkıh ilmi, iştikak, hakikat-mecaz, teradüf gibi meselelerin gelişmesinde etkili olduğu gibi nahiv usulünün inşasında da katkı sağlamıştır. Çünkü nahiv usulü fıkıh usulünden sonra ortaya çıkmış²⁴⁸ ve nahiv âlimleri yeni bir usul meydana getirmek yerine bilinen fıkıh usulünü örnek almışlardır.²⁴⁹ Bu yüzden nahiv ve fıkıh usulü birbirine benzerdir. Bu iki usulün birbirine benzer olduğunu açıklayan ilk kişi de İbn Cinnî olmuştur.²⁵⁰ Nahiv usulü alanında yazılan ilk eser İbn Cinnî'nin *el-Ĥaşâ'îş* adlı eseridir.²⁵¹ İbn Cinnî bu eserini fıkıh ve kelâm usulüne göre yazdığını ve böyle bir eseri daha önce kimsenin yazmadığını belirtmiştir.²⁵² Yine aynı eserin başka bir yerinde Ebû Hanîfe'nin önde gelen talebesi olan Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'nin (ö. 189/805) kitaplarından dağılmış halde olan illetlerin bir araya toplandığını belirtir.²⁵³ Yani İbn Cinnî, nahiv illetlerinin fıkıh illetlerinden etkilendiğine işaret etmiştir.²⁵⁴

²⁴⁵ İbn Yaîş, *Şerhu'l-Mufaşşal*, 1/60.

²⁴⁶ Bk. Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Alî es-Sübkî, *el-Eşbâh ve 'n-nezâ'ir*, thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd, Ali Muhammed Muavvaz (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1411), 2/202-254.

²⁴⁷ Mehmet Bahattin Alphan, *Fıkıh Usûlü ve Nahiv Usûlü İlişkisi* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019), 16.

²⁴⁸ eş-Şârif Letrûş, "Eşeru'l-fikhi ve uşûlihi", 63.

²⁴⁹ Abduh Alî İbrâhîm er-Râcihi, "es-Suyûtî ve'd-dırâsâtü'l-lugaviyye ve'l-edebiyye" (Sempozyum, 1978), 383-384.

²⁵⁰ Abdülmelik Abdülvehhâb En'am, "et-Tefâ'ulü beyne'n-naħvi ve uşûlihi ve'l-fikhi ve uşûlihi", *Mecelletü's-Şerîa ve'l-Kânûn* 46 (2011), 328.

²⁵¹ Alphan, *Fıkıh Usûlü ve Nahiv Usûlü İlişkisi*, 26.

²⁵² İbn Cinnî, *el-Ĥaşâ'îş*, 1/2.

²⁵³ İbn Cinnî, *el-Ĥaşâ'îş*, 1/163.

²⁵⁴ En'am, "et-Tefâ'ulü beyne'n-naħvi ve uşûlihi ve'l-fikhi ve uşûlihi", 329.

Fıkıh, nahiv usulünün inşasına etki etmiş ve bu etki nahiv âlimlerinin eserlerinde görülmüştür. Kemâlüddîn el-Enbârî'nin (ö. 577/1181) *el-İnşâf fî mesâ'ili'l-hilâf* adlı eserinde fıkıhçı ve fıkıh ilmine sahip edebiyatçıların, kendisinden Basra ve Kûfeli nahivciler arasındaki ihtilâflı meseleleri, Şâfiî ve Ebû Hanîfe arasında geçen ihtilâflı meseleleri içeren eserlerin tertibine göre yazmasını istediklerini²⁵⁵ belirtmesi nahiv âlimlerinin eserlerinde takip ettikleri yöntemde fıkıh ve fıkıh usulünden etkilendiklerini gösterir. Başka bir eserinde de kıyas, kıyasın oluşum biçimi ve türlerinin bilindiği nahivde cedel ilmi ve nahiv usulü ilminin fıkıh usulüne benzediğini ve aralarında ciddi bir ilişki olduğunu zikretmiştir. Çünkü fıkıh rivayet edilenden türetilmiş teori olduğu gibi nahiv de aynı şekildedir.²⁵⁶

Süyûtî ise nahiv usulünün nahve nispetinin fıkıh usulünün fıkıha nispeti gibi olduğunu ve eserini bablarda, fasıllarda ve terâcimlerde fıkıh usulü tertibine göre düzenlediğini ifade etmiştir.²⁵⁷ Süyûtî'den önce Enbârî her iki usul arasında ilişki kurarak açıklamaya çalışsa da fıkıh usulünü nahiv usulüne birebir uygulayan ve aynı zamanda fıkıh âlimi olan Süyûtî olmuştur.²⁵⁸ Süyûtî, İbn Cinnî ve Enbârî'den yola çıkarak²⁵⁹ nahvin delillerini semâ, icmâ, kıyas ve istishâb olarak açıklamış ve icmâ ve kıyasın fıkıhta olduğu gibi semâa dayanması gerektiğini ifade etmiştir.²⁶⁰ Süyûtî bu delillerden ilkinin aslî diğerini tâli delil olarak taksim ederken fıkıh usulünü dikkate alarak yapmış, her bir delilin kapsamı, bulunması gereken şartları, nahiv kurallarından hangisine dayanak teşkil ettiği ve delillerin çelişmesi gibi meseleleri açıklarken fıkıh usulündeki yöntemi takip etmiştir.²⁶¹ Saîd el-Efgânî'nin (1909-1997) "Fıkıh âlimleri hüküm istinbat etmeyi semâ, icmâ ve kıyas üzerine bina ettikleri gibi nahiv âlimleri de kaidelerinin bina edilmesinde semâ, icmâ ve kıyasa dayandırmışlardır ve bu da dinî ilimlerin dil ilimlerindeki açık etkilerindedir."²⁶² ifadesi de fıkıhtaki metodun nahve

²⁵⁵ Kemâlüddîn Abdurrahmân b. Muhammed el-Enbârî, *el-İnşâf fî mesâ'ili'l-hilâf* (el-Mektebetü'l-Asriyye, 1424), 1/7.

²⁵⁶ Kemâlüddîn Abdurrahmân b. Muhammed el-Enbârî, *Nüzhetü'l-elibbâ' fî tabakâti'l-üdebâ'*, thk. İbrâhim es-Sâmerrâî (Ürdün: Mektebetü'l-Menâr, 1405), 76.

²⁵⁷ Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Süyûtî, *el-İktirâh fî usûli'n-nahv ve cedelih*, thk. Mahmûd Fucâl (Dimaşk: Dâru'l-Kalem, 1409), 14-16.

²⁵⁸ Şahin Şimşek, "Süyûtî'nin Fıkıh Usulünü Nahiv Usulüne Uygulaması" (Kongre, 10 Haziran 2019), 416.

²⁵⁹ Şimşek, "Süyûtî'nin Fıkıh Usulünü Nahiv Usulüne Uygulaması", 417.

²⁶⁰ Süyûtî, *el-İktirâh*, 26.

²⁶¹ Şimşek, "Süyûtî'nin Fıkıh Usulünü Nahiv Usulüne Uygulaması", 417.

²⁶² Muhammed Saîd b. Muhammed Cân el-Efgânî, *Fî usûli'n-nahv* (Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1407), 104-105.

olan etkisini gösterir. Mâzin el-Mübârek de iki ilim arasındaki metodun benzer olduğunu şu sözleriyle ifade etmiştir; “Nahiv ve fıkıh âlimleri arasındaki benzerliğe gelince; fakih hadisi muhaddisten alır, onda ta’lîl, istinbat ve kıyas yönünden tasarrufta bulunur. Nahiv âlimi de dili (dille ilgili rivayeti) ehlinden alır ve onu işler.”²⁶³

Bazı âlimlerin, İbn Madâ’nın (ö. 592/1196) nahivdeki ikincil ve üçüncül illetleri inkâr etmesini Zâhirîlik mezhebine mensup olmasına bağladığı görüşü²⁶⁴ dikkate alınırsa fıkıhın nahiv üzerindeki etkilerinden biri kabul edilebilir. Diğer ilimlerde olduğu gibi nahiv âlimlerinin fıkıhtan kıyas, illet, ta’lik, nesh, istinbat, icmâ, şart gibi kavramları almaları da fıkıhın Arapçaya olan etkisini gösterir.²⁶⁵

1.3.4. Kelâm ve Dil İlimleri

Kelâm ilmi, dinî metinleri itikadî meseleler açısından ele alan bir ilimdir. Dinî metinlerin Arapça olması bu ilmi doğrudan veya dolaylı olarak Arap dili ile ilişkili hale getirir. Doğru inanç, Kur’ân ve sünnetten elde edilir ve bunların anlaşılması Arap dil ilimlerine dayanır. Arapça kaynakların doğru anlaşılmamasından veya yanlış yorumlanmasından dolayı pek çok kişinin kendi akîdesini ifsat edeceği ve başkalarının inancında bozulmaya sebep olacağı ifade edilmiştir.²⁶⁶

Örneğin, Kelâm’da cebir meselesiyle ilgili; *وَرَبُّكَ يَخْلُقُ مَا يَشَاءُ وَيَخْتَارُ مَا كَانَ لَهُمُ* “*Rabbin dilediğini yaratır ve seçer. Onların ise seçim hakkı yoktur. Allah, onların ortak koştuklarından uzaktır ve yücedir.*”²⁶⁷ âyetinde bulunan *ما*’nın görevi olumsuzluk veya ism-i mevsûl olabilir ve bu durum anlam üzerinde etki eder. Eğer *يَخْلُقُ* fiili *وَيَخْتَارُ* fiiline atfedilirse anlamı “Rabbin dilediğini yaratır ve seçer” olur ve devamında da *مَا كَانَ لَهُمُ الْخِيَرَةُ* ifadesi ayrı kabul edilmiş ve anlamı “Onlara tercih hakkı yoktur.” olur. *ما* burada olumsuzluk ifade edince âyet, cebrî bir ulûhiyet anlayışını yani insanın fiillerinde bir ihtiyarının bulunmadığını

²⁶³ Mâzin el-Mübârek, *en-Nahvü'l-‘Arabî* (el-Mektebetü'l-Hadîse, 1385), 85.

²⁶⁴ Bk. Nuaym Muhammed Ahmed İbrâhim, *Eşeru'l-alâkati beyne uşûli'l-fıkhi ve uşûli'n-naḥvi fi istinbâti'l-aḥkâmi's-şer'iyye* (Sudan Bilim ve Teknoloji Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim ve Bilimsel Araştırma Fakültesi, Yüksek Lisans Tezi, 1436), 73.

²⁶⁵ Kavramlar için bk. eş-Şârif Letrûş, “Eşeru'l-fıkhi ve uşûlihi”, 63-64; En‘am, “et-Tefâ‘ulü beyne'n-naḥvi ve uşûlihi ve'l-fıkhi ve uşûlihi”, 320-325.

²⁶⁶ Bk. Hasan b. Muhammed el-Hıfzî, *Şerhu'l-Âcurrûmiyye*, ts., 5.

²⁶⁷ el-Kasas 28/68.

belirtir. Lâkin وَيَخْتَارُ ما كَانَ لَهُمُ الْخَيْرَةُ fiili önceki fiile atfedilmeyip وَيَخْتَارُ ma ism-i mevsûl olur ve cümlenin anlamı “Rabbin dilediğini sonrakine bağlanırsa ما ism-i mevsûl olur ve cümlenin anlamı “Rabbin dilediğini yaratır ve kulları için hayırlı olanı seçer.” olur yani Allah’ın kullardan seçme hakkını tamamen almadığı, onlara seçenekler verdiği ve onlar için hayırlı olanı seçtiğini ifade eder.²⁶⁸ Bu örnekte olduğu gibi ما’nın farklı şekillerde kullanımı anlam üzerinde etki eder. Bu yüzden farklı görüş sahibi kişiler inceleme alanı olan Arap diliyle yazılmış naslarda görüşlerini temellendirmek için dil malzemesini kullanmışlar bu da dil ilmi çalışmalarını harekete geçirmiş ve onu derinleştirecek araştırmaların yapılmasını sağlamıştır.

Kelâmcılar, kendi düşünce ve inançlarını temellendirirken dili işlevsel hale getirmişlerdir. Örneğin Bâkılânî, âhirette rü’yetullahın varlığını ispatlamak için وَجُوهٌ يَوْمَئِذٍ نَاصِرَةٌ. إِلَىٰ رَبِّهَا نَاظِرَةٌ “O gün bir takım yüzler aydındır. Rablerine bakarlar.”²⁶⁹ âyetinde geçen النظر kelimesinin görmek mânasında olması için bazı şartları taşıması gerektiğini belirtmiştir. Bu şartlar: الوجه kelimesinin irtibatlandırılması, الوجه kavramının da herhangi bir kabile veya aşiretle ilişkilendirilmemesi, harf-i cerr ile nesne alması ve iki nesne almamasıdır.²⁷⁰ Bu şartlardan herhangi biri eksik olduğunda ise النظر kelimesinin gözle görmek anlamına gelmediğini belirtmiştir.²⁷¹

Ezherî ise *Tehzîbü’l-luğa* adlı eserinde bu âyette نَاظِرَةٌ kelimesinin beklemek anlamına geldiğini belirtenlerin hatalı olduğunu ifade eder. Çünkü Araplar نَظَرْتُ إِلَىٰ نَظَرْتُ إِلَىٰ deyip de bekledim mânasını kastetmezler, beklemek anlamında olması için harf-i cerrsiz kullanıp نَظَرْتُ فَلَنَا نَظَرْتُ إِلَيْهِ, نَظَرْتُ فِي الْأَمْرِ deyip de bekledim mânasını kastetmezler, beklemek anlamında olması için harf-i cerrle o zaman ancak gözle görmek olur, نَظَرْتُ فِي الْأَمْرِ deyip de bekledim mânasını kastetmezler, beklemek anlamında olması için harf-i cerrle düşünmek ve kalp ile tedebbür mânasında olur.²⁷²

²⁶⁸ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3/427-428.

²⁶⁹ el-Kıyâmet 75/22-23.

²⁷⁰ Muhammed b. Tayyib el-Bâkılânî, *Temhîdü’l-evâ’il ve telhîşü’d-delâ’il*, thk. İmâdüddin Ahmed Haydar (Lübnan: Müessetü’l-Kütübi’s-Sekâfiyye, 1407), 303.

²⁷¹ Bâkılânî, *Temhîdü’l-evâ’il*, 311.

²⁷² Ezherî, “nızr”, 14/266.

Âlimlerin meseleyi açıklarken sözlük bilgisine referans göstermesi sözlüğün ehemmiyetini artırıp derinlikli incelemenin yapılması gerektiği, sözlükle ilgili teliflerin olmasını teşvik ettiği anlamına gelir. Çünkü bir kelimenin hangi durumlarda ve şartlarda hangi mânalara geldiğini tespit etmek detaylı incelemeyi gerektirir. Rü'yetullahın varlığını inkâr edenler de yine aynı yöntemle dilsel malzemeyi kullanarak meseleyi açıklarken الإدراك kavramı ile irtibatlandırmışlardır. لَا تُدْرِكُهُ الْأَبْصَارُ وَهُوَ يُدْرِكُ الْأَبْصَارَ وَهُوَ اللَّطِيفُ الْخَبِيرُ “Gözler onu idrak edemez ama O, gözleri idrak eder. O, en gizli şeyleri bilendir, (her şeyden) hakkıyla haberdar olandır.”²⁷³ âyetini delil göstererek الإدراك kelimesinin البصر ile birlikte kullanıldığı zaman görmek mânasına geleceğini ifade etmişlerdir. Çünkü الإدراك kavramı mutlak anlamda kullanılırsa varmak, ulaşmak, erişmek, olgunlaşmak gibi pek çok anlamı vardır ama البصر ile birlikte olunca görmek mânasına gelir.²⁷⁴

Kelâmcıların kendi akîdelerini temellendirmede sözlük ilmüne referansta bulunmalarına başka bir örnek ise halku'l-Kur'ân meselesidir. إِنَّا جَعَلْنَاهُ قُرْءَانًا عَرَبِيًّا لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ “İyice anlayasınız diye biz, onu Arapça bir Kur'an yaptık.”²⁷⁵ âyetinde geçen جعل fiilini, Kur'ân'ın yaratılmış olduğunu söyleyenler burada خلق yani “yaratma” mânasında olduğunu ve bu fiilin de bir mef'ûl aldığını âyetteki قُرْءَانًا kelimesinin ise hâl olduğunu ifade ederken Kur'ân'ın yaratılmamış olduğu görüşünü benimseyenler ise جعل fiilinin “yapmak, isimlendirmek” gibi mânalara geldiğini ve kendi görüşlerini temellendirmek için fiilin burada iki mef'ûl aldığını ve yaratma anlamında olabilmesi için bir mef'ûl alması gerektiğini belirtmişlerdir.²⁷⁶

Dil ilimlerinin inançların temellendirilmesinde kullanılması sadece sözlük ilmiyle sınırlı olmayıp gramerle de alakalıdır. Örneğin وَلَقَدْ ذَرَأْنَا لِجَهَنَّمَ كَثِيرًا مِنَ الْجِنَّ وَالْإِنْسِ لَهُمْ قُلُوبٌ لَا يَفْقَهُونَ بِهَا وَلَهُمْ أَعْيُنٌ لَا يُبْصِرُونَ بِهَا وَلَهُمْ آذَانٌ لَا يَسْمَعُونَ بِهَا...

²⁷³ el-En'âm 6/103.

²⁷⁴ Ebü'l-Hasen Kâdî'l-kudât Abdülcebbâr b. Ahmed Kâdî Abdülcebbâr, *Şerhu'l-Uşûli'l-ğamse*, thk. Abdülkerîm Osman (Mektebetü Vehbe, 1416), 233-234.

²⁷⁵ ez-Zuhuf 43/3.

²⁷⁶ Mustafa Ahmed Abdülalîm Bahît, *Eşerü'l-'akîde ve 'ilmi'l-keîâm fi'n-nağvi'l-'Arabî* (Kahire: Daru'l-Besâir, 1432), 500-501.

*biz, cinler ve insanlardan, kalpleri olup da bunlarla anlamayan, gözleri olup da bunlarla görmeyen, kulakları olup da bunlarla işitmeyen birçoklarını cehennem için var ettik...*²⁷⁷ âyetinde لِحَهَم ifadesinde geçen lâm harf-i cerriiyle ilgili tartışmalarda bazıları bunun kullanılış gayesinin sebep, bazıları ise âkıbet olduğunu ifade etmişlerdir. Âkıbet olduğunu söyleyenler, sebep bildiren lâm harf-i cerrinin câmid isimlerin başına gelmediğini yalnızca mastar ve muzâri fiilin başına geldiğini ve buradaki جَهَم kelimesinin de câmid bir isim olduğunu dolayısıyla lâm harf-i cerrinin sebep bildirmek mânasında olamayacağını ifade etmişlerdir.²⁷⁸ إِنَّمَا التَّوْبَةُ عَلَى اللَّهِ...²⁷⁹ âyetindeki عَلَى harf-i cerrinin de bazıları zorunluluk, bazıları ise tekid anlamında olduğunu zikretmişlerdir.²⁸⁰

Kelâm âlimlerinin yaptıkları izahlar karmaşık gibi görünen meselelerin çözümünde etkili olmuştur. Nitekim إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَلِيمًا حَكِيمًا "...Şüphesiz ki Allah (her şeyi) hakkıyla bilendir, hüküm ve hikmet sahibidir."²⁸¹ âyetindeki كَانَ aslında Arap dilinde ezililik anlamında kullanılan, mâzi zamana delâlet eden ve ardından da bir değişimi gerektiren fiildir.²⁸² Örnek vermek gerekirse كان زيد مريضاً (Zeyd hasta idi.) cümlesinde olduğu gibi geçmişte olup biten bir şeyi ifade eder. İlgili âyette كان'yi bu şekilde anlamak Allah'ın sıfatlarına hâlel getirecektir. Zemahşerî, كُنْتُمْ خَيْرَ أُمَّةٍ أُخْرِجَتْ لِلنَّاسِ تَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَتَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَتُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَلَوْ آمَنَ أَهْلُ الْكِتَابِ لَكَانَ خَيْرًا لَهُمْ مِنْهُمُ الْمُؤْمِنُونَ وَأَكْثَرُهُمُ الْفَاسِقُونَ. لَنْ يَضُرُّكُمْ إِلَّا أَدَىٰ وَإِنْ يَفَاتِلُوكُمْ يُؤَلُّوكُمْ الْأَدْبَارَ ثُمَّ لَا يُنصَرُونَ *"Siz, insanlar için çıkarılmış en hayırlı ümmetsiniz. İyiliği emreder, kötülükten men eder ve Allah'a iman edersiniz. Kitap ehli de inansalardı elbette kendileri için hayırlı olurdu. Onlardan iman edenler de var. Ama pek çoğu fasık kimselerdir.(110) Onlar size eziyetten başka bir zarar veremezler. Eğer sizinle savaşmaya kalkışsalar, size*

²⁷⁷ el-A'râf 7/179.

²⁷⁸ Abdülcebbar, Şerhu'l-Uşûli'l-ĥamse, 464-465.

²⁷⁹ en-Nisâ 4/17.

²⁸⁰ Hâfızüddîn Abdullah b. Ahmed en-Nesefî, Medârikü't-tenzîl ve ĥakâ'ıku't-te'vil, thk. Yûsuf Ali Bûdeyvi (Beyrut: Dâru'l-Kelimi't-Tayyib, 1419), 1/341.

²⁸¹ en-Nisâ 4/24.

²⁸² Hasan el-Hattâf, "İzâfâtü'l-mütেকellimîn 'alâ ehli'l-luġati'l-'Arabiyye mesâile'n-naĥv ve's-şarf nemûzecen", İslami İlimler Araştırmaları Dergisi 5 (2019), 169-170.

arkalarını dönüp kaçarlar. Sonra onlara yardım da edilmez.(111)''²⁸³ âyetlerini açıklarken كَان'ın sınırları ve şartları belli olmaksızın geçmiş zamanda olmayı ifade ettiğini yani bu anlamın ezeliyete kadar uzanabildiğini ve daha sonra bir değişimin zorunlu olmadığını belirtmiştir.²⁸⁴ Burada Zemahşerî كَان'ın dilde kullanıldığı anlamda olmadığını yani كان زيد مريضاً cümlesinde olduğu gibi anlaşılmayacağını aksine âyetin “Allah her zaman bilirdi, hikmet sahibiydi ve her zaman olacaktır.” şeklinde anlaşılması gerektiğini izah etmiştir.

Kelâm âlimleri görüşlerini temellendirirken belâgat ilimlerine de başvurmuşlardır. Zaten onların dil ilimlerine yaptığı en büyük katkı belâgat ilmine olmuştur. Belâgat ilmi meselelerinden hakikat-mecaza dair بِهْ يُضِلُّ... بِهْ كَثِيرًا وَيَهْدِي بِهْ...²⁸⁵ “...كَثِيرًا... (Allah) onunla bir çoklarını saptırır, bir çoklarını da doğru yola iletir...”²⁸⁵ âyetinde geçen يُضِلُّ fiilini örnek olarak verebiliriz. Bazıları bunun hakikat, bazıları ise mecaz anlamda olduğunu belirtmişlerdir. Hakikat mânasında olduğunu söyleyenler, Allah'ın her şeyin yaratıcısı olmasından yola çıkarak dalâlet fiilini de yaratmasının hakiki mânada olduğunu ifade etmiş, mecazi mânada olduğunu söyleyenler ise dalâlet fiilinin Allah'a isnad edilmesini hoş bulmayarak, alakasının da sebebiyet olduğunu belirterek bu fiilin Allah'a isnad edilmesini mecazi anlamda kabul etmişlerdir.²⁸⁶ İnançların dilsel mesellerle temellendirilmesinin dışında Kelâmcılar özellikle de Mu'tezile mezhebi münazara ve hitabet gibi alanlarda belâgat ilminin bütün inceliklerini uygulamada başarılı olmuşlardır.²⁸⁷ Bu yüzden kelâmcıların dil ilimlerine özellikle de belâgat ilmine olan katkıları büyüktür.

Kelâmcıların tartışma konularına aldıkları ve belâgat ilminin gelişiminde en büyük etkisi olan mesele Kur'ân'ın i'câzıdır. Bu mesele ne sahâbe ne de tâbiîn dönemlerinde incelenmiş ancak Hicrî 3. yüzyıldan itibaren üzerinde durulmaya başlanan bir problem haline gelmiş ve bunu ilk gündeme getiren kelâmcılar olmuştur.²⁸⁸ Diğer dinlere mensup bazı insanların, İslâm'ın yayılmasından sonra

²⁸³ Âl-i İmrân 3/110-111.

²⁸⁴ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/400.

²⁸⁵ el-Bakara 2/26.

²⁸⁶ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/118.

²⁸⁷ Hacımüftüoğlu, “Belâgat İlminin Gelişmesine Müessir Olan Kaynaklar”, 277.

²⁸⁸ Yusuf Şevki Yavuz, “İ'câzü'l-Kur'ân”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/403-404.

Kur'ân-ı Ker'im'i eleştirmesi ve bazı mühlidlerin Kur'ân'da çelişkili ifadelerin olduğunu iddia etmeleri üzerine tefsir bölümünde de bahsettiğimiz gibi âlimler, meâni'l-Kur'ân, mecâzü'l-Kur'ân gibi eserlerde dil ve edebiyat kurallarına göre Kur'ân'ın tefsirini yapmaya ve anlamını ortaya koymaya çalışmışlardır.²⁸⁹ 3. yüzyıldan itibaren de Kur'ân'ın i'câzına yönelik görüşler belirtmeye başlanınca da bu çalışmalar yerini i'câzü'l-Kur'ân'la ilgili eserlere bırakmıştır.²⁹⁰

Kur'ân'ın i'câzına dair ilk görüşünü beyan eden aynı zamanda sarfe teorisini dillendiren Mu'tezile'nin önde gelen âlimlerinden Nazzâm (ö. 231/845) olmuştur.²⁹¹ Her ne kadar bu kavramı kelâm ilmine has bir problem olarak tartışmaya açsa da mesele Kur'ân'ın i'câzı olduğu için bu kavram üzerine beyân edilen görüşler belâgat ilmini de ilgilendirmiştir.²⁹² Sarfe teorisine tepki de yine Mu'tezile'den *Nazmü'l-Kur'ân* isimli eseriyle Câhiz'den (ö. 255/869) gelmiştir.²⁹³ Câhiz, Kur'ân'ın i'câzı'nın nazımında olduğunu belirterek sarfe teorisinin karşısında nazım teorisinin temellerini oluşturmuştur.²⁹⁴ Nazım teorisi ise ikinci bölümde değinileceği üzere belâgat ilimlerinden meânî ilminin gelişim tarihiyle alakalıdır ve meânî ilminin esasını oluşturur. Temelleri oluşturulan nazım teorisi *Delâ'ilü'l-i'câz* isimli eserle gelişerek yeni bir biçim kazanmış ve bu eserin müellifi Abdülkâhir el-Cürcânî (ö. 471/1078-79) meânî ilminin kurucusu sayılmıştır.²⁹⁵ Bu eserinde Abdülkâhir el-Cürcânî معاني النحو، معاني الكلام ve نظم başlıkları altında meânî ilminin konularını ele almıştır.²⁹⁶

Kelâmcıların, Kur'ân'ın i'câzının sarfede, nazımda ya da başka bir yönde olduğunu vurgulamak için eserler telif ederken doğal olarak belâgat ilmi üzerinde incelemeler yapması bu ilimlerin neşvünemâ bulmasını sağlamıştır.²⁹⁷ Kur'ân'ın i'câzı

²⁸⁹ Yavuz, "İ'câzü'l-Kur'ân", 21/404.

²⁹⁰ Taşdelen, "Belâgat İlmi ve Tarihi", 220.

²⁹¹ Yusuf Şevki Yavuz, "Sarfe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/140.

²⁹² Zafer Kızıklı, "Arap Dili Belâgat Bilimine Kuramsal Bir Yaklaşım", *Journal of Islamic Research* 24/1 (2013), 20.

²⁹³ Hacımüftüoğlu, "Belâgat İlminin Gelişmesine Müessir Olan Kaynaklar", 278.

²⁹⁴ Mehmet Akif Özdoğan, "İ'câzü'l-Kur'ân Meselesinin Belâgat İlminin Gelişmesine Etkisi", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 3/3 (Haziran 2003), 122.

²⁹⁵ Hacımüftüoğlu, "Belâgat İlminin Gelişmesine Müessir Olan Kaynaklar", 279-280.

²⁹⁶ İsmail Durmuş, "Meânî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/205.

²⁹⁷ Özdoğan, "İ'câzü'l-Kur'ân Meselesinin Belâgat İlminin Gelişmesine Etkisi", 122.

meselesini kelâmcıların yanı sıra diğer âlimler de inceleyerek belâgat ilimlerine katkıda bulunmuşlardır.

Dilsel açıklamaların dışında diğer ilimlerde olduğu Kelâm ilminde kullanılan sebr ve taksim, el-menzile beyne'l-menzileteyn, istidlâl, muâraza gibi kavramların nahiv ilminde de kullanılması Kelâm ilminin nahiv usulüne olan etkilerindedir.²⁹⁸ Eşerü'l-'akîde ve 'ilmi'l-keâm fi'n-naḥvi'l-'Arabî adlı eserin müellifi de şart, sıfat, telif, terkiḳ gibi kavramların nahiv ve kelâm ilminde müşterek olduğunu²⁹⁹ hatta kelâmcılar tarafından yaygın olarak kullanılan mutlak, mukayyed, araz, cevher, istikrâ gibi kavramların da nahiv âlimlerinin ihtiyacından dolayı nahiv çalışmalarına girdiğini ve anlamlarında kelâmî özelliklerini korumaya devam ettiğini ifade etmiştir.³⁰⁰ Fıkıh bölümünde de ifade ettiğimiz İbn Cinnî'nin "eserimi fıkıh ve kelâm usulüne göre yazdım ve böyle bir eseri daha önce kimse yazmamıştır"³⁰¹ ifadesi de kelâm ilminden etkilenmiş olduğunu gösterir. Nahiv ilminin daha sistemli hale gelmesiyle ilgili temel noktalardan biri olan asıl ile fer' meselesinde de Kelâm ilminin etkisi görülmüştür. Genel olarak İslâm düşüncesinde özelde ise kelâm ve usul âlimlerinde eşyaların asıl ile fer' olarak taksim edilmesi sabit bir düşüncedir ve bazı âlimler bu taksim Mu'tezile'den alındığını daha sonra onlardan fukahaya ve diğer âlimlere intikal ettiğini ifade etmişlerdir.³⁰²

1.3.5. Hadis ve Dil İlimleri

Hadislerin Arapçayla ilişkisi Hz. Peygamber'in hem Arap olması hem de sahip olduğu dili kullanma becerisinden kaynaklanmaktadır. Çünkü O, بِالْبَيِّنَاتِ وَالزُّبُرِ وَأَنْزَلْنَا إِلَيْكَ الذِّكْرَ لِتُبَيِّنَ لِلنَّاسِ مَا نُزِّلَ إِلَيْهِمْ وَلَعَلَّهُمْ يَتَفَكَّرُونَ "(O peygamberleri) apaçık belgeler ve kitaplarla gönderdik. İnsanlara, kendilerine indirileni açıklaman ve onların da (üzerinde) düşünmeleri için sana bu Kur'an'ı indirdik."³⁰³ âyetinde ifade edildiği gibi tebliğ ile vazifelenirilmişdir. En önemlisi de bu vazifesini layığıyla yerine getirebilmesi için gerekli özelliklerle teçhiz edildiği gibi tebliğin en etkili aracı olan

²⁹⁸ eş-Şârif Letrûş, "Eşerü'l-fıkhi ve uşûlihi", 63.

²⁹⁹ Bahît, Eşerü'l-'akîde ve 'ilmi'l-keâm, 313.

³⁰⁰ Bahît, Eşerü'l-'akîde ve 'ilmi'l-keâm, 345.

³⁰¹ İbn Cinnî, el-Ḥaşâ'ış, 1/2.

³⁰² Bk. Bahît, Eşerü'l-'akîde ve 'ilmi'l-keâm, 395-400; Ebü'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm İbn Teymiyye, Mecmû'u fetâvâ (Medine: Mecmau'l-Melik Fehd, 1425), 6/56 ve 23/346.

³⁰³ en-Nahl 16/44.

üstün dil melekesiyle de donatılmıştır.³⁰⁴ Nitekim Hz. Peygamber, fesahat ve belâgat açısından Arapların en fasihi, en güzel konuşanıdır. Kendisinin de “Bana cevâmiu’l-kelim verildi.”³⁰⁵ ifadesinde belirttiği gibi az sözle çok mâna ifade etmek olan cevâmiu’l-kelim özelliğine sahiptir. Hz. Peygamber farklı lehçeleri konuşan heyetlerle bir araya gelince onlara hitap ederken Arap dilinin zengin dil malzemesini kullanmıştır.³⁰⁶ Dili iyi bilmesi doğal olarak farklı lehçeleri konuşanların söylediklerini rahatlıkla anlamasını sağlamıştır. Bununla ilgili şu olay rivayet edilir: Hz. Peygamber, Benî Nehd heyetine hitap ederken Hz. Ali ona Yâ Rasûlullah biz bir babanın oğullarıyız, seni Arap heyetleriyle çoğunu bilmediğimiz şekilde konuşurken görüyoruz diye söyleyince Hz. Peygamber de *أَدْبَنِي رَبِّي فَأَحْسَنَ تَأْدِيبِي* (*Beni Rabbim yetiştirdi ve beni çok iyi yetiştirdi.*) diye cevap vermiştir.³⁰⁷

Hz. Peygamber’in böyle bir dile sahip olması doğal olarak Arap diline katkı sağlamıştır. Örneğin, Hz. Peygamber, savaşın şiddetini ifade etmek için “*işte şimdi savaş kızıştı*” anlamında *أَلَانَ حَمِيَّ الْوَطِيسُ* deyimini ilk kullanan kişi olmuştur.³⁰⁸ Yine aynı şekilde “*eceliyle yatağında öldü*” mânasında *مَاتَ حَتْفَ أَنْفِهِ* ifadesini ilk Hz. Peygamber söylemiştir.³⁰⁹ Kapı aralığı anlamında olan *الصَّيْرُ*, zinakâr anlamında olan *الزَّمَارَةُ* Hz. Peygamber’den başka kimseden duyulmamış lafızlardandır.³¹⁰ Hatta öyle ki onun kullandığı *إِنَّمَا الْأَعْمَالُ بِالنِّيَّاتِ* (*Ameller niyetlere göredir.*) ya da *الدين النصيحة* (*Din samimiyettir.*) gibi bazı ifadeler atasözü haline gelmiştir.³¹¹ Hadisler, dile olan bu katkılarıyla Arap dilinin söz varlığını zenginleşmiştir. Bundan dolayı Kur’ân’ın yazıya geçirilmesinde olduğu gibi hadislerin derlenmesi de bir dil çalışması sayılmıştır.³¹²

³⁰⁴ M. Vecih Uzunoğlu, “Hz. Peygamber’in Edebî Yönü”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 32 (2010), 42.

³⁰⁵ Ebü’l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc Müslim, *Şahîh-i Müslim*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Kahire: Matbaatü İsa el-Bâbî, 1374), “Mesâcid”, 5.

³⁰⁶ M. Yaşar Kandemir, “Garîbü’l-Hadîs”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13/376.

³⁰⁷ Mecdüddîn el-Mübârek b. Esîrüddîn Muhammed İbnü’l-Esîr, *en-Nihâye fî garîbi’l-hadîs ve’l-eser*, thk. Tâhir Ahmed ez-Zâvî, Mahmûd Muhammed et-Tanâhî (Beyrut: el-Mektebetü’l-İlmiyye, 1399), 1/4.

³⁰⁸ Süyûtî, *el-Müzhir*, 1/241.

³⁰⁹ Süyûtî, *el-Müzhir*, 1/241.

³¹⁰ Süyûtî, *el-Müzhir*, 1/241.

³¹¹ Sâlih Tekabî, “Eşerü’l-eĥâdîsi’n-nebeviyye fî şinâ’ati’l-me’âcimi’l-lugaviyye ve binâi’l-kavâ’idi’n-naĥviyye”, *Mecelletü’s-Savîyyât* 15/2 (Aralık 2019), 224.

³¹² Bakırcı - Demirayak, *Arap Dili Grameri Tarihi*, 2.

Hadisler, doğru lafızları, zengin bir yapıyı, lafızların kullanımı bakımından kendi içinde uygun, tutarlı cümleleri, lafız ve anlam arasında sağlam bir ilişkiyi barındırır.³¹³ Aynı zamanda Arap kelâmının özelliklerinden olan hakikat, mecaz, kinaye, umûmilik, husûsilik, sarîh, tenbîh, îmâ gibi özellikleri de barındırır.³¹⁴ Hadislerin hem Arapça olması hem de bu özellikleri içinde barındırması sebebiyle Arap dili ilimlerinin çoğuyla ilişkilidir. Hadisler, bir taraftan dilin söz varlığını zenginleştirirken diğer taraftan Hz. Peygamber'in sözlerini anlamaya, irdelemeye ve yorumlamaya çalışan ulemânın dolaylı olarak sarf, nahiv, belâgat gibi farklı açılardan dil ilimlerinin gelişmesinde ve zamanla olgunlaşmış ilim sahası haline gelmesinde katkı sağladığı açıktır.

Hadislerden kastedileni anlayabilmek için Arap dil ilimlerini bilmek ve ondan istifade etmek gerekir. Örneğin, Hz. Peygamber'in eşleri ona hangimiz sana en hızlı kavuşacak diye sorduklarında o da أَطْوَلُكُنَّ يَدًا (*Kolu en uzun olan*) diye cevap verir.³¹⁵ Hz. Peygamber'in eşlerinden Zeynep bint Caş vefat edinceye kadar ilk başta bu ifade hakiki mânada anlaşılır. Zeynep bint Caş vefat edince Hz. Âişe'den "Onun kolu kısaydı ve bu ifadeyle de Hz. Peygamber'in hakiki mânanın dışında sadaka vermeyi kastettiğini anlamış olduk. Çünkü Zeynep bint Caş, bazı işlerde maharetliydi ve kazandıklarından sadaka verirdi." söylediği nakledilir.³¹⁶ Görüldüğü üzere hadisler çeşitli üst düzey belâgî anlatımlar içerir. Bu bağlamda hadislerin anlaşılabilmesi için belâgat ilimlerinin bilinmesi ve ondan istifade edilmesi gerekir.

Bir rivayete göre bir kişi Hz. Peygamber'e gelerek beni cennete girdirebilecek bir amelden haber ver deyince Hz. Peygamber de "Hiçbir şeyi Allah'a şirk koşmayarak sadece O'na ibadet etmen, namazı kılman, zekâtı vermen, Ramazan orucunu tutman, ve sıla-i rahim yapman." diye cevap vermiştir.³¹⁷ İbn Hacer el-Askalânî (ö. 852/1449) burada başka vâcipler varken sıla-i rahimin sayılmasının çalışmamızın ikinci bölümünde değineceğimiz üzere meânî ilmiyle alakalı olan muktezâ-i hâle yani halin gereğine göre cevap verme özelliğiyle ilgili olduğunu ifade etmiştir.³¹⁸ Çünkü soru

³¹³ Mustafâ Sâdık b. Abdîrezzâk er-Râfî, *Î'câzü'l-Kur'ân* (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1425), 220-221.

³¹⁴ Ebû Muhammed Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed el-Aynî, *'Umdetü'l-kârî fi şerhi Şahihi'l-Buhârî* (İdâretü't-Tibâati'l-Müniriyye, ts.), 1/11.

³¹⁵ Buhârî, "Zekât", 11 (No. 1420).

³¹⁶ Müslim, "Fezâ'ilü's-şahâbe", 101.

³¹⁷ Buhârî, "Zekât", 1 (No. 1396).

³¹⁸ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 3/263.

soran kimse sanki sila-i rahimi ihmal etmiş ve Hz. Peygamber de ona bu ameli hatırlatmıştır. Bu örneklerde görüldüğü gibi dinî metinler olan hadislerin anlaşılmasında Arap dili önemli ve etkili olmuştur. Nitekim hadisler, onun anlaşılmasında etkili olan Arap dilinin önemini artırmış yani hadis ilmi, dil ilimlerinin gelişmesine önyak olmuş, teşvik etmiş, dil ilimlerinin gelişmesini sağlayacak şartları oluşturmuştur.

Tefsir bölümünde bahsedildiği üzere Kur'ân-ı Kerîm'de bulunan garîb kelimelere dair yapılan tetkiklerin dil çalışması sayılması gibi hadislerde bulunan garîb kelimelerle ilgili yapılan incelemeler de dil faaliyeti niteliğindedir. Garîbü'l-Kur'ân'la ilgili eserler nasıl sözlük niteliğindeyse aynı şekilde garîbü'l-hadîs'le ilgili eserler de içeriği bakımından ve sözlükle aynı görevi üstlendiğinden sözlük niteliğindedir.³¹⁹ Garîbü'l-hadîs alanında ilk eser Ma'mer b. Müsennâ'ya nisbet edilir ve onun eserinde Muhammed Hüseyin Âl Yâsîn'in belirttiği gibi garîb lafızların birden fazla anlamı varsa onun en yaygın anlamı ve iştikakı verilmiş, fiilin çekimleri ve mastarları verilerek buna bazı türemişleri eklenmiş ve müellif kendi görüşlerini desteklemek için Kur'ân'dan ve şiirden deliller getirmiştir.³²⁰

Sözlük âlimleri, garîbü'l-hadîs alanında derlenen eserlerden istifade etmişlerdir. Örneğin, İbn Fâris *Mu'cemü mekâyisi'l-luğa* ve *Mücmelü'l-luğa* adlı eserlerinde Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm'ın (ö. 224/838) *Ġarîbü'l-hadîs* adlı eserine, İbn Manzûr da *Lisânü'l-'Arab* adlı eserinde Mecdüddin İbnü'l-Esîr'in (ö. 606/1210) *en-Nihâye fî ġarîbi'l-hadîs ve'l-eşer* adlı eserine dayanmıştır.³²¹

Hz. Peygamber'in *إياكم والظن. فإن الظن أكذب الحديث. ولا تحسسوا، ولا تجسسوا* "Zandan sakının. Çünkü zan, yalanın ta kendisidir. Birbirinizin konuştuğuna kulak kabartmayın, birbirinizin özel hâllerini araştırmayın."³²² hadisinde geçen son iki garîb kavramı Hattâbî (ö. 388/998), "التَّجَسُّسُ kavramı Müslümanların kusurlarını araştırmak, التَّحَسُّسُ kavramı ise insanların konuşmalarını gizlice dinlemek

³¹⁹ Durmuş, "Sözlük", 37/399.

³²⁰ Sâlih Tekabcî, "Eşerü'l-eġâdîġi'n-nebeviyye", 225-226.

³²¹ Sâlih Tekabcî, "Eşerü'l-eġâdîġi'n-nebeviyye", 226.

³²² Müslim, "Birr", 28.

mânasındadır.”³²³ şeklinde açıklamıştır. Aslında bu tür kelimeler yani bir harfin farklı olması ikinci bölümde bahsedileceği üzere el-iştikâku'l-ekber'in konusudur.

Hadis ehli, Hz. Peygamber'in sözlerini incelerken dil ilimlerinden istifade ederek metin tenkidi yapmak durumunda kalmışlardır. Metin tenkitlerinde kelimenin anlamını açıkladıkları gibi müzekker, müennes kullanımları, cemisi, mâzi, muzârisi gibi sarfa dair bilgilere de yer vermişlerdir.³²⁴ Metin tenkitlerinde sarfla birlikte nahve yönelik izahlara da yer verilmiştir. Hz. Peygamber bir hadisinde şöyle buyurmuştur: *إِنَّ اللَّهَ وَرَسُولَهُ حَرَّمَ بَيْعَ الْخَمْرِ، وَالْمَيْتَةِ وَالْخَنزِيرِ وَالْأَصْنَامِ، فَقِيلَ: يَا رَسُولَ اللَّهِ، أَرَأَيْتَ شُحُومَ الْمَيْتَةِ، فَإِنَّهَا يُطْلَى بِهَا السُّفْنُ، وَيُدْهَنُ بِهَا الْجُلُودُ، وَيَسْتَصْبَحُ بِهَا النَّاسُ؟ فَقَالَ: لَا، هُوَ حَرَامٌ، ثُمَّ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عِنْدَ ذَلِكَ: قَاتَلَ اللَّهُ الْيَهُودَ إِنَّ اللَّهَ لَمَّا حَرَّمَ شُحُومَهَا جَمَلُوهَا، ثُمَّ بَاعُوهَا، فَأَكَلُوا ثَمَنَهُ* (Allah ve resulü, hamrın, murdar hayvanın, hınzırın ve putların satışını haram kıldı. Bunun üzerine bir kimse Hz. Peygamber'e sorar: Yâ Rasûlullah murdar hayvanın yağını gördün mü, onunla gemiler cilalanıyor, deri tabaklanıyor, insanlar aydınlanıyor. Hz. Peygamber de, hayır o haramdır dedi ve devam etti: Allah Yahudilere lanet etsin, Allah, onun yağını haram kıldığında erittiler sonra sattılar ve ücretini yediler.)³²⁵ Hadiste nahivsel yöne işaret edecek olursak burada geçen *هُوَ حَرَامٌ* ifadesindeki zamirin nereye döneceği ihtilâflıdır. Bazıları bunu, murdar hayvandan yararlanmaya bazıları ise onun satılmasının haram olmasına döndürmüşlerdir.³²⁶ Yani hadis, zamirin kendisine en yakın kelimeye mi yoksa uzak bir kelimeye mi dönebileceği açısından önemli olmuştur. Görüldüğü üzere hadislerin anlaşılması ve onlardan hüküm çıkartılması mutlak olarak dil ilimleriyle ilişkili olmuş ve bu anlamda dil ilimlerinin önemini artırmıştır.

Hadisler, dilin her veçhesini temsil eden gerçek kullanımlardır. Dolayısıyla hadislerde geçen dilsel öğelerin birbiriyle ilişkisi de önemli bir sorgulama veçhesi olmuştur. Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: *إِذَا كَانَ أَحَدُكُمْ يُصَلِّي فَلَا يَدْعُ أَحَدًا يَمُرُّ بَيْنَ يَدَيْهِ. وَيُؤَدِّرُهُ مَا اسْتَطَاعَ. فَإِنْ أَبِي فليقاتله. فَإِنَّمَا هُوَ شَيْطَانٌ أُونُودِن بَرِينِن جَعْمَسِينِن إِزِينِن كَادَرُونِن عَنجَلَلَسِينِن، كَارْشِي*

³²³ Ebû Süleymân Hamd b. Muhammed el-Hattâbî, *Ġarîbü'l-ġadîs*, thk. Abdülkerîm İbrâhîm el-Azbâvî (Dîmâşk: Dâru'l-Fîkr, 1402), 1/83-84.

³²⁴ Bk. el-Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 3/183.

³²⁵ Buhârî, “Büyü”, 111 (No. 2236).

³²⁶ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 4/425.

çıkarsa onunla mücadele etsin. Zira o bir şeytandır.)³²⁷ bazı rivayetlerde son kısım yerine فَإِنَّ مَعَ الْقَرِينِ ifadesi de verilmiştir.³²⁸ Bu örnek belâgat ilmiyle alakalı olup hadiste namaz kılanın önünden geçen kişinin şeytan olmasını Bedreddin el-Aynî (ö. 855/1451), teşbih olduğunu ve teşbih edatının mübalağa için hazfedildiğini ifade etmiştir. Bu kişinin şeytana hangi yönden benzediğiyle ilgili yorumlar yapılmıştır. Aynî, şeytan lafzının وَكَذَلِكَ جَعَلْنَا لِكُلِّ نَبِيٍّ عَدُوًّا شَيَاطِينَ الْإِنْسِ وَالْجِنِّ يُوحِي بَعْضُهُمْ إِلَى بَعْضٍ...³²⁹ “İşte böylece biz her Peygambere insan ve cin şeytanlarını düşman kıldık. Bunlar aldatmak için birbirlerine yaldızlı laflar fısıldarlar...”³²⁹ âyetinde geçen وَالْجِنِّ الْإِنْسِ ifadesiyle aynı anlamda olabileceğini belirtmiştir.³³⁰

Hadis ehli metin tenkidi yaparken sadece gramer ya da belâgat yönüne değil dil ilimlerinin bütün alanlarını besleyecek şekilde açıklamalar yapmışlardır. Örneğin Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: بَعَثَ رَسُولُ اللَّهِ بَعَثًا وَأَمَرَ عَلَيْهِمْ أُسَامَةَ بْنَ زَيْدٍ فَطُعِنَ فِي إِمَارَتِهِ، وَقَالَ: إِنْ تَطَعْنَا فِي إِمَارَتِهِ فَقَدْ كُنْتُمْ تَطَعُونَ فِي إِمَارَةِ أَبِيهِ مِنْ قَبْلِهِ، وَإِنَّمَا اللَّهُ إِنْ كَانَ لَخَلِيقًا لِلْإِمْرَةِ، وَإِنْ كَانَ لِمَنْ أَحَبَّ النَّاسِ إِلَيَّ، وَإِنْ هَذَا لِمَنْ أَحَبَّ النَّاسِ إِلَيَّ بَعْدَهُ (Rasûlullah bir ordu hazırladı ve Üsâme b. Zeyd’i (ö. 54/674) komutan yaptı. Onun komutanlığı hakkında ileri geri konuşanlar oldu. Rasûlullah da eğer Üsâme’nin komutanlığına laf ediyorsanız bundan önce onun babasına da etmişsiniz. Allah’a yemin olsun ki o, komutanlık için en layık ve insanlardan bana en sevimli olanıydı. Bu (Üsâme) da babasından sonra bana insanların en sevimlilerindendir dedi.)³³¹ bu hadiste إِنْ تَطَعْنَا فِي إِمَارَتِهِ şeklinde başlayan cümlede şartın cevabı belirtilmemiştir. Kirmânî’nin ifade ettiğine göre, nahiv âlimleri cevabın gerçekleşmesini şarta bağlamışlardır. el-Aynî bu hadisin tenkidini yaparken burada öyle olmadığını yani haberin şartın bir cevabı hükmünde olabileceğini ve haberinin de şöyle olduğunu ifade etmiştir: إِنْ طَعَنْتُمْ فِيهِ فَأَخْبِرْكُمْ بِأَنَّكُمْ طَعَنْتُمْ مِنْ قَبْلُ فِي أَبِيهِ (Şayet onun komutanlığına laf ederseniz size haber vereyim daha önce de onun babasının komutanlığına laf getirmiştiniz.)³³² el-Aynî, haberin şartın cevabı olmasının

³²⁷ Müslim, “Şalât”, 258.

³²⁸ Müslim, “Şalât”, 260.

³²⁹ el-En‘âm 6/112.

³³⁰ el-Aynî, ‘Umdetü’l-kārî, 4/291.

³³¹ el-Aynî, ‘Umdetü’l-kārî, 24/260.

³³² el-Aynî, ‘Umdetü’l-kārî, 24/260.

belâgat ilmiyle de örtüştüğünü: *إِنْ طَعَنْتُمْ فِيهِ تَأْتَمُّمٌ بِذَلِكَ لِإِنَّهُ لَمْ يَكُنْ حَقًّا* (Eğer ona laf edecek olursanız günaha girmiş olursunuz çünkü yaptığınız doğru değil) şeklinde olduğunu belirtmiş, hadisin devamında geçen *وَأَيْمُ* ifadesinin de yemin olduğunu, lehçelere de işaret ederek *اللَّهُ أَيْمٌ* ve *اللَّهُ أَيْمٌ* gibi pek çok farklı kullanımlarının bulunduğunu ve hemzenin bazılarına göre vasıl bazılarına göre de katı‘ hemzesi olduğunu açıklamıştır. Kûfeli nahivciler, *أَيْمٌ* kelimesinin *يَمِينٌ* kelimesinin çoğulu olduğunu ifade etmiş diğerleri ise bunun çoğul olmadığını *أَيْمٌ* şeklinde yemin için kullanılan ayrı bir lafız olduğunu belirtmişlerdir. Hadiste geçen *إِنْ كَانَ* lafzı *إِنْ*’nin hafifletilmiş halidir ve *كَانَ* “Onu hak eden oraya layık olan biriydi.” anlamına gelir.³³³ Örneklerde görüldüğü gibi el-Aynî’nin sürekli dilcilere atıf yapması hadisleri anlamının dil ilimleriyle ne denli ilişki içerisinde olduğunu gösterir. Bu verdiğimiz örnekler her ne kadar sonraki dönemlerde yazılan eserlerden olsa da hadis metinlerinin dil ilimlerini nasıl beslediği ve teşvik ettiğini göstermesi açısından büyük önemi haiz olduğunu düşünüyoruz.

Hadis ehli metin tenkidi yaparken dilcilerin zikretmediği, onların tespit etmediği meselelere de yer vermişlerdir. Bu yüzden sonraki dönemlerde yazılmış eserler Arap dilinin gelişimi için önem arz etmiştir. Örneğin el-Aynî, *دَخَلَ عَلَيْنَا رَسُولُ اللَّهِ حِينَ تُوْفِّيَتْ ابْنَتُهُ فَقَالَ اغْسِلْنَهَا ثَلَاثًا أَوْ خَمْسًا أَوْ أَكْثَرَ مِنْ ذَلِكَ أَنْ رَأَيْتَنَ ذَلِكَ بِمَاءٍ وَسِدْرٍ وَاجْعَلْنَ فِي الْأَخِرَةِ كَافُورًا أَوْ شَيْئًا مِنْ كَافُورٍ فَإِذَا فَرَعْتَنَ فَأَذِنِّي فَلَمَّا فَرَعْنَا آذَنَاهُ فَأَعْطَانَا حِقْوَهُ فَقَالَ أَشْعِرْنَهَا إِيَّاهُ تَعْنِي إِزَارَهُ* (*Rasûlullah, kızı vefat ettiğinde yanımıza geldi ve şöyle dedi: onu su ve sidr ile üç veya beş ya da gerek görürseniz daha fazla yıkayın, sonuncuda kâfur koyun, işiniz bitince bana haber verin. İşimizi bitirince Rasûlullah’ı çağırdık, bize bir bez parçası verdi bunu izâr yapın dedi.*) hadisinde bulunan *أَوْ*’in sayılarda seçenek belirten anlamı olduğunu ifade etmiş, bazıları ise burada bir tercih olmayıp sayılarda sıralama ifade ettiğini ve nahivcilerin *أَوْ*’in anlamlarıyla ilgili zikrettikleri on iki anlam arasında bunun belirtilmediğini zikretmiştir.³³⁴ Nahiv âlimlerinin zikrettiği anlamlar

³³³ el-Aynî, ‘*Umdetü’l-kārî*, 24/261.

³³⁴ el-Aynî, ‘*Umdetü’l-kārî*, 8/40.

içinde tertip mânasının olmaması ve hadis eserlerinde metin tenkidi yapılırken belirtilmesi, hadis ilminin nahiv ilmini zenginleştirdiğinin açık göstergesidir.

Daha önce belirtildiği gibi hadis metinleri tenkidi dil ilimlerinin önemini artırmış, bu alanda çalışmaların yapılmasını ve hızlanmasını sağlamıştır yani dil ilimlerine önyak olmuştur. Hadisin dil ilimlerine olan bu etkisinin dışında, hadis ilminde kullanılan cerh ve ta'dîl, müstedrek, müstahrec, icâzet, garîb gibi kavramların nahiv ilminde de olması nahiv âlimlerinin bu ilimden etkilendiğinin gösterir.³³⁵ Süyûfî'nin *el-Müzhir* adlı eserinin mukaddimesinde “*Bu (dil) şerefli bir ilimdir, onun alt dallarını, türlerini, kullanımında ve sema şartlarında özgün tasnifler ve başlıklandırmalar yaparken hadis ilmini örnek aldım*”³³⁶ ifadesi onun yönteminde hadis ilminden esinlenmiş olduğunu ve hadis alanında yapılan çalışmaların diğer ilmî disiplinlere nasıl etki ettiğini gösterir.

Hadis ilminde kullanılan isnad sistemi, tahammül ve edâ metodları, râvide bir takım şartların aranması, rivayet ve ilim âdâbı, senet ve metinde tenkit ilkeleri gibi konularda da hadis ilminin Arap diline etkisi olmuştur.³³⁷ Bunlardan dil çalışmaları için daha çok önem arz edeni ilim âdâbıdır. Farklılıklar olmakla birlikte muhaddislerin rivayetleri derlemek ve hadislerle ilgili bilgilere ulaşmak için yolculuğa çıktıkları gibi dilciler de dilsel veriye ulaşmak için rihleler yapmışlardır.³³⁸

³³⁵ eş-Şârif Letrûş, “Eseru'l-fıkhî ve uşûlihi”, 62.

³³⁶ Süyûfî, *el-Müzhir*, 1/7.

³³⁷ Bk. Muhittin Uysal, “Hadisin Arap Dilbilimine Etkisi ve Hadisle İstişhâd Mes'elesi”, *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 6/1 (Mayıs 2006), 99-110.

³³⁸ Şerefuddîn Ali er-Râcihi, *Muştalahu'l-hadîş ve eşeruhû 'ale'd-dersi'l-luğavî 'inde'l-'Arab* (Dâru'n-Nehdati'l-Arabiyye, 1983), 20.

2. ARAP DİLİ İLİMLERİNİN TANIMI VE TASNİFİ

Değişik şekillerde tanımlanan ilim, bir şeyi olduğu gibi idrak etmek, gerçeğe uygun kesin inanç, bir şeyin şeklinin akılda oluşması, bilinen bir şeyin gizli yönlerinin ortadan kalkması³³⁹ gibi anlamlara gelir. Belli bir açıdan bir araya getirilen sistemli konular³⁴⁰ şeklinde de tarif yapılmıştır. Bir şeye ilim diyebilmek için yani hakiki bir ilmin; konusu, ilkeleri (prensipleri), tartıştığı meseleleri ve amacı olması gerekir. İlmin konusu genel geçer, evrensel olduğunda o ilim aslî, tikel olduğunda da fer'î olur.³⁴¹ Bununla birlikte biz, çalışmamızın sınırlılığı sebebiyle, yer verdiğimiz ilimleri bu şartlar çerçevesinde irdelemedik. İlimlerin ortaya çıkışı ve tanımları üzerinde durduk. Daha sonra dil ilimlerinin tasnifinden bahsettik.

2.1. Dil İlimlerinin Tanımı

Tanım, başka bir şeyin bilinmesini gerektiren, bir şeyin mahiyetini yani ne olduğunu belirten ifadedir.³⁴² Bir kavramın ya herkesin kabul ettiği ya da o lafzı kullanan kişinin kastettiği mânasını ortaya koyma, bir kavramın mânasını belirleme, kavrama yüklenebilecek özellikleri dilsel olarak ifade etmedir.³⁴³ Âlimler dil ilimlerini tanımlarken o ilimde önemli gördükleri hususlara dikkat çekmişlerdir. Yapılan tanımlardan bazıları, ilmin o dönemde içerdiği konuları dikkate aldığından ilk halinden günümüze kadar değişkenlik göstermiştir. Biz de bu başlık altında dil ilimlerinin nasıl ve hangi sebeplerle ortaya çıktığına, dil ilimleri ilk tanımlandığında ve günümüzde neyi ifade ettiğine, yer yer diğer dil ilimleriyle olan irtibatına değineceğiz.

2.1.1. Sözlük

2.1.1.1. Sözlük İlminin Ortaya Çıkışı

Araplar, İslâm öncesi Câhiliye döneminde sözlük çalışmalarıyla ilgilenmemişlerdir. Emîl Bedî' Ya'küb, Araplarda ümmîliğin yaygın olması, savaşa ve

³³⁹ Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürcânî, *et-Ta'rifât*, thk. Heyet (Beyrut-Lübnan: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1403), 155.

³⁴⁰ Muhammed Abdülazîm ez-Zürkânî, *Menâhilü'l-'irfân fi 'ulûmi'l-Ḳur'ân* (Matbaatü İsâ el-Bâbî, ts.), 1/13.

³⁴¹ Şemsüddîn Muhammed b. İbrâhîm İbnü'l-Ekfânî, *İrşâdü'l-kāşid ilâ esne'l-makāşid*, thk. Abdülmün'im Muhammed Ömer (Kahire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, ts.), 108.

³⁴² Cürcânî, *et-Ta'rifât*, 62 ve 83.

³⁴³ Ahmet Cevizci, *Paradigma Felsefe Sözlüğü* (İstanbul: Paradigma Yayıncılık, 1999), 816.

göçebeye dayalı hayat sürmeleri ve Arapların dillerine tam anlamıyla vakıf olup onlara bir kelime anlamı kapalı geldiğinde Araplara veya şiiire başvurmaları gibi sebeplerden dolayı onların, Abbâsî döneminden önce sözlük telifini bilmediklerini ifade etmiştir.³⁴⁴

Araplar, Abbâsîler döneminden önce sözlükle uğraşmasalar da sözlük düşüncesi, İbn Abbas'ın فَاطِرُ السَّمَاوَاتِ kelimesinin anlamını sorması gibi Kur'ân'ın nüzülundüden sonra onu açıklamaya başladıklarından zihinlerini meşgul etmiştir.³⁴⁵ Nitekim Arapları sözlük telifine ve dil malzemesini toplamaya sevk eden etken onlara Kur'ân'dan kapalı gelen lafızları açıklama ihtiyacı, Kur'ân'ı doğru telaffuz etme ve yanlış anlama biçimlerinden kaçınma isteğidir.³⁴⁶ Bunun dışında Kur'ân'ı Hz. Peygamber'den sonra iyi bilen ve mânalarını açıklayan hafızların vefatı, ortaya çıkan siyasî ve mezhebî akımların inançlarını delillendirmek için Kur'ân'dan kendilerine dayanak aramaları³⁴⁷ sözlük fikrinin zihinlerinde yer etmesini ve ilmî bir ihtiyaç olarak teşekkül etmesinin sebepleri arasında sayılabilir.

Abdurrahman Hâc Sâlih'in ifadesine göre dil araştırmalarının temelinde nahiv vardır, daha sonra sözlük çalışmalarının temelini oluşturan garîb ve lehçesel kullanımların derlenmesi gelir.³⁴⁸ Yani ona göre önce nahiv ortaya çıkmış zamanla araştırma alanı genişleyip kendi içinde çeşitlenmiş ve sözlük ilminin konularını da ele almıştır. Bilahare sözlük ilmi nahivden ayrılarak müstakil bir ilim olmuştur. Daha önce de bahsettiğimiz üzere sözlük çalışmaları ilk olarak Kur'ân'ı, daha genel ifadeyle İslâm'ı anlama amacıyla ortaya çıkmıştır. Sahâbîler, Kur'ân'da bilmedikleri yani garîb gördükleri lafızları Hz. Peygamber'den öğreniyorlardı. Sahâbe döneminde de bilmeyenler Kur'ân'ı iyi bilen âlimlere soruyordu. Bu bağlamda İbn Abbas'tan rivayet edilen bilinmeyen lafızların anlamlarını açıklayan ve hangi kabilelerde kullanıldığını belirten, Kureyş dışındaki lehçelerden ya da diğer dillerden Arapçaya geçen lafızların derlendiği eserlerle sonraki yıllarda kaleme alınan garîbü'l-Kur'ân ve garîbü'l-hadîsle ilgili eserler, içeriğinden dolayı sözlük niteliğindedir.³⁴⁹ Daha sonra Araplar, İslâm'ın yayılıp fetihlerin artmasına bağlı olarak diğer milletlerle münasebetleri artınca dilde hataların yaygınlaşması üzerine dilciler doğru olan sözlük malzemesini derleme

³⁴⁴ Ya'küb, *Mevsû'atü 'ulûmi'l-luğati'l-'Arabîyye*, 8/526-527.

³⁴⁵ Ya'küb, *Mevsû'atü 'ulûmi'l-luğati'l-'Arabîyye*, 8/527.

³⁴⁶ Ya'küb, *Mevsû'atü 'ulûmi'l-luğati'l-'Arabîyye*, 8/527.

³⁴⁷ Civelek, *Arap Dilbilimine Giriş*, 319.

³⁴⁸ Abdurrahman el-Hâc Sâlih, *Manţıku'l-'Arab fi 'ulûmi'l-lisân* (Cezair: Mûfem li'n-Neşr, 2012), 23.

³⁴⁹ Durmuş, "Sözlük", 37/398-399.

faaliyetine başlamışlardır.³⁵⁰ Bu derleme faaliyetini yaparken dilciler, zamansal olarak Câhiliye edebiyatında ve hicrî 2. yüzyılın ortalarına kadar İslâm'ın başlangıcında sınırlarken mekan olarak ise doğruluğuna güvendikleri bedevîlere has kılıp Kays Aylân kabilesi, Temîm, Esed, Hüzeyl, Kureyş ve bazı Kinâne gibi kabilelerle tahdit etmişlerdir.³⁵¹

Dilcilerin dil malzemesini toplaması üç aşamada gerçekleşmiştir. İlk olarak kırsal kesimlere yani bâdiyelere gidip bedevilerden fasîh kelimeleri toplamışlardır. Bunu yaparken belli bir tasnif düşüncesi olmadan semâ yöntemini esas almışlardır. Sonraki dönemlerde de semâ yönteminin yerini iktibas ve tercih yöntemleri almış ve artık bâdiyelere gitmeye gerek kalmadan dilciler kendilerinden önceki birikmiş literatürden istifade etmişlerdir.³⁵² Çünkü artık onların elinde yazıya geçirilmiş bir malzeme oluşmuş ve daha sonra yukarıda belirttiğimiz gibi bedevîlere verilen değer azalmıştır.³⁵³ Bu aşamada sözlük çalışmalarında mu'cem ve kâmûs kavramlarının aksine garîb kavramı kullanılmıştır.³⁵⁴

İkinci aşamada ise dilciler yine kırsal kesimlere giderek Ebû Zeyd el-Ensârî'nin (ö. 215/830) *Kitâbü'l-Mațar* ve *Kitâbü'l-Libe' ve'l-leben*, Asmaî'nin (ö. 216/831) *Kitâbü'l-Hayl*, *Kitâbü'l-İbil*, *Kitâbü'n-Nahl* ve *'l-kerm*'i gibi özel bir konuda veya yakın anlamlı kelimeleri bir araya getirme amacıyla eserler oluşturmuşlardır.³⁵⁵

Üçüncü aşamada ise artık sözlük malzemesinin hazır olmasından Halîl b. Ahmed'in (ö. 175/791) *Kitâbü'l-'Ayn* adlı eseri gibi dilin bütün kelimelerini toplayan kapsamlı sözlükler telif edilmiştir.³⁵⁶ Bu aşamada sözlüklere mu'cem yerine kâmûs, muhîb gibi adlar verilmiş, mu'cem kavramı ise hicrî dördüncü asırdan sonra kullanılmaya başlanmıştır.³⁵⁷ Bu son dönemden itibaren telif edilen sözlüklerde bir kelimeyi araştırmak isteyenlerin kolayca bulabilmesi için özel metodlar da uygulanmıştır.³⁵⁸

³⁵⁰ Durmuş, "Sözlük", 37/399.

³⁵¹ Ya'küb, *Mevsû'atü 'ulûmi'l-luğati'l-'Arabiyye*, 8/528.

³⁵² Soner Gündüzöz, "Arap Sözlük Bilimi ve Sözlük Çalışmaları", *İslâm Medeniyetinde Dil İlimleri: Tarih ve Problemler*, ed. İsmail Güler (İstanbul: İSAM Yayınları, 2015), 32.

³⁵³ Gündüzöz, "Arap Sözlük Bilimi ve Sözlük Çalışmaları", 32.

³⁵⁴ Civelek, *Arap Dilbilimine Giriş*, 327.

³⁵⁵ Nassâr, *el-Mu'cemü'l-'Arabî*, 1/28.

³⁵⁶ Nassâr, *el-Mu'cemü'l-'Arabî*, 1/28; Ya'küb, *Mevsû'atü 'ulûmi'l-luğati'l-'Arabiyye*, 8/528.

³⁵⁷ Civelek, *Arap Dilbilimine Giriş*, 329.

³⁵⁸ Bu metodlar için bk. Gündüzöz, "Arap Sözlük Bilimi ve Sözlük Çalışmaları", 52-61; Durmuş, "Sözlük", 37/399-400.

2.1.1.2. Sözlük Anlamında Kullanılan Kavramlar

Sözlükler, bir dilin sözvarlığını söyleyiş biçimi ve yazımıyla veren, kelimelerin anlamlarını, değişik kullanımlarını gösteren eserlerdir.³⁵⁹ Sözlükbilim ise bir dilin ya da karşılaştırmalı olarak çeşitli dillerin sözvarlığını sözlük biçiminde ortaya koymaya yönelik, bu amaçla yöntemler koyarak uygulama yollarını gösteren bir dilbilim dalıdır.³⁶⁰

Sözlüğün ortaya çıkışı başlığı altında işaret edildiği üzere dil malzemesi derlenirken Arap dilinde hicri 4. yüzyılın sonlarına kadar, sözlüğü ifade etmek için ortak bir kavram yoktu.³⁶¹ İlk dönemlerde lugat (اللغة) kavramı dil ve lehçe gibi anlamlara geliyordu. Daha sonra mu‘cem (معجم) ve kāmûs (قاموس) kelimeleri sözlüğün karşılığı, ilmü’l-luga (علم اللغة) ve mu‘cemiyyât (معجميات) ise sözlük ilmi anlamında terim haline gelmiştir.³⁶² Bu kavramları sırasıyla ele almaya çalışacağız.

2.1.1.2.1. İlmü’l-luga

اللغة kelimesi sözlükte konuşmak, umduğuna ulaşamamak, hata yapmak, boş konuşmak gibi anlamlara gelir.³⁶³ Arap dili ulemâsı, dilin sözvarlığının toplanması ve kayıt altına alınmasını ifade etmek için el-luga terimini kullanırlar. Ebü’t-Tayyib el-Lugavî (ö. 351/962) اللغة kavramını dilin sözvarlığının toplamı ve anlamlarının bilgisi mânasında kullanarak³⁶⁴ dilin sözvarlığını en fazla Ebû Zeyd el-Ensârî’nin ezberlediğini, dilin sözvarlığı hakkında Asmaî’nin üçte biri, Ebû Ubeyde’nin (ö. 209/824 [?]) yarısı, Ebû Mâlik’in (ö. 248/863) ise hepsi hakkında cevap verebilecek âlimler olduğunu belirtmiştir.³⁶⁵ Bu anlamda el-lugavî de dilin sözvarlığını derleyen, tasnif eden ve kayıt altına alan kişidir.³⁶⁶ Tabakat kitapları zaten نُحْوِيَّ ve نَحْوِيَّ ayrımları yaparak dilcileri tanıtır. Meselâ Sîbeveyhi ve Müberred gibi dilciler için

³⁵⁹ Aksan, *Her Yönüyle Dil*, 3/75.

³⁶⁰ Aksan, *Her Yönüyle Dil*, 3/69.

³⁶¹ Durmuş, “Sözlük”, 37/398.

³⁶² Durmuş, “Sözlük”, 37/398.

³⁶³ İbn Manzûr, “İğv”, 15/250-252.

³⁶⁴ Mahmûd Fehmî Hicâzî, *Üsûsü ‘ilmi’l-luğati’l-‘Arabiyye* (Kahire: Dâru’s-Sekâfe, 2003), 66.

³⁶⁵ Abdülvâhid b. Alî Ebü’t-Tayyib el-Lugavî, *Merâtibü’n-naḥviyyîn*, thk. Muhammed Ebü’l-Fazl İbrâhîm (Kahire: Mektebetü Nahdati Mısır, 1375), 41.

³⁶⁶ Hicâzî, *Üsûsü ‘ilmi’l-luğati’l-‘Arabiyye*, 66.

نحوي nitelemesi yapılırken Asmaî ve onun gibi sözlük âlimleri لغوي şeklinde anılmıştır.³⁶⁷ Aslında bu ayrım نحوي ve غريب lafızlarıyla başlatılabilir. Çünkü ilk bölümde zikrettiğimiz üzere sözlük çalışmalarının başlangıcı garîb lafızlara yöneliktir. Nitekim dilciler önce garîb lafızlarla daha sonra dilin bütün lafızlarıyla ilgilenmişlerdir.

İlmü'l-luga terimi ise lafızların anlamlarıyla birlikte konularına göre tasnif edilerek incelenmesi³⁶⁸ anlamında kullanılarak bir ilmi ifade etmiştir. Bu terimi bazı müteahhirîn dilciler kullanmıştır. Örneğin Radî el-Esterâbâdî (ö. 688/1289'dan sonra) ilmü'l-luga'nın konusunu lafızların incelenmesi, ilmü't-tasrîf'in konusunu da lafızların yapısına has kuralların bilinmesi şeklinde ifade ederek ikisini ayırmıştır.³⁶⁹ Ebû Hayyân el-Endelüsî'ye göre de ilmü'l-luga'nın konusu kelimelerin medlûllerinin incelenmesidir.³⁷⁰ İbn Haldûn (ö. 808/1406) da benzer bir ifadeyle ilmü'l-luga kavramını kelimelerin toplanması ve vazedildiği mânaların açıklanması şeklinde tanıtmıştır.³⁷¹ Taşköprizâde Ahmed Efendi (ö. 968/1561) bu kavramı “lafızların köklerinin anlamları ve o anlamlar için vazedildikleri tekil durumları inceleyen bilim dalı”³⁷² şeklinde tanımlayarak dilin vazıyla irtibat kurmuştur.

Sözlükle ilişkili olarak değerlendirilebilecek bir diğer kavram fikhü'l-luga'dır. Hicrî 4. yüzyılda İbn Fâris bu kavramı kullanarak *eş-Şâhibî fî fikhî 'l-luğa* ismiyle bir eser telif etmiştir. Ebû Mansûr es-Seâlibî (ö. 429/1038) de onu takip ederek eserine *Fikhü'l-luğa ve sırrü'l-'Arabiyye* adını vermiştir. Bu iki eser geneli itibarıyla Arap dilinin sözcüklüğüyle ilgili meseleleri ele alır. İbn Fâris ve Seâlibî'ye göre fikhü'l-luga'nın konusu Arap dilinin sözcüklüğü ve onun delâletlerini bilme, söz varlığını konularına göre tasnif etme ve bunlarla ilgili incelemelerdir.³⁷³ İbn Fâris eserinin girişinde Arap dilinin usulü ve fûrû olduğunu ifade eder.³⁷⁴ Ona göre fûrû, kelimeler

³⁶⁷ Bk. Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen ez-Zübeydî, *Tabakâtü'n-nahviyyîn ve'l-luğaviyyîn*, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhîm (Dâru'l-Meârif, ts.), 67,101 ve 167.

³⁶⁸ Hicâzî, *Üsüsü 'ilmi'l-luğati'l-'Arabiyye*, 68.

³⁶⁹ Radiyyüddîn Muhammed b. el-Hasen el-Esterâbâdî, *Şerhu'r-Radî 'ale'l-kâfiye*, nşr. Yûsuf Hasan Ömer (Bingazi: Menşûrâtu Câmîati Karyûnis, 1996), 25.

³⁷⁰ Bk. Ebû Hayyân Muhammed b. Yûsuf el-Endelüsî, *Kitâbü'l-İdrâk li-lisâni'l-Etrâk*, 1309, 8.

³⁷¹ Bk. Veliyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed İbn Haldûn, *Mukaddimetü İbn Haldûn*, thk. Abdullah Muhammed ed-Dervîş (Dımaşk: Dâru'l-Belhî, 1425), 2/370-372.

³⁷² Taşköprizâde Ahmed Efendi, *Miftâhu's-sa'ade ve mişbâhu's-siyâde fî mevzû'âti'l-'ulûm* (Beirut-Lübnan: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1405), 1/100.

³⁷³ Hicâzî, *Üsüsü 'ilmi'l-luğati'l-'Arabiyye*, 67.

³⁷⁴ İbn Fâris, *eş-Şâhibî*, 11.

ve anlamlar üzerine incelemelerdir, usul ise dilin ortaya çıkışı, özellikleri gibi genel meselelerdir. Eserinde fikhü'l-luga adını verdiği kısım dilin fûrûna, süneni'l-‘Arab fî kelâmihâ (*Arapların geleneksel konuşma biçimi*) adını verdiği ikinci kısım da usulüne karşılık gelir.³⁷⁵ Asıl fikhü'l-luga incelemeleri ikinci bölümde ele alınır ve fikhü'l-luga ile ilgili dilin ortaya çıkışı, dilin genel meseleleri, dilin üstünlüğü ve lehçeleri, sesbilim, nahiv, sarf, meânî, bedî‘, beyân, iştikak gibi meseleler eserde karışık olarak incelenmiştir.³⁷⁶ Fikhü'l-luga kavramını kullanan bir diğer dilci olan Seâlibî de eserini oluştururken iki kısma ayırmıştır. Sözlük niteliğinde olan *Fikhü'l-luga* olarak isimlendirdiği ilk kısımda Arap dilindeki kelimelerin anlamlarını ele almıştır.³⁷⁷ *Sırrü'l-‘Arabiyye* olarak adlandırdığı ikinci kısım ise esere ek niteliğindedir ve bu bölümde dilin genel özelliklerini, sesbilimi, nahiv, sarf, meânî, bedî‘, beyân gibi meseleleri incelemiştir.³⁷⁸ Bu bağlamda Arap sözlükçülüğünün tarihsel arka planında, günümüzde ansiklopedik kabul edeceğimiz, görünürde günümüzdeki anlamıyla bir sistemi olmayan çeşitli dilsel meseleleri ele alan fakat bunun yanı sıra muhtemelen insanların bilmediği veya bilemeyeceği sözcüklerin anlamlarını derleyen eserler vardır.

Fikhü'l-luga kavramı her ne kadar bu eserlerde kelimelere ve anlamlara dair incelemeleri ifade etse de İbn Fâris ve Seâlibî'nin eserlerinin genel içeriği ve amacından yola çıkılarak fikhü'l-luga kavramı şu şekilde tanımlanmıştır: Arap dilinin ayırıcı özelliklerini, doğuşunu ve gelişim sürecini, lehçelerin fasih dilden farklarını, fasih dilin gelişim tarihini, dilde kıyas ve semâ‘ kavramlarını, Arap dilinin doğduğu yeri, ait olduğu dil ailesi ve diğer dillerle ilişkisi, seslerin mahreç ve sıfatları gibi meselelerden bahseden bir bilim dalıdır.³⁷⁹ Daha sonra bu alanda eser telif edenlerin bazıları ilmü'l-luga'yı da benzer mânada düşünerek fikhü'l-luga kavramı ile eş anlamlı olduğunu iddia etmiş, bazıları da fikhü'l-luga kavramını günümüzdeki kullanımlarıyla mukayeseli fikhü'l-luga ve filoloji mânasında, ilmü'l-luga kavramını ise dilbilim

³⁷⁵ İsmail Durmuş, “Fikhü'l-Luga”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2016), Ek-1/451.

³⁷⁶ Durmuş, “Fikhü'l-Luga”, Ek-1/451.

³⁷⁷ Durmuş, “Fikhü'l-Luga”, Ek-1/451.

³⁷⁸ Bk. Ebû Mansûr Abdülmelik b. Muhammed es-Seâlibî, *Fikhü'l-luga ve sırrü'l-‘Arabiyye*, thk. Abdürrezzâk el-Mehdî (İhyâu't-Turâsi'l-Arabî, 1422).

³⁷⁹ Durmuş, “Fikhü'l-Luga”, Ek-1/451.

karşılığında kullanarak aralarında bazı farkların olduğunu ileri sürmüşlerdir.³⁸⁰ Batıdan Arap diline kelimeler tercüme edilirken bazen de kimi dilciler dilbilim anlamındaki ilmü'l-luga ile filoloji mânasındaki fikhü'l-luga kavramını tam tersi düşünerek tercüme etmişlerdir.³⁸¹ Dilbilimi ifade etmek için genellikle ilmü'l-luga kavramı kullanılsa da günümüzde uzlaşmış bir kavram olmayıp اللسانيات, الألسنية, اللسانيات, اللغويات الحديثة, اللغويات الحديثة, اللغويات الحديثة gibi kavramlar da kullanılır.³⁸²

Kimilerine göre aynı ya da benzer kimilerine göre de farklı anlamalara gelen ilmü'l-luga ve fikhü'l-luga kavramlarında geçen ilim ve fıkıh kavramı dilsel açıdan aynı anlama gelir.³⁸³ İbn Fâris *eş-Şâhibî fî fikhî 'l-luğa* adlı eserinde fıkıh, Süyûtî de *el-Müzhir fî 'ulûmi 'l-luğa* adlı eserinde ilim kavramını kullanmıştır. Süyûtî, İbn Fâris'ten farklı bir şeyi kastetmemiştir çünkü iki eser incelendiğinde her iki dilci de eserinde benzer konuları işlemiştir.³⁸⁴ Fikhü'l-luga kavramı dilin kapsamlı bir incelemesi için uygun olup ilmü'l-luga da ıstılahî olarak fikhü'l-luga'nın eş anlamlısıdır.³⁸⁵ Fikhü'l-luga ile ilmü'l-luga kavramlarını eşit gören dilciler Araplardaki eski yöntemi esas alıp Batıların modern yöntemine bağlı kalmamışlar, bu iki kavramı birbirinden ayıranlar da modern yöntemi esas alıp klasik yöntemi eleştirerek birbirinden farklı mânada görmüşlerdir.³⁸⁶

Ali Abdülvâhid Vâfi (1901-1992) fikhü'l-luga ile ilmü'l-luga kavramını açık bir şekilde ayırmamış aksine iki kavramı neredeyse aynı görmüş ve ona göre fikhü'l-luga sadece Arap diliyle ilgili araştırmalarla ilgilenir.³⁸⁷ Subhî es-Sâlih (1926-1986) de bu iki kavram arasındaki ince farkların belirlenmesinin zor olduğunu belirtmiştir.³⁸⁸ Çünkü ona göre Doğu ve Batı'daki bazı dilcilere göre bu iki ilmin konuları hem geçmişte hem de günümüzde birbirine girmiştir. Bu durum iki kavramın birbirinin yerine kullanılmasına sebep olmuştur. Subhî es-Sâlih, fikhü'l-luga kavramının tercih edilip eski isimlendirmenin değiştirilmemesi ve dilsel incelemelerin hepsini

³⁸⁰ Bk. Emîl Bedî' Ya'kûb, Mîşâl Âsî, *el-Mu'cemü 'l-mufaşşal fi 'l-luğa ve 'l-edeb* (Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 1987), 953-954.

³⁸¹ Bk. Muhammed b. İbrâhim el-Hamed, *Fikhü 'l-luğa* (Riyad: Dâru İbn Huzeyme, 1426), 20-21.

³⁸² Temmâm Hassân, *el-Uşûl*, 242.

³⁸³ Hamed, *Fikhü 'l-luğa*, 20.

³⁸⁴ Hamed, *Fikhü 'l-luğa*, 20.

³⁸⁵ Hamed, *Fikhü 'l-luğa*, 20.

³⁸⁶ Râcihî, *Fikhü 'l-luğa*, 11.

³⁸⁷ Râcihî, *Fikhü 'l-luğa*, 10.

³⁸⁸ Subhî b. İbrâhim es-Sâlih, *Dirâsât fî fikhî 'l-luğa* (Beyrut-Lübnan: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 2009), 19.

kapsayacak şekilde kullanılmasını önerir.³⁸⁹ Kemal Bişr (ö. 1436/2015) de fikhü'l-luga kavramının ilk dönemde çeşitli meseleler için kullanıldığını ve bunların iki türde sınırlanabileceğini ifade etmiştir.³⁹⁰ Ona göre birincisi, biraz sonra açıklayacağımız sözlük vb. eserlerde yapıldığı gibi lafızları inceleyen metnü'l-luga adı verilen sahayı kapsar. Bu eserlerde lafızlar sadece anlam yönüyle değil eş anlam, ortak anlam, hakikat-mecaz, naht, iştikak gibi yönlerden de ele alınır. İkincisinde ise bu kavram ilimler için bir mukaddime veya hazırlık sayılan genel incelemelere verilir. Bu incelemeler lehçeler, dilde hata, dilin işlevi, dilin ortaya çıkışı, dilin kaynakları, ta'lil ve kıyas gibi meseleleri içerir. Kemal Bişr, fikhü'l-luga'nın modern dönemde de bu sayılan meselelerle ilgilendiğini fakat bazı dilcilerin fikhü'l-luga'yı ilmü'l-luga (*dilbilim*) ile karıştırıp ikisini eş anlamda kullandıklarını ifade etmiştir.³⁹¹ Ona göre fikhü'l-luga hem yeni hem eski anlamıyla ilmü'l-luga incelemelerinin bir bölümüdür. Bundan ötürü de günümüzde fikhü'l-luga kavramı bırakılıp dilsel araştırma türlerinin hepsi için kullanılan ilmü'l-luga ile yetinilebilir, bu iki kavram arasında umum husus ilişkisi vardır ve eş anlamlı değildir.

Kemal Bişr'in bahsettiği metnü'l-luga kavramı sözlüğü ifade eden kavramlardan biridir. İlmü metni'l-luga kavramını ilk ortaya atanın Mersafî (ö. 1307/1890) olduğu zikredilir.³⁹² Mersafî dil ilimlerini metnü'l-luga, fikhü'l-luga, sarf ve nahiv olarak ayırmış ve ona göre metnü'l-luga sözcüklerin anlamlarıyla olan irtibatını, fikhü'l-luga ise sözcüklerle onlara verilen anlamlar arasındaki uyumu inceler.³⁹³ İlk olarak Mersafî zikredilse de ondan önce İbn Ya'kûb el-Mağribî (ö. 1128/1716) de ilmü metni'l-luga kavramından bahseder. Nitekim o şu ifadelerle yer verir: İlmü metni'l-luga dilsel kelimelerin vazlarını bilmektir ve bu ilim metin olarak isimlendirilir. Çünkü metin lafzı, bir şeyin dayanağı, ortası (merkezi) ve gücü mânasına gelir. Bu ilim, lafzın zatı ve mânasıyla ilişkilidir.³⁹⁴ Sözlüğü ifade etmek için

³⁸⁹ Sâlih, *Dirâsât fî fikhî'l-luğa*, 20.

³⁹⁰ Kemâl Bişr, *Dirâsât fî 'ilmi'l-luğa* (Kahire: Dâru'l-Meârif, 1986), 43.

³⁹¹ Kemâl Bişr, *Dirâsât fî 'ilmi'l-luğa*, 44.

³⁹² Zafer Kızıklı, "Arapçada Dil Bilimlerinin Tarihsel ve Kavramsal Temelleri", *Ekev Akademi Dergisi* 11/30 (2007), 259.

³⁹³ Hüseyin b. Ahmed el-Mersafî, *el-Vesîletü'l-edebiyye ile'l-'ulûmi'l-'Arabiyye* (el-Medârisü'l-Mülkiyye, 1289), 1/20.

³⁹⁴ Celâlüddîn el-Hatîb Muhammed b. Abdîrahmân el-Kazvîni vd., *Şurûhu't-Telhîş* (Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.), 1/146.

kullanılan bu kavram benimsenerek modern dönemde Ahmed Rızâ (ö. 1372/1953) tarafından sözlüğüne isim olarak da verilmiştir.³⁹⁵

Şeyh Hamza Fethullah da (ö. 1336/1918) ilmü'l-luga kavramının el-luga ve metnü'l-luga ile eş anlamlı olduğunu ifade etmiştir.³⁹⁶ Ona göre el-Luga kavramı, kelimelerin köklerinin anlamlarını araştıran bir ilim olduğu gibi genel olarak lafız ile ilgilenen alandır, fünûnü'l-edeb'in hepsinde ehemmiyet arz eder ve kastedilenin daha net olması için bazen metn kelimesi eklenir.

Çalışmamızın başından beri farklı münasebetlerle işaret edildiği üzere el-luga kavramı üç anlamda kullanılır.³⁹⁷ 1- Bilinen anlamıyla dil yani bütün dil malzemesini oluşturan insan sözü, 2- Farklı türleriyle birlikte bütün dil ilimleri, 3- Söz varlığının incelenmesi. Bir kavramın bu kadar farklı anlamlarda kullanılması karışıklığa ve belirsizliğe sebep olur. Bu durum araştırma yapılırken doğru sonuçların elde edilmesini önler. Bu yüzden kavramlardaki karışıklıkların giderilmesi gerekir. Kemal Bişr'in ifade ettiğine göre günümüzde dil araştırmalarında yeni metotlar kullanılmaktadır. Bu metotlar, kavramların belirsiz olmasını, diğer kavramlarla birbirinin yerine kullanılmasını, yüzeysel tanımları kabul etmez yani kavramların ifade ettiği anlam net olmalıdır.³⁹⁸ Kemal Bişr kavramlardaki karışıklığı gidermek için el-luga'nın konuşulan insan dili; ilmü'l-luga'nın bütün dilsel inceleme alanları; metnü'l-luga'nın sözlük ilmi için kullanılması gerektiğini önerir.³⁹⁹ Bununla birlikte sözlük ilmi için el-luga'nın da kullanılabilmesini ifade eder. Bize göre ise sözlüğü ifade etmek için ilmü metni'l-luga kavramının yerine sözlük deyince daha çok akla gelen ve karışıklığa da sebep olmayan ilmü'l-mu'cem veya kāmûs kavramları kullanılabilir.

2.1.1.2.2. Mu'cem

Mu'cem kelimesinin kökü olan عجم ile ilgili sözlükte şu anlamlarla karşılaşılır:⁴⁰⁰ العُجْم ve العَجْم kelimesi Arap olmayanlar için kullanılır. العُجْم kelimesi Arap soyundan gelse bile net konuşamayan, sözünü net ifade edemeyen kişi için

³⁹⁵ Hicâzi, *Üsüsü 'ilmi'l-luğati'l-'Arabiyye*, 69.

³⁹⁶ Bk. Şeyh Hamza Fethullah, *el-Mevâhibü'l-Fethiyye* (el-Matbaatü'l-Emîriyye, 1312), 1/20-21.

³⁹⁷ Kemâl Bişr, *Dirâsât fi 'ilmi'l-luğa*, 40.

³⁹⁸ Kemâl Bişr, *Dirâsât fi 'ilmi'l-luğa*, 39.

³⁹⁹ Kemâl Bişr, *Dirâsât fi 'ilmi'l-luğa*, 41-42.

⁴⁰⁰ İbn Manzûr, "acm", 12/385-389.

kullanılan الأَعْجَمَ'in çoğuludur. الْعَجَمَ de net konuşsa da konuşmasa da soyu Arap olmayanlar için kullanılan الْعَجَمِي'in çoğuludur. الْأَعْجَمَ kelimesi dilde kapalılık, belirsizlik olmasını ifade eder. أَعْجَمْتُ الْكِتَابَ ifadesi de kitabın dilini kapalı, belirsiz hale getirdim anlamına gelir. Bu kelimenin türevleri de yakın anlamlara gelir örneğin اسْتَعْجَمَ الرَّجُلُ adamın susmasını, meramını anlatamamasını ifade eder. İbn Cinnî'nin ifadesine göre de kök olarak “ع ج م” beyân ve ifsâh kelimelerinin zıddı olarak Arap kelâmında kapalılık, belirsizlik, gizlilik, anlaşılmazlık ifade eder.⁴⁰¹

Bilindiği gibi sözlükler, ifadelerdeki kapalılığı ortadan kaldırmak, kelimelerin anlamlarını netleştirmek ve nasıl yazılacağını görmek gibi sebepler için kullanılır. Fakat anlaşıldığı gibi mu'cem kelimesinin sözlük anlamları genel itibariyle belirsiz olmak, saklamak, kapalılık gibi anlamlara gelir yani sözlüklerin esas işlevinin zıddıdır. Bu durum şöyle açıklanabilir;⁴⁰² أَفْعَلَ vezni çoğunlukla olumlu hususlar, ispatlama, ortaya koyma için kullanılırken bazen olumsuz da kastedilir yani mânasını bazen zıddına çevirebilir. Bu bağlamda إِعْجَامُ الْكِتَابِ ifadesi noktalamak ve kapalılığın giderilmesi anlamına da gelir. الإِعْجَامِ biçimsel olarak birbirine benzeyen harfleri ayırmak için harflerin noktalanmasıdır. Bundan dolayı noktaların koyulup birbirine karışma ihtimalinin ortadan kaldırıldığı, kapalılığın giderildiği alfabe harfleri için de حُرُوفُ الْمُعْجَمِ ifadesi kullanılır.⁴⁰³ Anlam karışmalarını ortadan kaldıran, kapalılığı gideren kitapların (sözlük) ismi de buradan gelir.

المُعْجَم kavramı sarf açısından bakıldığında ism-i mef'ûl, ism-i mekân ve mastar olarak üç biçim de uygundur. Bu üçü de sözlük kavramının ifade ettiği anlama uygun olarak ism-i mef'ûl olursa kapalılığı giderilmiş lafızları içeren eser, ism-i mekân olursa kapalılığın giderildiği lafızların olduğu yer, mastar olursa da ism-i fâil anlamında kullanılarak kapalılığı gideren anlamına gelir.⁴⁰⁴

⁴⁰¹ Ebü'l-Feth Os mân b. Cinnî el-Mevsûlî İbn Cinnî, *Sırru şinâ'ati'l-i'râb* (Beyrut-Lübnan: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1421), 1/48.

⁴⁰² Ya'küb, *Mevsû'atü 'ulûmi'l-luğati'l-'Arabîyye*, 8/522.

⁴⁰³ Ya'küb, *Mevsû'atü 'ulûmi'l-luğati'l-'Arabîyye*, 8/522.

⁴⁰⁴ İlyas Karslı, *Mütercim Ahmed Âsım Efendi ve Arap Lügatçılığındaki Yeri* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2000), 6.

Mu‘cem kavramı sözlük ilminde kullanılmadan önce hadis âlimleri tarafından kullanılmış ve hadislerin dil ilmine bir etkisi olarak da dilciler bu kavramı onlardan almıştır.⁴⁰⁵ İlk defa bu kavram Muhammed b. İsmâîl el-Buhârî (ö. 256/870) tarafından *el-Câmi ‘u’ş-şahîh* adlı eserde *بَابُ تَسْمِيَةِ مَنْ سُمِّيَ مِنْ أَهْلِ بَدْرٍ فِي الْجَامِعِ الَّذِي وَضَعَهُ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ عَلَى حُرُوفِ الْمُعْجَمِ* (*Alfabetik olarak Ebû Abdullâh’ın sıraladığı ve Ehl-i Bedr olarak isimlendirilenlerin adlandırılması babı*) şeklinde bir bab başlığında kullanmıştır.⁴⁰⁶ Bu terkinin dışında Ebû Ya‘lâ el-Mevsîlî’nin (ö. 307/919) ve Ebü’l-Kâsım el-Begavî’nin (ö. 317/929) eserlerinin isimlerinde bu kavram sözlük anlamında kullanılmış ve daha sonra hicrî dördüncü asırda pek çok kitaba isim olarak verilmiştir.⁴⁰⁷ Görüldüğü gibi mu‘cem hadis ilminde eserlere verilen bir isimdir. Nitekim mu‘cem, hadiste bir telif türü olup alfabetik olarak ilk ya da son râvilerine veya râvilerin ülkelerine göre tertip edilen eserleri ifade eder.⁴⁰⁸ Bunun dışında mu‘cem, bir âlimin hocalarının, ilim arkadaşları veya öğrencilerinin zikredildiği eserlere de denir ve aynı zamanda bu kavram, bilgilerin alfabetik olarak tertip edildiği çalışmaların genel ismidir.⁴⁰⁹ Mu‘cem kavramının hem kapalılığı gidermek anlamı taşıması hem de hadis ilminde eserlerin bir tertibe göre yapıldığını ifade etmesi dil âlimlerinin bu kavramı hadis ehlinden aldığı düşüncesini güçlendirmektedir. Çünkü sözlükler hem işlevi itibariyle kelimelerdeki kapalılığı giderir hem de bir tertibe göre telif edilir.

Hadis âlimlerinden alınan bu kavram dil âlimlerinde ilk defa İbn Fâris’in *Mu‘cemü mekâyisi’l-luğa* ve Ebû Hilâl el-Askerî’nin (ö. 400/1009’dan sonra) *el-Mu‘cem fi bakıyyeti’l-eşyâ* adlı eserlerinin isminde kullanılmıştır.⁴¹⁰

2.1.1.2.3. Kāmûs

قاموس kökünden gelen قمس kelimesi sözlükte deniz, okyanus, denizin ortası, çoğunluğu, en derin yeri gibi anlamlara gelir.⁴¹¹ Bu kelimenin suya dalmak anlamına

⁴⁰⁵ Ya‘küb, *Mevsû‘atü ‘ulûmi’l-luğati’l-‘Arabiyye*, 8/522-523.

⁴⁰⁶ Ya‘küb, *Mevsû‘atü ‘ulûmi’l-luğati’l-‘Arabiyye*, 8/522.

⁴⁰⁷ Ya‘küb, *Mevsû‘atü ‘ulûmi’l-luğati’l-‘Arabiyye*, 8/522-523.

⁴⁰⁸ İbrahim Hatiboğlu, “Mu‘cem”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 30/343.

⁴⁰⁹ Hatiboğlu, “Mu‘cem”, 30/343.

⁴¹⁰ Gündüzöz, “Arap Sözlük Bilimi ve Sözlük Çalışmaları”, 25; Mahmûd Fehmî el-Hicâzî, “Sözlük Yapımında Modern Akımlar”, çev. A. Kazım Ürün, *Nüsha: Şarkiyat Araştırmaları Dergisi* III/8 (2003), 158.

⁴¹¹ İbn Manzûr, “qms”, 6/183.

gelen غمس maddesinden türediği veya غوص maddesinden dönüştüğü de kabul edilir.⁴¹² Batlamyus'a göre ise bu kelime Grekçe okeanustan gelmiş Araplar da bunu ûkîyânûs şeklinde almış, anlamını karşılamak için de Bahrü'l-ûkîyânûsi'l-muhît olarak kullanmışlar ve zamanla bu terkip el-kāmûsü'l-muhît şeklinde zikredilir olmuştur.⁴¹³

Sözlük anlamlarında görüldüğü üzere kāmûs kelimesinin sözlükle yakından bir ilişkisi yoktur. Dilsel malzeme toplayan âlimler hicrî 4. yüzyılın ortalarından itibaren sözlüklerine deniz isimleri veya sıfatlarını muhtemelen sözlüklerinin çok kapsamlı olduğunu ima etmek için ad olarak kullanıyorlardı.⁴¹⁴ Örneğin Sâhib b. Abbâd (ö. 385/995) sözlüğüne *el-Muhîṭ fi'l-luġa*, İbn Sîde (ö. 458/1066) *el-Muḥkem ve'l-muhîṭü'l-a'zam*, Radıyyüddîn es-Sâġânî (ö. 650/1252) de *el-'Ubâbü'z-zâhir ve'l-lübâbü'l-fâhir* ve *Mecma'u'l-bahreyn ve maṭla'u'n-neyyireyn* adını vermiştir. Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415) de bu geleneğin devamı niteliğinde sözlüğüne *el-Ķāmûsü'l-muhîṭ* adını vermiştir.⁴¹⁵ Emîl Bedî' Ya'kûb'un ifadesine göre bu eser hâiz olduğu veciz ifade, hassaslık ve hakimiyetten dolayı âlimlerin güvenini kazanmış ve basıldığında öğrenciler için en önemli kaynak haline gelmiştir.⁴¹⁶ Daha sonra ona göre kāmûs kelimesinin herhangi bir şeyi kuşatan/bilen anlamında yeni anlamları da ortaya çıkmıştır. Kāmûs kelimesinde bu yeni anlamın ortaya çıkması ve Fîrûzâbâdî'nin eserinin ilgi görüp önemli bir kaynak haline gelmesi bu kavramın sözlük anlamında yayılmasını sağlamıştır. Bunda ayrıca Fâris eş-Şidyâk'ın (ö. 1305/1887) *el-Câsûs 'ale'l-Ķāmûs* adlı eserinin katkısı olmuş, Saîd el-Hûrî eş-Şertûnî (ö. 1912) de *Akrebü'l-Mevârid* adlı sözlüğünde bu kavramın sözlüğün eş anlamlısı olduğunu belirtmiştir. Saîd el-Hûrî eş-Şertûnî'den sonra da bu anlam korunmuş ve bugün özellikle iki dilli sözlük yazarlarının bu kavramı kullanmaya başlamasıyla kāmûs kavramı mu'cem kavramından daha yaygın kullanılır hale gelmiştir.⁴¹⁷

⁴¹² Durmuş, "Sözlük", 37/398.

⁴¹³ Durmuş, "Sözlük", 37/398.

⁴¹⁴ Durmuş, "Sözlük", 37/398.

⁴¹⁵ Ya'kûb, *Mevsû'atü 'ulûmi'l-luġati'l-'Arabîyye*, 8/523.

⁴¹⁶ Ya'kûb, *Mevsû'atü 'ulûmi'l-luġati'l-'Arabîyye*, 8/523.

⁴¹⁷ Ya'kûb, *Mevsû'atü 'ulûmi'l-luġati'l-'Arabîyye*, 8/523.

2.1.2. Nahiv

2.1.2.1. Nahiv İlminin Ortaya Çıkışı

Nahiv ilminin kurucusunun kim olduğuna dair farklı görüşler ileri sürülmüştür. Müttekaddim âlimlerin çoğuna göre Ebü'l-Esved, bazı âlimlere göre ise Nasr b. Âsım (ö. 89/708 [?]), Abdurrahmân b. Hüzmüz el-A'rec (ö. 117/735), İbn Ya'mer (ö. 89/708 [?]) bu ilmin kurucusudur.⁴¹⁸ Ebü'l-Esved aynı zamanda Basra mektebinin de kurucusudur.⁴¹⁹ Ebü'l-Esved'in nahiv ilminin kurucusu sayılmasının nedeni, ilk bölümde ifade ettiğimiz üzere dilsel hataların ortaya çıkıp Kur'ân kıraatlerine de sirayet etmesi üzerine onun Kur'ân'ı harekelemesi olmuştur.⁴²⁰

Kaynaklarda sıkça bahsedildiği üzere Araplar İslâm öncesinde diğer milletlerle münasebetleri az olması ve buna bağlı olarak onlardan etkilenmediklerinden dillerini dil selîkası sayesinde düzgün bir şekilde kullanıyorlardı. Birisi bir hata (lahn) yapsa dahi, Hz. Peygamber'in bir adamı konuşmasında hata yaparken duyup bunun üzerine "Kardeşinizi düzeltin çünkü o hata yaptı." buyurması⁴²¹ gibi toplumun sahip olduğu bu selîka sayesinde fark edilip hemen düzeltiliyordu. İslâm sonrasında ise durum değişmiştir. Çünkü Arap Yarımadası'nın dışına fetihler başlayınca pek çok kişi İslâm'a girmiş ve Müslüman olanlar temel dinî bilgilerini öğrenmek veya belli ibadetleri yerine getirmek için din dili olan Arapçayı öğrenmek zorunda kalmışlardır. Acemlerin bu dili öğrenirken Araplarla olan münasebetlerinin artmasıyla zamanla Arapların birçoğunun dilleri bozulmaya başlayarak dildeki hatalar artmıştır. Ebû Alî el-Fârisî'nin (ö. 377/987) ifade ettiğine göre dilde yapılan bu hataların zamanla artmasındaki sebep; dilin koruma altına alınmadan önce onların başvuracakları bir usullerinin ve kaidelerinin olmaması dolayısıyla da kurala ve kaideye bağlı kalmadan konuşmalarıdır.⁴²² Dildeki hataların artış göstermesi hem doğru dilin derlenerek koruma altına alınması hem de öğretilmesi meselesini beraberinde getirmiştir.⁴²³

⁴¹⁸ Hasan Hindâvî, *Menâhicü's-şarfiyyîn ve mezâhibühüm* (Dımaşk: Dâru'l-Kalem, 1409), 52.

⁴¹⁹ İsmail Durmuş, "Nahiv", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/304.

⁴²⁰ Durmuş, "Nahiv", 32/301.

⁴²¹ Tantâvî, *Neş'etü'n-naħv*, 16.

⁴²² İbn Cinnî, *el-Ḥaşâ'ış*, 3/273.

⁴²³ M. Şirin Çıkar, "Nahiv İlmi", *İslâm Medeniyetinde Dil İlimleri: Tarih ve Problemler*, ed. İsmail Güler (İstanbul: İSAM Yayınları, 2015), 81.

Nahiv incelemeleri Ebü'l-Esved ile başlamıştır. Nitekim o, Hz. Peygamber döneminde az da olsa görülen dilsel hatalara kendisi de şahit olup dil meselesi ile ilgilenmenin zorunluluğunu anlamıştır. Bunun en meşhur örneği şudur:⁴²⁴ Kızı ona مَا نُجُومُهَا (Gökyüzünün en güzeli nedir?) dediğinde Ebü'l-Esved de نُجُومُهَا (Yıldızları) diye cevap verir. Kızı şaşkınlığını ifade etmeye çalıştığını söyleyince babası o zaman مَا أَحْسَنَ السَّمَاءِ (Gökyüzü ne kadar da güzel.) demen gerekirdi diye hatasını düzeltmiştir.

Bir rivayete göre⁴²⁵ Ebü'l-Esved, Arapların diğer milletlerle karışık dillerinin bozulmasından endişe ederek Irak valisi Ziyâd b. Ebîh'e (ö. 53/673) giderek durumu anlatır ve ondan Arapçaya dair bazı esaslar vazetme konusunda izin ister. Ziyâd ise başta Ebü'l-Esved'e izin vermez ancak daha sonra kendisi de bu hatalı dil kullanımlarına şahit olur. Bir gün huzuruna bir adam gelir ve ona cümledeki konumuna göre merfû olup أَبُونَا şeklinde olması gerekirken o, تُؤْفِي أَبَانَا وَتَرَكَ بَنُونَا (Babamız öldü ve geriye oğullar bıraktı.) şeklinde hatalı bir cümle söyleyince Ziyâd da Ebü'l-Esved'i yanına çağırarak ona izin verir. Bir başka rivayete göre de⁴²⁶ Ziyâd dilde hataların olduğunu görünce Ebü'l-Esved'den nahve dair bazı esasları tespit etmesini istemiş fakat başta Ebü'l-Esved buna sıcak bakmamıştır. Ziyâd da Ebü'l-Esved'e bir kişiyi göndererek kasıtlı olarak Tevbe sûresi 3. âyetini yanlış okumasını istemiş o da âyette وَرَسُولُهُ kelimesinin sonunu mecrur okuyunca Ebü'l-Esved durumun farkına varmış ve Ziyâd'ın daha önce ona yaptığı teklifi kabul ederek yanına verilen kâtiplerle birlikte Kur'ân'ı harekeleme işine koyulmuştur.

Kur'ân'ı harekelemek temelde onun i'rabiyla ilgilidir, i'rab ise nahiv ilminin temelini oluşturur. Bu yüzden Ebü'l-Esved, Kur'ân'a hareke koyarak aslında dikkatleri i'raba yani nahiv üzerine yoğunlaştırmıştır.⁴²⁷ Ebü'l-Esved'in bu faaliyeti Arap dilinin gramerini belirleme düşüncesinden ziyade Kur'ân metninin kayıt altına alınmasına yöneliktir. Yani salt nahiv ilmine yönelik bir temel inşa etmek için yapılmamıştır ama durum böyle olsa da bu faaliyet gramere dair bazı temel

⁴²⁴ Tantâvî, *Neş'etü'n-nahv*, 26.

⁴²⁵ Tantâvî, *Neş'etü'n-nahv*, 26.

⁴²⁶ Enbârî, *Nüzhetü'l-elibbâ'*, 20; Ebü'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'küb İshâk İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, thk. İbrâhim Ramazan (Beyrut-Lübnan: Dâru'l-Ma'rife, 1417), 61-62.

⁴²⁷ Ahmed Emîn, *Duha'l-İslâm* (Kahire: el-Heyetü'l-Misriyyetü'l-Amme, 1998), 2/286.

kavramların ortaya çıkmasını sağlamıştır.⁴²⁸ Ebü'l-Esved, Kur'ân'ı harekeleme işlemini yaparken kâtibine şu talimatları verir: إِذَا رَأَيْتَنِي قَدْ فَتَحْتُ فَمِي بِالْحَرْفِ فَاَنْقُطُ نُقْطَةً فَإِنْ كَسَرْتُ فَاجْعَلِ النُّقْطَةَ مِنْ تَحْتِ فَوْقَهُ عَلَى أَعْلَاهُ وَإِنْ ضَمَمْتُ فَمِي فَاَنْقُطُ نُقْطَةً بَيْنَ يَدَيِ الْحَرْفِ وَإِنْ كَسَرْتُ فَاجْعَلِ النُّقْطَةَ مِنْ تَحْتِ الْحَرْفِ (Bir harfi telaffuz ederken ağzımı açtığımda harfin üstüne nokta koy; ağzımı yumduğumu gördüğünde harfin önüne nokta koy; ağzımı aşağıya çektiğimi gördüğünde harfin altına nokta koy.)⁴²⁹ Bu ifadede kullanılan fetha, kesre, zamme gibi altı çizili lafızlar nahvin temel kavramlarından olmuştur.

Ebü'l-Esved'in Kur'ân'a yönelik bu faaliyetinden sonra Hz. Ali'nin tâlimatıyla nahvin temelleri atılmaya başlamıştır.⁴³⁰ Bir rivayete göre⁴³¹ Hz. Ali, Ebü'l-Esved'e içerisinde kelâm; 'isim, fiil ve harften' oluşur gibi bir takım bilgilerin bulunduğu bir kağıt vermiş, ona sen de bu yönleme göre devam ederek kendi düşüncelerini de ilave et demiştir. O da yazdıklarını Hz. Ali'ye göstermiştir. Hz. Ali'yi dil çalışmalarıyla ilgilenmeye sevk eden ise, bir bedevînin الْخَاطُونَ إِلَّا الْخَاطِينَ “Onu da günahkârlardan başkası yemez.”⁴³² âyetindeki الْخَاطُونَ kelimesini الْخَاطِينَ şeklinde yanlış okuması olmuştur.⁴³³

Görüldüğü üzere dilde ortaya çıkan hatalar zamanla Kur'ân kıraatlerine sirayet etmiştir. Bu durum Kur'ân'ın yanlış okunup yorumlanmasına sebebiyet verdiği için insanları endişelendirerek dinî ilimlerin tedvin edilmesini ve buna bağlı olarak dile dair örnekler toplama ve nahvin kural-kaidelerini belirleme ihtiyacını doğurmuştur.⁴³⁴ Hataların Kur'ân kıraatlerine sirayet etmesi nahiv ilminin ortaya çıkışındaki dinî sebepti. Nahvin ortaya çıkışında millî ve ictimâî sebepler de etkili olmuştur. Millî sebeplerin en başında Arap milliyetçiliği vardır. Bilindiği gibi Araplar dillerine önem vermiş, dilleriyle övünüp gurur duymuşlardır. Diğer milletlerle münasebetleri sonucunda dillerinin bozulacağı ve yok olacağı endişesi onları dilin kural ve

⁴²⁸ Çıkar, “Nahiv İlmi”, 84.

⁴²⁹ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 61-62.

⁴³⁰ Ebü Gays Muhammed Hayrüddîn b. Mahmûd ez-Ziriklî, *el-A'âm* (Beyrut-Lübnan: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 2002), 3/236-237; Durmuş, “Nahiv”, 32/301.

⁴³¹ Tantâvî, *Neş'etü'n-nahv*, 24-25.

⁴³² el-Hâkka 69/37.

⁴³³ Tantâvî, *Neş'etü'n-nahv*, 25.

⁴³⁴ Muhammed Saîd b. Muhammed Cân el-Efgânî, *Min târihi'n-nahv* (Dâru'l-Fikr, ts.), 8; Ahmed Emîn, *Duha'l-İslâm*, 2/252.

kaidelerini belirlemeye sevk etmiştir.⁴³⁵ Sosyal sebebi ise⁴³⁶ Arap olmayıp da sonradan Araplaşanların bu dilin kurallarına uygun konuşabilmeleri için kuralların belirlenmesine olan ihtiyacıdır. Çünkü onlar kuralları bilmedikleri için kendilerini ifade ederken zorluklar yaşamışlardır.

Temelleri atılmaya başlayan ilk gramer çalışmaları Irak'ın çöle yakınlığı, Arapları diğer milletlerle buluşturan konumu, hayat koşullarının daha elverişli olması ve nahvin ortaya çıkmasını gerektiren hataların yaygınlığı gibi nedenlerden ötürü Irak'ta başlamıştır.⁴³⁷

Nahvin ne zaman ve hangi sebeplere bağlı ortaya çıktığına dair farklı görüşleri sürülmüştür. Bazılarına göre nahiv ilmi İslâm öncesinde Araplar tarafından biliniyordu ve ihtiyaç olmadığı için unutulmuş fakat fetihler sonucunda dilde hatalar artınca Hz. Ali'nin yol göstermesiyle Ebü'l-Esved tarafından, unutulmuş olan nahiv yeniden ortaya çıkartılmıştır.⁴³⁸ Cevâd Ali'ye (1907-1987) göre nahiv ilmi, İslâm öncesinde Irak'ta (Hîre, Enbâr ve başka yerleşim yerlerinde) zaten Hristiyan Araplar tarafından İncil incelemeleri sebebiyle Yunanlılardan ve Süryanilerden öğrenilmiştir.⁴³⁹ İslâm sonrası bu ilme hâsıl olan ihtiyaç ve bunun yanı sıra Irak'ın İslâm Devleti'nin merkezi olması sebebiyle nahiv ortaya çıkmıştır. Çalışmamızın başından beri ifade ettiğimiz üzere dilcilerin dilsel verileri toplama ve kayıt altına almalarındaki esas gaye dinî ilimlerdir. Aksi olsaydı eğer dilciler, İslâm sonrasında dilin ana unsurları olan lehçelerle de ilgilenirlerdi fakat Kur'ân ve hadis ilimlerine neredeyse hiç katkı sağlamadığı için lehçelerle ilgilenmemişlerdir.⁴⁴⁰

Çoğunluğa göre Ebü'l-Esved ile başlayan nahiv çalışmaları artarak devam etmiştir. Nitekim onun öğrencileri olan Anbese b. Ma'dân el-Fîl (ö. 100/718), Meymûn el-Akrân (ö. 125/743), Nasr b. Âsım ve İbn Ya'mer hocalarının temelini oluşturduğu meseleler üzerinde yoğunlaşmış ve eserler telif etmişler hatta birbirleriyle rekabet halinde olmuşlardır.⁴⁴¹ Bu rekabet hali de nahiv ilminin gelişimini canlı tutmuştur. Önceki âlimler, aslında farkında olmadan nahve hizmet etmişlerdir fakat

⁴³⁵ Dayf, *el-Medârisü'n-nahviyye*, 12.

⁴³⁶ Dayf, *el-Medârisü'n-nahviyye*, 12.

⁴³⁷ Tantâvî, *Neş'etü'n-nahv*, 20-21.

⁴³⁸ Tantâvî, *Neş'etü'n-nahv*, 20.

⁴³⁹ Cevâd Ali, *el-Mufaşşal fi târihi'l-'Arab kable'l-İslâm* (Dâru's-Sâkî, 1422), 17/50-51.

⁴⁴⁰ Cevâd Ali, *el-Mufaşşal fi târihi'l-'Arab*, 16/197-198.

⁴⁴¹ Mübârek, *en-Nahvü'l-'Arabî*, 40.

sonraki âlimler artık hareketlerin sebepleri ve kelimelerin cümledeki konumlarıyla ilgilenmişlerdir.⁴⁴²

Ebü'l-Esved'in yetiştirdiği talebelerin öğrencileri Ebû Amr b. Alâ ve İbn Ebî İshâk (ö. 117/735) dönemlerinde ise artık nahivde tartışma, tenkit ve kuramlaştırma başlamıştır.⁴⁴³ Bu dönemde nahvin konuları artış göstermiş ve nahvin kendi meseleleriyle birlikte sarf, edebiyat, lugat, ahbâr gibi meseleler de nahvin içinde ele alınmaya başlamıştır.⁴⁴⁴ Bu sebeple bu dönemde edîb hem nahivci hem sarfçı hem de lugatçıdır, nahivci de hem edîb hem lugatçı hem de sarfçidir.⁴⁴⁵

Nahivde tartışma, tenkit ve kuramlaştırma döneminden sonra eserler telif edilmeye ve tartışılan meseleler artık tedvin edilmeye başlamıştır.⁴⁴⁶ Bu dönemin en önemli ismi Halîl b. Ahmed'dir. Çünkü o nahivde, ilmî, sistemli ve kıyasa dayalı incelemeyi başlattığından nahiv, bilimsel bir zeminde işlenmiştir ve bu dönem kuruluş dönemi olarak isimlendirilmiştir.⁴⁴⁷ En önemlisi de bu dönemde nahvin içerisinden doğrudan onunla bir ilişkisi olmayan konular çıkartılmış ve nahiv, kendi meselelerini ve sarfı kuşatır hale gelmiştir.⁴⁴⁸

Halîl b. Ahmed'in öğrencisi Sîbeveyhi nahiv ilmine dair *el-Kitâb* adlı meşhur eserini telif etmiştir. Bu eserde, Sîbeveyhi kendinden önceki âlimlerin görüşlerine yer verdiği için oldukça kapsamlı olmakla birlikte nahve dair günümüze ulaşan eserlerin ilkidir.⁴⁴⁹ Sîbeveyhi'den önceki âlimler kural-kaideler belirlemeye çalışmış, Sîbeveyhi de belirlenen kuralları derleyip tasnif etmiştir.⁴⁵⁰ Ebû Osmân el-Mâzinî (ö. 249/863), Sîbeveyhi'nin eserindeki sarf konularını bir eserde toplayarak sarfî nahivden ayırmıştır, ondan önce sarfın meselelerine dair özel eserler yazılsa da sarf nahivden ayrılmamıştır.⁴⁵¹

⁴⁴² Çıkar, "Nahiv İlmî", 84.

⁴⁴³ Mübârek, *en-Nahvü'l-'Arabî*, 40.

⁴⁴⁴ Tantâvî, *Neş'etü'n-nahv*, 39.

⁴⁴⁵ Tantâvî, *Neş'etü'n-nahv*, 39.

⁴⁴⁶ Çıkar, "Nahiv İlmî", 85.

⁴⁴⁷ Abdülvâris Mebrûk Saîd, *Fî İslâhi'n-nahvi'l-'Arabî* (Kuveyt: Dâru'l-Kalem, 1406), 9; Çıkar, "Nahiv İlmî", 86.

⁴⁴⁸ Tantâvî, *Neş'etü'n-nahv*, 40.

⁴⁴⁹ Çıkar, "Nahiv İlmî", 86-87.

⁴⁵⁰ Çıkar, "Nahiv İlmî", 86 ve 89.

⁴⁵¹ Tantâvî, *Neş'etü'n-nahv*, 46-47; Mâzin el-Mübârek, "Fî târihi 'ilmi's-sarf ve muştalahâtih", *Mecelletü Külliyyeti'd-dirâsâti'l-İslâmiyye ve'l-Arabîyye* 19 (Haziran 2000), 305; Musa Alak, "Sarf (Tasrif) İlmî", *İslâm Medeniyetinde Dil İlimleri: Tarih ve Problemler*, ed. İsmail Güler (İstanbul: İSAM Yayınları, 2015), 161.

Dil çalışmalarının canlılığını koruyup gelişmesinde Basra ve Kûfe mektepleri etkili olmuştur. Bu iki mektebe intisap eden dil âlimleri sürekli bir rekabet halinde olmuştur. Bu durum nahiv incelemelerini artırmıştır. Bu iki mektep arasındaki ihtilâflar mekteplerin önde gelen âlimlerini kendi aralarında münazaralar yapmaya sevk etmiştir.⁴⁵² İki mektep arasındaki tartışmalara bir örnek vermek gerekirse,⁴⁵³ bir gün Basra mektebine mensup Ebû Muhammed el-Yezîdî (ö. 202/817) halifenin huzurunda Kûfe mektebinin imamı Kisâî'ye onu denemek için içinde لا يكون المهر مهرً ifadeyi geçen bir şairin şiirini okuyarak şairin hatalı olduğunu belirtir. Kisâî de şairin hatalı olduğunu ve كان nin haberinin لا يكون المهر مهرً şeklinde mansub olması gerektiğini ifade eder. Daha sonra Yezîdî şiirin hatalı olmadığını ve şairin cümleye ibtidâ ile başladığını açıklar. Bu tür tartışmalar ve insanların birbirini sınaması araştırmaları alevlendirmiş, dile dair görüşlerin ve kuralların artıp çeşitlenmesine katkı sağlamıştır. İki mektebin yöntemleri farklı olup birbirinden farklı görüşler ileri sürmüşlerdir. Örneğin, Kûfeliler الاسم kelimesinin الوسم kelimesinden, Basralılar ise السموم kelimesinden türediğini ifade etmişlerdir.⁴⁵⁴ Dil âlimleri bu iki mektep arasındaki yöntem ve görüş farklılıklarıyla ilgilenip bu farklılıkları içeren eserler telif etmişlerdir.⁴⁵⁵

İbn Cinnî'nin kaleme aldığı eserlerle gramer konuları belli bir noktaya ulaşmıştır.⁴⁵⁶ Sarf müstakil hale gelip nahvin konuları da tamamlanınca hicrî 5. yüzyıldan itibaren durgunluk dönemi başlamıştır. Ayrıca medrese eğitiminin de bu sırada başlamasıyla nahiv çalışmaları yöntem değiştirmiş ve esnekliklerin bırakılıp kesin kurallar getirilerek yazılan ders kitapları dönemine girilmiştir.⁴⁵⁷

⁴⁵² Alak, "Sarf (Tasrif) İlmi", 159.

⁴⁵³ Efgânî, *Min târihi 'n-nahv*, 55.

⁴⁵⁴ Enbârî, *el-İnşâf*, 1/8.

⁴⁵⁵ Bk. Bakırcı - Demirayak, *Arap Dili Grameri Tarihi*, 74-75.

⁴⁵⁶ Alak, "Sarf (Tasrif) İlmi", 162.

⁴⁵⁷ Durmuş, "Nahiv", 32/303.

2.1.2.2. Nahiv Kavramı

Nahv (نحو) kelimesi نَحَا fiilinin (نَحَا يَنْحُو نَحْوًا) mastarı olup sözlüklerde⁴⁵⁸ kast etmek, taraf, yol, yön, takip etmek, yönelmek, benzetmek, bir tarafa evirip çevirmek, eğilmek gibi anlamlara gelir. Nahiv âlimi (النَّحْوِيُّ) i‘rab vecihlerine göre sözü evirip çevirdiği için kendisine النَّحْوِيُّ denilmiştir.⁴⁵⁹

Nahiv ilminin nahiv olarak isimlendirilmesi Ebü'l-Esved döneminden sonradır. Arabiyye 'yi ilk vazedenden Ebü'l-Esved'dir.) (أَوَّلُ مَنْ وَضَعَ الْعَرَبِيَّةَ أَبُو الْأَسْوَدِ الدُّؤَلِيُّ) ifadesinde olduğu gibi ondan önce العربية lafzı kullanılmıştır.⁴⁶⁰

Nahvin ortaya çıkışı başlığında bahsettiğimiz üzere bir rivayete göre, Hz. Ali, dilde hatalar ortaya çıkmaya başlayınca bu hatalardan koruyacak bazı notlar yazıp bu kağıdı Ebü'l-Esved'e verince أَنْحُ هَذَا النَّحْوُ (Bu şekilde bunun gibi yap.) demesi sebebiyle bu ilim nahiv olarak isimlendirilmiştir.⁴⁶¹ Bu olaydan sonra Ebü'l-Esved bu notlara bazı ilâvelerde bulunarak Hz. Ali'ye gitmiş o da bazı eksiklerine işaret ettikten sonra مَا أَحْسَنَ هَذَا النَّحْوِ الَّذِي قَدْ نَحَوْتَ (Yaptığın ne güzel bir iş!) diye onu methetmiştir ve bundan dolayı bu ilmin nahiv olarak isimlendirildiği de rivayet edilmiştir.⁴⁶² Bir diğer rivayete göre ise Ebü'l-Esved, Hz. Ali'den nahiv ilminin bazı kurallarını öğrenince إِسْتَأْذَنْتَهُ أَنْ أَصْنَعَ نَحْوًا مَا صَنَعَ (Hz. Ali'den kendisinin yaptığı gibi yapmak için izin istedim.) ifadesini kullanmasından ötürü bu ilim نحو olarak adlandırılmıştır.⁴⁶³ İbn Fâris'e göre ise bu ilme nahiv denmesinin sebebi sözlük anlamındaki izlemek mânasıyla irtibatlı olarak dil kurallarının izlenmesidir. Çünkü dil kuralları izlenilerek Araplar gibi konuşulabilir.⁴⁶⁴ Ebû Saîd es-Sîrâfî (ö. 368/979) eserinde bir kelâmın doğru fakat çirkin olmasıyla ilgili bahsederken kelâmın hatalı ve hatasız olarak iki

⁴⁵⁸ İbn Manzûr, “nhv”, 15/309-313; Ebû Nasr İsmâîl b. Hammâd el-Cevherî, *Şihâhu'l-luğa*, thk. Muhammed Muhammed Tâmir (Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1430), “nhv”, 1120-1121.

⁴⁵⁹ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, “nhv”, 15/310.

⁴⁶⁰ Tantâvî, *Neş'etü'n-nahv*, 32-33.

⁴⁶¹ Efgânî, *Min târihi'n-nahv*, 27.

⁴⁶² Enbârî, *Nüzhetü'l-elibbâ'*, 18-19.

⁴⁶³ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 61.

⁴⁶⁴ Ebü'l-Hüseyn Ahmed İbn Fâris, *Mu'cemü mekâyisi'l-luğa*, thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn (Dâru'l-Fikr, 1399), “nhv”, 5/403.

kısma ayrıldığını ifade eder.⁴⁶⁵ Hatalı olan, ilk anlamı kasıtlı olarak başka bir anlama taşımaktır. Kelâmın çirkin olması ifadesiyle kastedilen budur. Hatasız olan ise ilk bilinen anlamında kullanılması ve aynı zamanda nahve uygun olmasıdır. Kelâmın doğru olması ifadesiyle lahn edilmemiş olan kastedilir. Bu bağlamda Sîrâfî'nin ifadesine göre nahiv ilmi nahv olarak isimlendirilmiştir. Çünkü nahiv, bir şeyin doğru istikamet üzere gitmesidir. Müberred'in ifadesine göre de nahiv olarak isimlendirilmiştir. Çünkü nahiv tür, yön, kısım anlamına gelir ve nahiv ilmi de ilimlerin bir türü, kısmıdır.⁴⁶⁶ Karşılaştığımız kadarıyla bu rivayetlerden en yaygın olanı ise ilk ele aldığımızdır.

Bir rivayete göre nahiv kavramı, Arap dili kuralları mânasında bir ilmin adı olarak ilk defa İbn Ebî İshâk tarafından kullanılmıştır.⁴⁶⁷ Bu kavramı Yûnus b. Habîb (ö. 182/798) ile arasında geçen diyalogda görüyoruz. Rivayete göre,⁴⁶⁸ Yûnus b. Habîb, İbn Ebî İshâk'a الصَّوِّيقِ kelimesini السَّوِّيقِ şeklinde söyleyen biri var mı diye sorunca o da "Evet, Amr b. Temîm öyle söylerdi." demiştir. Bunun üzerine Yûnus b. Habîb bunu nasıl açıklıyorsun diye sorunca da İbn Ebî İshâk عَلَيْكَ بَابٌ مِنَ النَّحْوِ يَطْرُدُ وَيَنْقَاسُ (*Nahvin genel geçer kurallarına yönel!*) cevabını vermiştir. Abdurrahman Hâc Sâlih'in ifadesine göre⁴⁶⁹ bu bir rivayettir ve rivayetler çoğunlukla lafızla değil mâna ile olur. Bu rivayet hem bu sebepten hem de başka rivayetlerin de olmamasından nahiv kavramının İbn Ebî İshâk döneminde bir ilim olarak kullanıldığına delil olamaz. Onun belirttiği gibi eğer İbn Ebî İshâk ilim anlamında kullansaydı ondan sonra yaşayan ve hacimli bir nahiv kitabı yazan Sîbeveyhi mutlaka o anlamda kullanırdı.

Alî b. Hamza el-Kisâî ise nahvi, kıyas ile eşanlamlı görerek onu uyulması gereken kıyas olarak ifade etmiştir.⁴⁷⁰ Yapılan tanımlardan görüldüğü üzere nahiv, kıyas ve illet tabirleriyle aynı zamanda ortaya çıkmış daha sonra Halîl b. Ahmed ve

⁴⁶⁵ Ebû Saîd el-Hasen b. Abdillâh es-Sîrâfî, *Şerhu Kitâbi Sîbeveyhi*, thk. Ahmed Hasan Mehdelî, Ali Seyyid Ali (Beyrut-Lübnan: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2008), 1/187.

⁴⁶⁶ Sâlih, *Manţıku'l-'Arab fi 'ulûmi'l-lisân*, 26.

⁴⁶⁷ Avad b. Hamed el-Kavzî, *el-Muşţalaḥu 'n-nahvî* (Riyad, 1401), 17.

⁴⁶⁸ Zübeydî, *Tabakât*, 32.

⁴⁶⁹ Bu görüşü dipnotta belirtmektedir: Sâlih, *Manţıku'l-'Arab fi 'ulûmi'l-lisân*, 28, dip. 44.

⁴⁷⁰ Ebû'l-Hasen Cemâlüddîn Alî b. Yûsuf İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nühât*, thk. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrâhim (Kahire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 1406), 2/267.

öğrencisi Sîbeveyhi ile birlikte sarf ve nahvi ihtiva eden bir kavram haline gelmiştir.⁴⁷¹ Yani kadim dilciler nahvi gramerin karşılığı olarak anlamışlardır.

Nahiv ilmine dair kaleme alınan ve günümüze ulaşan en eski eser olan *el-Kitâb* adlı eserin sahibi Sîbeveyhi eserinde nahiv kavramının tanımını yapmamış onu sadece sözlük anlamıyla kullanmıştır.⁴⁷² Sîbeveyhi'nin eseri incelendiğinde bu eserde nahivden başka sarf, sesbilim, kıraat, lehçe ve belâgat konuları da yer alır.⁴⁷³ Bu bağlamda bir tanım yapılmasa da eserde yer alan konulara bakılarak nahvin, cümle, kelime ve ses bilgisi gibi meseleleri kapsayan Arap dili kuralları mânasında olduğu söylenebilir.⁴⁷⁴

Sîbeveyhi'nin *el-Kitâb*'ında nahiv kavramı bir ilim olarak geçmese de onun öğrencisi Ahfeş el-Evsat'ın *Me'âni'l-Ḳur'ân* adlı eserinde هَذَا لِحْنٌ لَمْ نَسْمَعْ بِهِ مِنْ أَحَدٍ مِنَ الْعَرَبِ وَلَا أَهْلِ النَّحْوِ (Bu, Araplardan ve nahiv ehlinden duymadığımız bir hatadır.) ifadesinde bir ilim olarak kullanılmıştır.⁴⁷⁵ Aynı dönemlerde yaşayan Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ'nın *Me'âni'l-Ḳur'ân* adlı eserinde de وَلَوْ نَوَيْتَ الْجَزَاءَ لَجَازَ فِي قِيَاسِ النَّحْوِ (Şayet ceza anlamını verecek olsaydım nahvin kıyasında mümkündür.) ifadesinde bir ilim olarak kullanılmıştır.⁴⁷⁶

Nahvin ilk bilimsel olarak tanımını İbnü's-Serrâc (ö. 316/929) yapmıştır.⁴⁷⁷ Yaptığı tanım ise şöyledir:⁴⁷⁸ Nahiv, mütekellimin Arap kelâmını öğreneceği zaman ona yönelmesidir. Ona göre nahiv, eski âlimlerin ortaya çıkardığı bir ilimdir ve nahivde Arap kelâmını istikrâ vardır. Arapların sözünü incelemekle fâilin merfû, mef'ûlün bihin mansub olduğu bilinir. Aynı zamanda vâv veya yâ'nın Arapların sözünde قَامَ ve بَاعَ da olduğu gibi elife dönüştüğü bilinir. İbnü's-Serrâc'ın nahiv tanımı sarf konularını da kapsar. Nitekim son ifadesinde bahsettiği vâv veya yâ'nın harekeli

⁴⁷¹ Adem Yerinde, “‘Nahiv’ Kavramının Tarihi Arka Planı ve Terimleşme Süreci”, *Şarkiyat Mecmuası* 29 (2016), 17.

⁴⁷² Yerinde, “‘Nahiv’ Kavramının Tarihi Arka Planı”, 23.

⁴⁷³ Durmuş, “Nahiv”, 32/301.

⁴⁷⁴ Saîd, *Fî işlâhi'n-nahvi'l-'Arabî*, 1-2.

⁴⁷⁵ Sâlih, *Manṭıku'l-'Arab fi 'ulûmi'l-lisân*, 26.

⁴⁷⁶ Sâlih, *Manṭıku'l-'Arab fi 'ulûmi'l-lisân*, 26.

⁴⁷⁷ Yerinde, “‘Nahiv’ Kavramının Tarihi Arka Planı”, 27.

⁴⁷⁸ Ebû Bekr Muhammed b. es-Serî İbnü's-Serrâc, *el-Uşûl*, thk. Abdülhüseyn el-Fetlî (Lübnan-Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, ts.), 1/35.

onlardan önceki harf de fethalı olduğunda bu ikisinin elife dönüşmesi sarfın konularından biri olan i'lâl kurallarındandır.

İbn Cinnî de nahiv tanımı yaparken benzer olarak alanını geniş tutmuş yani sarfi ihtiva eden bir ilim şeklinde tanımlamıştır. Ona göre “Nahiv, i‘rab çekimlerinde ve onun dışında tesniye, cemi, tahgîr, teksîr, izâfet, nisbe ve terkîb gibi çekimlerinde Arapları taklit etmektir.”⁴⁷⁹ Muhammed b. Mustafa Hudarî'nin (ö. 1287/1870) İbn Akîl'in hâşiyesinde yaptığı tanımda nahvin sarfi kapsadığı daha nettir. Yaptığı tanım ise şöyledir:⁴⁸⁰ Nahiv, bazen sarfi kapsar, bazen de onun karşısı anlamında kullanılır. Birincisine göre nahiv, Arap kelâmından çıkarım yapma ilmidir ve onunla Arapça kelimelerin müfret durumlarında i'lâl, hazf, ibdâl; terkib durumlarında ise i‘rab ve binâ gibi hükümleri bilinir. İkincisine göre ise nahiv sadece sözdizimi durumlarıyla ilgilidir.

el-Hadrâvî (ö. 646/1248) kelimelerdeki değişime de işaret ederek nahvi, Arapça kelimelerin ve sonlarında meydana gelen değişimlerdeki sebebin bilinmesi şeklinde tanımlarken İbn Usfûr el-İşbîlî (ö. 669/1270) ise Arap kelâmının istikrâ yöntemiyle incelenerek elde edilen ve cümleyi meydana getiren unsurların hükümlerinin bilinmesini sağlayan kurallar ilmi şeklinde tanımlamıştır.⁴⁸¹ Ebû Hayyân el-Endelüsî'nin Arapça kelimenin tek ve terkip halinde hallerinin bilinmesi şeklinde yaptığı tanımda⁴⁸² da cümle ve kelime bilgisi birlikte.

Seyyid Şerîf el-Cürcânî (ö. 816/1413) ise nahve dair üç tanımdan bahseder;⁴⁸³ Birincisine göre nahiv, i‘rab, binâ ve diğer Arapça terkiplerin nasıl oluştuğunu açıklayan kurallar ilmidir. Diğer tanıma göre nahiv Arap dilinde cümlelerin doğru olup olmadığını tespit etme ilmidir. Üçüncü tanımda ise nahiv, kelimelerin i'lâl yönünden durumlarının bilindiği ilmidir ifadelerine yer verir. Cürcânî eserinde yer verdiği tanımlarda genel olarak söz dizimi ve i‘rab'ı dikkate alsa da son aktardığı tanımda görüldüğü gibi sarfla ilgili meseleyi de katmıştır. Bu üç tanımın özeti olarak daha sonra Tehânevî (ö. 1158/1745'ten sonra) nahvi, doğruluk ve yanlışlık kıstasları çerçevesinde

⁴⁷⁹ İbn Cinnî, *el-Haşâ'îş*, 1/34.

⁴⁸⁰ Muhammed b. Mustafa Hudarî, *Hâşiyetü'l-Hudarî 'alâ şerhi İbn 'Akîl* (Dâru'l-Fikr, ts.), 1/15.

⁴⁸¹ Süyûtî, *el-İktirâh*, 31-32.

⁴⁸² Endelüsî, *el-Bahrü'l-muhît*, 1/14.

⁴⁸³ Cürcânî, *et-Ta'rifât*, 240.

tanımlayarak, lafızların bir araya gelişi ve müfred halde lafızlarla ilgili keyfiyetin bilinmesi şeklinde ifade eder.⁴⁸⁴

Üşmûnî (ö. 918/1513) de İbn Usfûr'un ki gibi bir nahiv tanımı yapar. Ona göre nahivden kastedilen sarfın karşıtı değil ikisini kuşatan ilmü'l-Arabiyye'dir ve Sabbân (ö. 1206/1792) böyle bir tanımı eski âlimlerin yaptığını, bugün nahvin i'rab ve binâya tahsis edildiğini ifade eder.⁴⁸⁵ Cemâleddin Abdullah b. Ahmed el-Fâkihî'nin (ö. 972/1565) yaptığı tanım Sabbân'ın kiyle benzerlik gösterir. O da nahvi, i'rab ve binâ yönünden kelimelerin cümle içindeki hallerinin bilinmesi⁴⁸⁶ şeklinde tanımlayarak nahvin kendi inceleme alanına değinmiştir.

Bugün nahiv ilmi, sarftan ayrılarak sözdizimi, cümle bilgisi, sentaks kavramlarıyla karşılaşılır ve dilbilgisinin sözdizimi kurallarıyla i'rab olgusunu ifade eder.⁴⁸⁷ Nahiv ilminin sarf ilminden ayrılıp kendi alanını ifade eden en erken tanımı Sekkâkî tarafından yapılmıştır.⁴⁸⁸ Nitekim o nahvi, Arapların sözünü incelemek suretiyle elde edilen kurallar çerçevesinde mutlak olarak mânâyı ifade etmek için terkinin keyfiyetini bilmeye yönelmek⁴⁸⁹ şeklinde tanımlayarak kelimelerin terkindeki durumlarının bilinmesine dikkat çekmiştir.

Modern dönemde İbrâhim Mustafa (ö. 1381/1962) daha kısa ve kuşatıcı bir ifadeyle nahvi, cümle kurma kanunları şeklinde tanımlar.⁴⁹⁰ O, nahvin alanının i'rab ile sınırlandırılmasını eleştirerek böyle bir durumun dil araştırmalarının alanını daralttığını ifade eder. Abduh er-Râcihî de nahvi, cümlenin incelenmesi⁴⁹¹ şeklinde tanımlayarak İbrâhim Mustafa'ya benzer bir tutum sergilemiştir.

Tanımlarda çokça tekrar etmesinden dolayı kısaca i'rab üzerinde duracağız. Tanımlardan da anlaşıldığı gibi i'rab bu ilmin özünü oluşturur. İ'rab, yapılan tanımlarda bazen nahvin bazen de sarfın karşılığıdır. Örneğin, Rummânî'ye (ö. 384/994) göre sarfın karşılığıdır.⁴⁹² Verilen nahiv tanımlarından anlaşıldığı üzere

⁴⁸⁴ Muhammed A'lâ b. Alî et-Tehânevî, *Keşşâfî ıṣṭilâhâti'l-fünûn ve'l-'ulûm*, thk. Ali Dahrûc (Beyrut-Lübnan: Mektebetü Lübnan, 1996), 1/23.

⁴⁸⁵ Ebü'l-İrfân Muhammed b. Alî es-Sabbân, *Hâşiyetü's-Şabbân 'alâ Şerhi'l-Üşmûnî* (Beyrut-Lübnan: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1417), 1/23-24.

⁴⁸⁶ Cemâleddin Abdullah b. Ahmed el-Fâkihî, *Şerhu Kitâbi'l-Hudûd fi'n-nahv*, thk. Ramazan Ahmed ed-Demîrî (Kahire: Mektebetü Vehbe, 1414), 53.

⁴⁸⁷ Durmuş, "Nahiv", 32/301.

⁴⁸⁸ Yerinde, "'Nahiv' Kavramının Tarihi Arka Planı", 31.

⁴⁸⁹ Sekkâkî, *Miftâhu'l-'ulûm*, 75.

⁴⁹⁰ İbrâhim Mustafa, *İhyâ'ü'n-nahv* (Kahire: Müessesetü Hindâvî li't-Ta'lîmi ve's-Sekâfe, ts.), 17.

⁴⁹¹ Râcihî, *Fıkhü'l-luğa*, 145.

⁴⁹² Hindâvî, *Menâhicü's-şarfiyyîn*, 31.

bazıları sarfla birlikte düşünerek alanını geniş turmuş bazıları da nahvin kendi inceleme alanına değinmiştir. Bu bağlamda nahiv denildiğinde alanı geniş bir şekilde gramer mi yoksa nahvin kendi meseleleri mi kastedildiği belli olsun diye i‘rab kavramının kullanıldığı ifade edilir.⁴⁹³ Çünkü i‘rab’ın tanımı daha açık ve nettir. Cürcânî’nin tanımladığı şekliyle i‘rab âmillerin değişmesiyle kelime sonlarının lafzî veya takdirî olarak değişikliğe uğramasıdır.⁴⁹⁴

Ebü’l-Kâsım ez-Zeccâcî (ö. 337/949) nahiv ve i‘rab’ı aynı ilmin iki ismi şeklinde görür.⁴⁹⁵ Ona göre i‘rab’ın nahiv olarak isimlendirilmesi semâidir, nahvin i‘rab olarak isimlendirilmesinde ise i‘rab’ın sözlük anlamı olan açıklamak dikkate alınmıştır. Nitekim nahiv âlimleri isimlerin ve fiillerin sonunda anlama etki eden hareketleri açıklarlar. Zeccâcî’nin nahiv ve i‘rab kavramını aynı ilmin iki ismi görmesini Hasan Hindâvî hatalı kabul eder.⁴⁹⁶

Ebü Alî el-Fârisî, nahiv tanımında sarfa yer vererek i‘rab’ı da katar ve detaylı anlatır. Ona göre nahiv,⁴⁹⁷ Arap kelâmı incelenerek elde edilen kuralların bilinmesidir ve ikiye ayrılır: 1- Kelimenin sonunda meydana gelen değişikliktir. Bu da iki türdür. Birincisi âmillerin farklı olmasıyla harfler, sükûn veya hareketlerle olan değişikliktir ve bu i‘rab olarak isimlendirilir. Mütemekkin isimler ve mutasarrıf fiillerde olur. İkincisi ise âmil değişmeksizin kelimenin sonunda ortaya çıkan iltikâ-i sâkineyni harekelemek ve vakıfta hareketli olanı sakin kılmak gibi değişikliktir. Bu, mu‘rebe benzese de i‘rab değildir. Çünkü ondaki değişiklik âmilin değişmesinden dolayı ortaya çıkmamıştır. 2- Tesniye, nisbe, maksûr, aded, müzekker, müennes, mastar, ism-i fâil ve idgam gibi kelimelerin kendilerinde ortaya çıkan değişikliktir.

⁴⁹³ Nazife Nihal İnce, “Miftâhu’l-‘ulûm’un Dil İlimleri Tasnifine Etkisi”, *The Journal of Social Science* 2/4 (2018), 212.

⁴⁹⁴ Cürcânî, *et-Ta‘rifât*, 31.

⁴⁹⁵ Ebü’l-Kâsım Abdurrahmân b. İshâk ez-Zeccâcî, *el-Îzâh fi ‘ileli’n-nahv*, thk. Mâzin el-Mübârek (Beyrut: Dâru’n-Nefâis, 1406), 91.

⁴⁹⁶ Hindâvî, *Menâhicü’s-şarfiyyîn*, 30.

⁴⁹⁷ Ebü Alî Hasen b. Ahmed el-Fârisî, *et-Tekmile*, thk. Hasan Şâzelî Ferhûd (Riyad: Câmiatü Riyâd, 1401), 3-4.

2.1.3. Sarf

2.1.3.1. Sarf İlminin Ortaya Çıkışı

Nahiv ilminin tarihinde belirttiğimiz gibi sarf ilmi nahivle birlikte hicrî 1. yüzyılın ortalarında ortaya çıkmıştır. Bunun sebebi nahiv çalışmalarının başlamasına sebep olan dil hatalarının hem i‘rab ile hem de sarf ilminin konusu olan kelimelerin yapısıyla ilgili olmasıdır.⁴⁹⁸ Rivayet edildiğine göre Ziyâd, Ebü'l-Esved'e insanların dillerinin bozulduğunu ve bir adamın *سقطت عصاتي* diyerek hata yaptığını ifade etmiştir.⁴⁹⁹ Bu örnekteki hata zaten mecazi müennes olan *عصا* kelimesine müenneslik alameti getirilmesidir. Câhiz'in belirttiğine göre çölde işitilen ilk hatanın *عصاتي* terkinin kullanımında olduğu⁵⁰⁰ dikkate alınırsa ilk dilsel hatanın sarfla ilgili olduğunu söyleyebiliriz. Dilde sarfa dair hataların meydana gelmesi dilcileri sarfla da ilgilenmeye sevk etmiştir. Nitekim sarf hatalarının görüldüğü yerde sadece nahve dair çalışmaların yapılması doğru olmazdı.⁵⁰¹

Bir rivayete göre,⁵⁰² Yahyâ b. Mübârek el-Yezîdî (ö. 202/817), Kisâî'nin arkadaşı Ali b. Hasan el-Ahmer (ö. 194/810) ve Fazl b. Rebî' (ö. 208/823-24 [?]) birliktelerken Fazl b. Rebî', Yezîdî'ye Kisâî mi yoksa Ebû Amr b. Alâ mı nahvi daha iyi bilir diye sorar. Yezîdî, hiç kimsenin nahvi, hocası Ebû Amr b. Alâ'dan daha iyi bilmediğini söyler. Bunun üzerine Ahmer de onun tasrifini bilmediğini belirtir. Yezîdî de tasrifin nahivle bir ilişkisi olmadığını, onu kendilerinin ortaya attıklarını ve ıstılah haline getirdiklerini belirtir. Bu rivayet tasrifin yani sarfın nahivden ayrı olup onun bir dalı olmadığını, hicrî ikinci asırdan itibaren bazı âlimler tarafından müstakil bir ilim olarak bilinebileceğini gösterir.⁵⁰³

Bu rivayetin dışında Abdülmelik b. Mervân'ın (ö. 86/705) müeddibi Ebû Müslim, sarf neşet ettiğinde hoş karşılamayarak nahivcileri yermiştir.⁵⁰⁴ Bu rivayet de o dönemlerde sarfın yeni ortaya çıktığını ve bir ilim olup olmadığı hususunda

⁴⁹⁸ Hindâvî, *Menâhicü 'ş-şarfiyyîn*, 57.

⁴⁹⁹ Ebü't-Tayyib el-Lugavî, *Merâtibü 'n-nahviyyîn*, 8.

⁵⁰⁰ Câhiz, *el-Beyân*, 2/151.

⁵⁰¹ Hindâvî, *Menâhicü 'ş-şarfiyyîn*, 58-59.

⁵⁰² Hindâvî, *Menâhicü 'ş-şarfiyyîn*, 13.

⁵⁰³ Hindâvî, *Menâhicü 'ş-şarfiyyîn*, 13.

⁵⁰⁴ Zübeydî, *Tabakât*, 125.

tartışmaların olduğunu gösterir.⁵⁰⁵ Sarf ilmi kurallarının başlangıçta nahivle iç içe olmasından dolayı Mâzin el-Mübârek, “sarfın ortaya konulması” ifadesinin sarfa dair bazı alıştırmaya ve uygulamaların daha fazla artırıldığı anlamında olduğunu ifade etmiştir.⁵⁰⁶

Bir diğer rivayete göre⁵⁰⁷ Ebû Müslim bir gün Muâz b. Müslim el-Herrâ (ö. 187/803) ile birlikteyken onun nahiv hakkında biriyle münazara ettiğini duyar. Muâz o kişiye münazarada şöyle der: كيف تقول من "تَوَزُّهُمُ أَزًّا": يا فاعل افعل؟ وصلها بيا فاعل افعل. Soru sorulan kişi Muâz'a cevap verir. Ebû Müslim de orada bilmediği bazı şeyler işitir bunun üzerine oradan ayrılarak bazı beyitler söyler. Muâz burada تَوَزُّهُمُ ve المَوْؤَدَةُ kelimelerinden ism-i fâil ve emiri oluşturmasını ve ikisini birlikte söylemesini isteyerek o kişiyi denemiştir.⁵⁰⁸ Bu rivayet sarfın hicrî birinci asırda içeriğinin bilindiğini, rivayette geçen ism-i fâil gibi bazı kavramların bulunduğunu ama bu tür incelemelerin âlimlerde henüz yaygınlaşmadığını gösterir.⁵⁰⁹

Hasan Hindâvî'nin ifade ettiğine göre⁵¹⁰ Muâz'ın bu münazarasındaki mesele kıyâs-ı lugavî'dir. Buna eski âlimler مسائل التمرين, مسائل البناء, مسائل أبنية gibi isimler verirler ve sarfın usul ve fîrû meselelerinin pratik olarak uygulamasıdır. Yukarıda bahsedilen rivayette de Ebû Müslim'in sarf ilminin ortaya çıkışını hoş karşılamaması da i'lâl, ibdâl, ziyâde gibi sarf meseleleri olmayıp kıyâs-ı lugavî'dir ve Yezîdî'nin tasrifin nahivle bir ilişkisi olmadığını onu kendilerinin ortaya attığını ve ıstılah haline getirdiklerini ifade etmesi de benzer durum söz konusudur.⁵¹¹ Yani bu rivayetler sarf ilminin daha önceden bilindiğini gösterir. Çünkü o dönemlerde yaygın olan kıyâs-ı lugavî sarfın pratik uygulamasıdır bu yüzden ikisinin aynı anda ortaya çıkması düşünülemez.⁵¹²

⁵⁰⁵ Bakırcı - Demirayak, *Arap Dili Grameri Tarihi*, 194.

⁵⁰⁶ Mübârek, “Fî târîhi 'ilmi's-şarf ve muşalahâtihi”, 301.

⁵⁰⁷ Zübeydî, *Tabakât*, 126.

⁵⁰⁸ Mâzin el-Mübârek, “Sarf İlminin Tarihi ve Kavramları Üzerine”, çev. Rifat Akbaş, *Yüzcüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 45 (2019), 261, dip. 9.

⁵⁰⁹ Bakırcı - Demirayak, *Arap Dili Grameri Tarihi*, 195.

⁵¹⁰ Hindâvî, *Menâhicü's-şarfîyyîn*, 55.

⁵¹¹ Hindâvî, *Menâhicü's-şarfîyyîn*, 55-56.

⁵¹² Hindâvî, *Menâhicü's-şarfîyyîn*, 56.

Ebü'l-Ferec el-İsfahânî'nin (ö. 356/967) rivayet ettiği şu hadise⁵¹³ sarf ilminin erken dönemlerde ortaya çıktığını gösterir. Bir kişi Yûnus b. Habîb'in yanına gelerek üç kişiden hangisi en iyi şairdir diye sorar o da kim sayılırsa sayılsın üç kişiden en iyisi Ahtal'dır (ö. 92/710-11) cevabını verir. Bu rivayeti kimlerden rivayet ettiği sorulduğunda o, İsbâ b. Ömer es-Sekafi (ö. 149/766), İbn Ebû İshâk, Ebû Amr b. Alâ, Anbesetü'l-Fîl ve Meymûn el-Akrân'dan rivayet ettiğini söyler. Ebû Vehb ed-Dekkâk, Hammâd ve Cennâd'ın Ahtal'ı beğenmediklerini ifade edince Yûnus b. Habîb şöyle cevap verir: Onlar da kim oluyorlarmış, onlar ne nahivci ne bedevîdir, ayrıca fasih bir şekilde konuşmıyorlar da. Ben sana hicrî doksandan daha önce yaşayanlardan bahsediyorum. Onlar bir kelimeyi dahi geride bırakmayarak kelâmı düzene koyup istikrara kavuşturan, kiplerini vazedenlerdir. Sâlimi sâlime, muzaafi muzaafa, ecvefî ecvefe, vâv'lı olanı vâv'a ilhak edip hiçbir kelimeyi gözden kaçırmayanlardır. Hammâd ve Cennâd'ın ilmi nedir ki? Bu rivayet sarf ilmine dair meselelerin erken dönemlerde irdelendiğini gösterir. Bu rivayette adı geçen kişiler mütekaddimden olup Anbesetü'l-Fîl ve Meymûn el-Akrân da Ebü'l-Esved'in öğrencilerindedir.

Erken dönemlerde ortaya çıkan sarf ilmi, meseleleri incelenirken nahvin içinde ele alınmış ve nahivdeki gibi dilciler sarfa dair meselelerde de birbirleriyle yarışıp tartışmışlardır. Örneğin,⁵¹⁴ Basra mektebine ait Ebû Osmân el-Mâzinî ile Kûfe mektebine ait bazı nahivciler Halife Vâsiq-Billâh'ın (ö. 232/847) huzurunda toplanınca Vâsiq-Billâh, Ebû Osmân el-Mâzinî'ye haydi bir mesele getir der. O da *بَغِيًّا* kelimesinin müennese sıfat olarak gelmesine rağmen neden bu kelimenin müennes olmadığı konusunu ortaya atar. Diğer nahivciler cevaplamaya çalışsa da tam etkili olamamışlardır. Vâsiq-Billâh'ın Ebû Osmân el-Mâzinî'den cevap vermesini isteyince o durumu şöyle izah eder: Bu kelime eğer *فَاعِلَةٌ* mânasında olan *فَعِيلٌ* takdirinde olsaydı *إِمْرَأَةٌ قَتِيلٌ* ve *ظَرِيفَةٌ* örneklerinde olduğu gibi *ة* harfî bitişirdi. Oysaki bu harf *قَتِيلٌ* (*Öldürülmüş kadın*) ve *كَفٌّ خَضِيبٌ* (*Kınalı avuç*) örneklerindeki gibi sadece *مَفْعُولَةٌ* mânasında olduğunda hazfedilebilir. Bu yüzden burada *بَغِيًّا* kelimesi *فَعِيلٌ* değil *فَعُولٌ*

⁵¹³ Ebü'l-Ferec Alî b. el-Hüseyn el-İsfahânî, *el-Eğâni* (Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1994), 8/419.

⁵¹⁴ Zübeydî, *Tabakât*, 89.

⁵¹⁵ Meryem 19/28.

mânasındadır ve bu kelime *إِمرأةٌ شَكُورٌ* (*Şükreden kadın*) örneği gibi müennese sıfat olduğunda *ة* harfi bitişmez. *بَغِيٌّ* kelimesinin takdiri *بَغِيٌّ* dur, vâv harfi yâ'ya dönüşerek idgam edilmiştir. Bunun üzerine Vâsiḳ-Billâh bu cevabı beğenir. Sarfa dair bu tür tartışmaların ve münazaraların olması sarf ilmini daima canlı tutup araştırmaların artmasını ve onu ileriye taşımalarını sağlamıştır.

Sarf ve nahiv ilmi başlangıçta birlikte ele alınıp konuları iç içeyken sonrasında dilciler sarfa dair kaide ve kuralları tespit etmeye başlayınca sarf yavaş yavaş nahivden ayrılmaya başlamıştır. Hicrî üçüncü asırda da artık sarf müstakil bir ilim haline gelmiş nahiv de kendi konularını içerir olmuştur.⁵¹⁶

Nahiv ilminin ortaya çıkışından itibaren nahivle birlikte ele alınan sarfi, Sîbeveyhi gibi bazı dilciler nahvin bir cüzü olarak görmüşlerdir. Ebû Osmân el-Mâzinî de Sîbeveyhi'nin *el-Kitâb* adlı eserinde yer alan sarf meselelerinden yararlanarak *et-Taşrif* adlı eserini telif etmiştir.⁵¹⁷ Ondan önce başka eserler yazılsa da bu eser günümüze ulaşan en eski sarf eseri olduğundan Ebû Osmân el-Mâzinî sarfin kurucusu kabul edilmiştir.⁵¹⁸ Ebû Osmân el-Mâzinî'nin dışında sarf ilminin kurucusu olduğuna dair başka rivayetler de vardır. Öncelikle mütekaddim âlimler sarfi nahivden ayrı bir ilim olarak düşünmedikleri için onlardan kimse bu ilmin kurucusuna dair bir görüş belirtmemiştir.⁵¹⁹ Müteahhir dönemden ise ilk görüş belirten Ebû Abdullah el-Kâfiyeci'dir (ö. 879/1474) ve sarfin kurucusunun ittifakla Muâz olduğunu ifade etmiştir.⁵²⁰ Bunu söylerken de *رضي الله عنه* ifadesini kullanmıştır. Bu da Muâz'dan kastın Muâz b. Cebel (ö. 17/638) olduğunu gösterir çünkü bu ifade sadece sahâbede kullanılır.⁵²¹ Süyûtî ise bu ifadenin Muâz b. Cebel değil ittifakla Muâz b. Müslim el-Herrâ olduğunu belirtir.⁵²² Şevkî Dayf ise nahivle birlikte sarfin da kaide ve kurallarını ilk tespit eden ve sarfi vazedenin Halîl b. Ahmed olduğu kanaatindedir. Onun sarfla ilgili bir kitabı olmasa da öğrencisi Sîbeveyhi'nin *el-Kitâb* adlı eserinde sarf ve nahvin

⁵¹⁶ Bakırcı - Demiryak, *Arap Dili Grameri Tarihi*, 193.

⁵¹⁷ Hulusi Kılıç, "Sarf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/136.

⁵¹⁸ Kılıç, "Sarf", 36/136.

⁵¹⁹ Hindâvî, *Menâhicü 'ş-şarfiyyîn*, 53.

⁵²⁰ Hindâvî, *Menâhicü 'ş-şarfiyyîn*, 53.

⁵²¹ Hindâvî, *Menâhicü 'ş-şarfiyyîn*, 53.

⁵²² Süyûtî, *el-İktirâh*, 428.

temel konuları yer alır.⁵²³ Hasan Hindâvî de tarihi rivayetlerin kayıp olmasından dolayı sarfin kurucusu kimdir sorusunun cevabının olmadığını ifade eder.⁵²⁴

2.1.3.2. Sarf Kavramı

Sarf kelimesi, sözlüklerde⁵²⁵ temelde dönüştürmek, döndürmek, değiştirmek, çevirmek, bir halden bir hale dönüştürmek anlamlarıyla birlikte tevbe, fidye, kıymet, vezin, nâfile gibi mânaları da vardır. Tef'îl babında mübalağa anlamı ifade eder. Sarf kelimesini eski âlimler tenvin anlamında da kullanmışlardır.⁵²⁶

Kelimelerin durumlarıyla ilgilenen bu ilme ilk önce tasrif adı verilmiştir. Mütekaddim dönemde Sîbeveyhi gibi dilciler tasrifi, nahvin cüzlerinden olan sarfin bir cüzü sayarlar.⁵²⁷ Sîbeveyhi eserinde sarfin incelediği konuları ele aldıktan sonra tasrif alıştırmaları için bir bab ayırmıştır. Sarf ilmi artık nahivden ayrılıp müstakil bir ilim olduktan sonra bu tasrif alıştırmalarına mesâilü't-temrîn ve el-mesâilü'l-'avîsa gibi başlıklar adı altında sarf eserlerinin sonunda yer verilmiştir.⁵²⁸ Müteahhir dönemde ise sarf ile tasrif eş anlamlı kullanılmıştır.⁵²⁹ Nitekim Tehânevî bu ilmin iki şekilde de isimlendirildiğini ifade eder.⁵³⁰ Fakat sarf kavramı günümüzde yaygın hale gelmiştir.⁵³¹ Tasrif kavramını tercih edenler, tef'îl babından olması ve bu babın da mübalağa içermesinden yola çıkarak sarf ilminde de isim ve fiillerde pek çok değişiklik yapıldığı için bu ismin verildiğini belirtirler.⁵³² Bazılarına göre, sarf kavramının tasrife göre daha hafif ve nahiv (النحو) ile aynı vezinde olması tercih sebebidir.⁵³³

Eski âlimler sarf/tasrif kavramını belli bir ilme karşılık kullanmamıştır. Nitekim nahiv başlığında bahsettiğimiz üzere sarf ilmi bir süre nahvin içinde zikredilmiştir. Müstakil bir ilim olmadığı dönemlerde tasrif, dilde olup olmadığına

⁵²³ Dayf, *el-Medârisü'n-nahviyye*, 34.

⁵²⁴ Hindâvî, *Menâhicü's-şarfiyyîn*, 56-57.

⁵²⁵ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, "şrf", 9/189-191; Ebû't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb el-Firûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-muḥîṭ* (Müessesetü'r-Risâle, 1426), 826-827.

⁵²⁶ Mübârek, "Fî târiḫi 'ilmi's-şarf ve muṣtalâḫâtiḫ", 298.

⁵²⁷ Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdullâh b. Yûsuf İbn Hişâm, *Nüzhetü't-tarf fî 'ilmi's-şarf*, thk. Ahmed Abdülmecîd Heridî (Kahire: Mektebetü'z-Zehrâ, 1410), 50.

⁵²⁸ Alak, "Sarf (Tasrif) İlmi", 114.

⁵²⁹ İbn Hişâm, *Nüzhetü't-tarf*, 50.

⁵³⁰ Tehânevî, *Keşşâf*, 1/455 ve 2/1076.

⁵³¹ Hindâvî, *Menâhicü's-şarfiyyîn*, 15.

⁵³² Ahmed el-Hamelâvî, *Şeze'l-'arf fî fenni's-şarf* (Dâru'l-Keyân, ts.), 41.

⁵³³ İbn Hişâm, *Nüzhetü't-tarf*, 85.

veya bir anlam ifade edip etmediğine bakılmaksızın sadece alıştırma yapmak amacıyla kelime türetme işlemini ifade etmek için kullanılmış ve Sîbeveyhi'nin yaptığı tanım da zaten bu anlamdadır.⁵³⁴ Tasrif kavramıyla ilgili en eski tanım da Sîbeveyhi'ye aittir.⁵³⁵ Ona göre tasrif; *بَاب مَا بَنَتِ الْعَرَبُ مِنَ الْأَسْمَاءِ وَالصِّفَاتِ وَالْأَفْعَالِ غَيْرِ الْمُعْتَلَّةِ وَالْمُعْتَلَّةِ وَمَا قِيسَ مِنَ الْمُعْتَلِّ الَّذِي لَا يَتَكَلَّمُونَ بِهِ وَلَمْ يَجِئْ فِي كَلَامِهِمْ إِلَّا نَظِيرُهُ مِنْ غَيْرِ بَابِهِ، وَهُوَ الَّذِي يُسَمِّيهِ النَّحْوِيُّونَ التَّصْرِيفَ وَالْفِعْلَ*⁵³⁶ “Bu, Arapların isimler, sıfatlar, illetli ve illetsiz fiillerden bina ettikleri, onların konuşmalarında olmayan mu‘tellerden ve onun dışında başka bir yerde de gelmeyen mu‘tellerden kıyas ettikleri baktır. Bunu nahivciler *التصريف* ve *الفعل* olarak isimlendirirler.” Görüldüğü üzere Sîbeveyhi tasrifi bir ilim olarak tanımlamadan birtakım uygulama pratikleri anlamında kullanmıştır.

Sîbeveyhi'nin bu sözlerinden Ebû Saîd es-Sîrâfî tasrifi bir kelimeyi başka bir kelimenin vezni üzerine binâ etmek olarak anlamıştır.⁵³⁷ Burada *جُلْجُلٌ* lafzını *ضَرَبَ* kelimesinin vezni üzerine binâ edip harflerini ve hareketlerini ona göre uyarlayarak *ضُرْبٌ* biçimine aktarmak kastedilir. Sîrâfî'ye göre Sîbeveyhi'nin zikrettiği *الفعل* kavramıyla *فَعَلَ*'yi değil sarf vezinlerindeki ölçü birimini kasteder. *فُعُلٌ* vezninin *جُلْجُلٌ* ve benzerleri isimler için ölçü olması bunun bir örneğidir. Hasan Hindâvî, Sîrâfî'nin *الفعل* kavramını doğru fakat tasrif kavramını yanlış anladığını ifade eder.⁵³⁸

Rummânî'ye göre tasrif, kelimenin ziyâde, i'lâl, ibdâl, idgam gibi uğradığı değişimleri veya kelimenin müfred halini araştırmayı ifade eder.⁵³⁹ Hasan Hindâvî, Sîbeveyhi'nin tasriften kastettiğinin bu anlam olduğunu belirtir.⁵⁴⁰ O, tasrifi yorumlarken İbnü's-Serrâc gibi düşünmüştür.⁵⁴¹ Çünkü İbnü's-Serrâc'a göre tasrif, kelimedeki meydana gelen değişikliklerdir.⁵⁴²

⁵³⁴ Alak, “Sarf (Tasrif) İlmi”, 113.

⁵³⁵ Hindâvî, *Menâhicü's-şarfiyyîn*, 16.

⁵³⁶ Ebû Bîşr Amr b. Osmân b. Kanber el-Hârisî Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, thk. Abdüsselâm M. Hârûn (Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1408), 4/242.

⁵³⁷ Sîrâfî, *Şerhu Kitâbi Sîbeveyhi*, 5/134-135.

⁵³⁸ Hindâvî, *Menâhicü's-şarfiyyîn*, 17.

⁵³⁹ Hindâvî, *Menâhicü's-şarfiyyîn*, 18.

⁵⁴⁰ Hindâvî, *Menâhicü's-şarfiyyîn*, 18-19.

⁵⁴¹ Hindâvî, *Menâhicü's-şarfiyyîn*, 19.

⁵⁴² İbnü's-Serrâc, *el-Uşûl*, 3/231.

Hasan Hindâvî'ye göre, Sîrâfî ve Rummânî ile aynı yüzyılda yaşayan İbn Cinnî tasrifî mâzî, muzâri ve gelecek gibi zamanlarda fiilin çekimlenmesi, kıyâs-ı lugavî ve kelimeye ekler gelerek halden hale dönüşmesi olarak üç anlamda kullanır.⁵⁴³

Birincisine göre tasrif,⁵⁴⁴ kelimedeki aslî harflere bir harf eklemek veya değişiklik yapmak suretiyle çekimlemektir. Örneğin ضَرَبَ mâzî fiilini muzâri için يُضْرِبُ, ism-i fâil için ضَارِبٌ yapmak veya istenilen anlama göre ism-i mef'ûl, mastar, istif'âl, tef'îl gibi farklı kalıplara aktarmaktır. Yani tasrif, istenen bir anlamı elde etmek için kelimenin kök harflerini belli kalıplara aktarma işlemidir.

İkincisine göre ise tasrif,⁵⁴⁵ ضَرَبَ sözcüğünü, lafzî gerekçelerle جَعَفَرُ veznine aktarıp ضَرَبٌ biçimine getirme işlemidir. Bunu aslında yukarıda belirttiğimiz gibi eski âlimler bazen mesâilü't-tasrif, bazen de mesâilü't-temrîn, mesâilü'l-binâ ve ebniyetü't-tasrif olarak isimlendirmişlerdir. Hasan Hindâvî de buna Araplardan gelmeyen örneklerin, gelen örneklere kıyas yoluyla bir kalıba aktarıldığından kıyâs-ı lugavî denildiğini ifade eder.⁵⁴⁶

İbn Cinnî'de tasrifin üçüncü anlamı ise şudur: Kelimeye harf eklemek bir tür çekimdir yani tasrifdir ama burada tasrif ile mâzî, muzâri ve gelecek gibi zamanlara aktarmak kastedilmez aksine kelimenin yapısındaki değişim ve harf aktarmaları kastedilir.⁵⁴⁷ Örneğin رَجُلٌ kelimesine harf ekleyerek رَجَالٌ şeklinde çoğul yapmak.

Sekkâkî sarf ilmini tanımlarken lafız-anlam irtibatına dikkat çekerek ve dilin vazıyla da ilişkilendirerek şöyle tanımlar: Sarf, dili vazedenin, lafız-anlam ilişkisi ve kuralları bakımından dikkate aldığı hususların incelendiği ilimdir.⁵⁴⁸ Araplar çeşitli kalıplara aktararak, harfleri artırarak, yerlerini ve harflerin kendilerini değiştirerek farklı anlamlar türetirler. Sekkâkî'nin belirttiğine göre sarf ilminde amaç kelimeyi çoğaltmak, çeşitlendirmektir bu da dile zenginlik katar. Sekkâkî sarfî tanımlarken bir farklılık yaparak herkesin “değiştirmek” şeklinde belirttiği hususu “çoğaltmak ve

⁵⁴³ Hindâvî, *Menâhicü's-şarfiyyîn*, 19.

⁵⁴⁴ Ebü'l-Feth Osmân b. Cinnî el-Mevsilî İbn Cinnî, *et-Taşrifü'l-mülûkî* (Matbaatü Şeriketi't-Temeddün, ts.), 2-3.

⁵⁴⁵ Ebü'l-Feth Osmân b. Cinnî el-Mevsilî İbn Cinnî, *el-Münşif* (Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Kadîm, 1954), 3-4.

⁵⁴⁶ Hindâvî, *Menâhicü's-şarfiyyîn*, 16.

⁵⁴⁷ İbn Cinnî, *el-Münşif*, 32.

⁵⁴⁸ Sekkâkî, *Miftâhu'l-'ulûm*, 10.

çeşitlendirmek” şeklinde ifade eder.⁵⁴⁹ Sekkâkî’de görülen önemli bir diğer farklılık ise tasrif yerine sarf kavramını kullanmasıdır, ondan sonra yapılan tanımlarda çoğunlukla tasrif yerine sarf kavramı kullanılır olmuştur.⁵⁵⁰

İbnü’l-Hâcib (ö. 646/1249) tasrifî tanımlarken i‘raba bağlı olmayan yönüne dikkat çekmiş aynı zamanda sarfı bir usul ilmi olarak tanımlamıştır.⁵⁵¹ İbn Mâlik et-Tâî kelimenin etimolojik yapısıyla ilişkilendirerek sarfı,⁵⁵² kelimedeki harfler ve onların asıl, zâid, sahih, illetli vb. durumlarını inceleyen, harf ve harflere benzeyen öğelerle alakası olmayan, yerleşik (yaygın) isimler ve fiillerle ilgilenen bir ilim şeklinde tanımlamıştır. Seyyid eş-Şerîf el-Cürcânî de eserinde sarf kavramının tanımını yaparken kelimedeyi meydana gelen değişikliği dikkate alarak sarfı i‘lâl yönünden kelimelerin hallerinin bilindiği ilim şeklinde tanımlamıştır.⁵⁵³ Cürcânî eserinde tasrif kavramına da yer vermiş ve onun iki şekilde tanımını yapmıştır;⁵⁵⁴ Birincisi bir aslın, kastedilen anlamlar için farklı kalıplara dönüştürülmesidir. İkincisi ise i‘rab dışında kelime hallerinin bilindiği usul ilmidir.

İbn Hişâm’a (ö. 761/1360) göre tasrif, sîganın lafız veya anlamsal bir amaç için dönüştürülmesidir.⁵⁵⁵ Bu tanımıyla her ne kadar lafız veya anlamsal bir amaç için dönüştürmek şeklinde ifade etse de Üşmûnî’nin yaptığı tanımda lafız ve anlamsal amaç daha açık ve nettir. Ona göre tasrif,⁵⁵⁶ ıstılahta iki şeye verilir. Birincisi kelimenin tasgîr, teksîr, ism-i fâil gibi anlamlardan bir tür için farklı sîgalara dönüşümüdür. Diğeri ise kelimedeyi anlamsal amaç dışında gerçekleşen değişimdir. Bu da ziyâde, hazif, ibdâl, kalb, nakil ve idgamda sınırlanır.

Hâlid b. Abdullâh el-Ezherî’nin (ö. 905/1499) nahivle irtibatlandırarak yaptığı tanımını Üşmûnî ile benzerlik gösterir. Ona göre tasrif,⁵⁵⁷ ıstilahî olarak, kelimenin bünyesinde lafızsal veya anlamsal bir amaç için özel değişikliktir. Anlamla ilgili

⁵⁴⁹ Shaban Charif, *Sekkâkî’nin Sarf’taki Metodu* (İzmir: İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016), 63.

⁵⁵⁰ Kızıklı, “Arapçada Dil Bilimlerinin Tarihsel ve Kavramsal Temelleri”, 256.

⁵⁵¹ Ebû Amr Cemâlüddîn Osmân b. Ömer İbnü’l-Hâcib, *eş-Şâfiye*, thk. Sâlih Abdülazîm eş-Şâir (Kahire: Mektebetü’l-Âdâb, 2010), 59.

⁵⁵² Bahâüddîn Abdullah b. Abdirrahmân İbn Akîl, *Şerhu İbn ‘Akîl ‘alâ Elfiyyeti İbn Mâlik*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd (Kahire: Dâru’t-Turâs, 1400), 4/ 191.

⁵⁵³ Cürcânî, *et-Ta’rifât*, 133.

⁵⁵⁴ Cürcânî, *et-Ta’rifât*, 59.

⁵⁵⁵ İbn Hişâm, *Nüzhetü’t-tarf*, 50.

⁵⁵⁶ Üşmûnî, *Şerhu’l-Üşmûnî*, 3/779.

⁵⁵⁷ Ebü’l-Velîd Zeynüddîn Hâlid b. Abdillâh el-Ezherî, *Şerhu’t-Taşrih ‘ale’t-Tavzîh* (Beyrut-Lübnan: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1421), 2/653.

değişim müfredin tesniyeyi ve kurallı cemiye ifade eder hale gelmesidir. Mastarın fiile, sıfata, iftiâl babına, emir, ism-i fâil gibi dönüşümler de bu tür değişimdir. Lafzî değişim ise illet harflerini elife dönüştürerek örneğin ecvef fiil olan قول kelimesinin قال'ye değişimidir. Aynı şekilde ibdâl, hazif, idgam yapılması da lafzî değişim türündendir. Ezherî'nin ifadesine göre tasgîr, teksîr, nisbe, vakıf ve imâlenin sözdizimi içerisinde etkili olmaları sebebiyle nahivle birlikte zikredilir.⁵⁵⁸ İbnü'l-Hâcib ve bazıları bu konuları tasrif ilminde zikretmiştir.⁵⁵⁹ Hudarî'nin İbn Akîl'in hâşiyesindeki yaptığı tanım da bununla benzerlik gösterir.⁵⁶⁰

Hasan Hindâvî'nin ifade ettiğine göre,⁵⁶¹ lafzî değişim sadece sarf âlimlerinin metodunda öne çıkan bir özellik olan varsayımsal asıl meselesi üzerine kurulmuştur. Yani dilciler, kelimenin hayalî kökeni fikrine inanarak tasrif meselelerine uygulamışlardır. Modern dil âlimleri ise bu lafzî değişimi sarftan ayırarak ses bilimine dahil etmişlerdir çünkü yukarıda işaret edilen bu değişiklik yeni bir işlev görmez.⁵⁶² Yani lafızda bir değişim söz konusudur ama anlamsal değildir.

Ahmed el-Hamelâvî'nin (ö. 1351/1932) tanımı yukarıdaki tanımları kuşatır niteliktedir. Sarfı hem ilmî (nazarî) hem de amelî olarak tanımlamıştır:⁵⁶³ İlmî (nazarî) sarf: Arapça kelimelerin vezinlerini ve bu vezinlerin sahih, i'lâl, aslî, ziyâde, idgam açısından ve i'rab ve binâ ile ilişkili olmayan fakat sonunda ortaya çıkan durumları inceleyen ilimdir. Amelî sarf: Aslî (kök) olarak kabul edilen kelimeyi lafız veya anlamsal bir amaç için farklı vezinlere (ism-i fâil, tesniye, tasgîr vb.) aktarmaktır.

Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd (1900-1973) de sarfı Arapça vezinlerin nasıl çekimlendiğinin ve i'rab ve binâ olmayan bu vezinlerin durumlarının bilindiği ilim⁵⁶⁴ şeklinde tanımlar.

Kemal Bîşr, sarf ilminin nahve hizmet ettiğini ve onun konularına zemin sağladığını düşünerek bu doğrultuda sarfı, kelimeyle ilgili her incelemenin cümle ve ifadeye hizmet sağladığı veya nahvî anlamların farklılaşmasına yol açtığını belirterek

⁵⁵⁸ Ezherî, *Şerhu't-Taşrih*, 2/653.

⁵⁵⁹ Bk. İbnü'l-Hâcib, *eş-Şâfiye*.

⁵⁶⁰ Bk. Hudarî, *Hâşiyetü'l-Hudarî*, 2/881.

⁵⁶¹ Hindâvî, *Menâhicü's-şarfiyyîn*, 25.

⁵⁶² Hindâvî, *Menâhicü's-şarfiyyîn*, 25.

⁵⁶³ Hamelâvî, *Şeze'l-'arf*, 42.

⁵⁶⁴ Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd, *Dürüstü't-taşrif* (Sayda-Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1416), 4-5.

bu kabil her incelemenin sarfla ilgili olduğunu belirtir.⁵⁶⁵ Sarf ona göre kelimenin isim-fiil açısından taksimi, kelimeyi sayısı, türü ve kipi bakımından incelemek gibi meseleleri içerir fakat fiillerin vezinleri ve cem-i teksîrin yapıları sarf meselelerinden değildir. Abduh er-Râcihî, Kemal Bîşr'in belirttiği sarfin incelediği meselelerin nahiv konuları arasında yer verilmesinde bir sakınca olmadığını ifade eder.⁵⁶⁶ Fakat Kemal Bîşr'in sarf ilminin sülâsî fiillerin vezinleri, cem-i teksîrin sîgası, ibdâlin bazı durumları (ıtbâk harflerinden sonra tâ geldiğinde değişmesi) gibi konularının ses bilime dahil edilmesine yönelik önerisinin yeniden değerlendirilmesi gerektiğini düşünür.⁵⁶⁷ Çünkü onun da belirttiği gibi sarf çalışmaları cümle çalışmalarına katkı sağlar ve yukarıda sayılan meseleler cümle veya ibareye hizmet eden sarfi özelliklere sahiptir dolayısıyla bunların sarfin içinde bulunması gerekir. Bu bağlamda o, dilin sarf yönleri incelenmeden nahiv anlaşılmadığından sarfi nahiv incelemeleri için bir giriş kabul ederek sarf ve nahvi aynı ilmin iki parçası görmüştür.⁵⁶⁸

Nahiv, sarf ilminin incelediği kelimeleri ele alır ve onların cümle içindeki hallerini inceler. Bu bağlamda sarf ilmi nahivden sonra incelendiğinde nahve ön ayak olma işlevi zayıfladığından sarfin öne alınması gerekir.⁵⁶⁹ Sarftan önce de sesbilimin yer alması gerekir. Modern bilim insanları sarf ilmini, ses bilimin ortaya koydukları dışında hiçbir şeyi esas almayan ve onun koymuş olduğu tanımlardan başkasını da kabul etmeyen bir ilim olarak görürler yani sarf meselelerini ve sarfin ayrımsal değerini belirlemede sessel olgular belirleyicidir.⁵⁷⁰ Hatta modern dilbilimci John Rupert Firth'in (1890-1960) ifade ettiğine göre ses bilimi olmadan sarf var olamaz.⁵⁷¹ Modern dilbilime göre dilin yapısı incelenirken bu amaçlar dikkate alınarak الأصوات (ses bilim), بناء الكلمة (kelime yapısı), بناء الجملة (cümle yapısı), الدلالة (anlambilim) şeklinde küçük birimlerden büyük birimlere doğru sıralama yapılmıştır.⁵⁷² Hasan Hindâvî bu yöntemin yeni olmadığını Sîbeveyhi'nin eseri kadar eski olduğunu ifade eder çünkü Sîbeveyhi eserinde sarf meselelerinin çoğunu doğrudan seslere dayalı

⁵⁶⁵ Kemâl Bîşr, *Dirâsât fî 'ilmi 'l-luğa*, 221.

⁵⁶⁶ Râcihî, *Fıkhü 'l-luğa*, 146.

⁵⁶⁷ Râcihî, *Fıkhü 'l-luğa*, 147.

⁵⁶⁸ Râcihî, *Fıkhü 'l-luğa*, 145.

⁵⁶⁹ Mahmûd Fehmî Hicâzî, *Medhal ilâ 'ilmi 'l-luğa* (Kahire: Dâru Kabâ, ts.), 17.

⁵⁷⁰ Hindâvî, *Menâhicü 'ş-şarfîyyîn*, 25.

⁵⁷¹ Hindâvî, *Menâhicü 'ş-şarfîyyîn*, 25.

⁵⁷² Hicâzî, *Medhal ilâ 'ilmi 'l-luğa*, 17.

olarak ele almış yani sarf meselelerini ses üzerinden açıklamıştır.⁵⁷³ Dilsel ögelerin küçükten büyüğe doğru tertip edilmesi bütün modern dilbilimciler arasında ittifak edilmiş değildir. Batılılardan birçoğu bu sıralamanın tersi şeklinde büyük birimlerden küçük birimlere doğru sıralama da yaparlar.⁵⁷⁴

Modern dil âlimleri *بناء الكلمة* kavramını *الصرف* ile eş anlamlı görmüşlerdir ve Mahmûd Fehmî Hicâzî'nin ifadesine göre sarf veya kelime binâsının (*بناء الكلمة*) araştırma alanı, her dilde mevcut olan morfolojik birimlerden (*الوحدات الصرفية*) kelimeler oluşturmak için kullanılan araçların incelenmesidir.⁵⁷⁵

2.1.4. İştikak

2.1.4.1. İştikak İlminin Ortaya Çıkışı

Bütün diller doğası gereği kendine özgü yöntemleriyle kelime ve terimler türetir. Arap dilinin de bazılarını bir sonraki başlıklarda açıklayacağımız iştikak, ta'rib, tevlîd, kalb ve naht gibi kendine has türetme metotları vardır.⁵⁷⁶ Arapçada iştikak ilminin ortaya çıkışı için bir başlangıç vermek zor olsa da bu alana dair eserlerin hicrî 2. yüzyılda telif edilmeye başlandığını görürüz.⁵⁷⁷ İlk dönem âlimleri, Arap diline sonradan diğer dillerden giren ya da mâna ve biçim yönüyle onlara garip gelen lafızlarla ilgili bir takım açıklamalar yapmışlar ve bu açıklamalar iştikak ilmine dair ilk çalışmalar sayılmıştır.⁵⁷⁸ Başlangıçta sarfın nahiv içerisinde olması gibi iştikak ilmi de sarf ilmi kapsamında incelenmiş daha sonra iştikak ilmine dair müstakil eserler telif edilmeye başlayınca ayrı bir ilim haline gelmiştir.⁵⁷⁹ Kutrub (ö. 210/825 civarı), Asmaî, Müberred, Mufaddal b. Seleme (ö. 290/903'ten sonra), Zeccâc, İbnü's-Serrâc,

⁵⁷³ Hindâvî, *Menâhicü's-şarfiyyîn*, 26.

⁵⁷⁴ Hicâzî, *Medhal ilâ 'ilmi'l-luğa*, 18-19.

⁵⁷⁵ Hicâzî, *Medhal ilâ 'ilmi'l-luğa*, 89.

⁵⁷⁶ Yakup Civelek, "Arap Dilinde Naht ve Kelime Türetmede 'Naht' Yönteminin Kullanımı", *Nüsha Şarkiyat Araştırmaları Dergisi* III/10 (2003), 98-99.

⁵⁷⁷ Kemal Tuzcu, "Araplarda Etimoloji Çalışmaları", *Nüsha: Şarkiyat Araştırmaları Dergisi* I/1 (2001), 67.

⁵⁷⁸ Tuzcu, "Araplarda Etimoloji Çalışmaları", 67.

⁵⁷⁹ Soner Gündüzöz, *Arapçada Kelime Türetimi: Kavramlar-Kuramlar-Kurumlar* (Samsun: Din ve Bilim Kitapları, 2005), 29.

İbn Düreyd (ö. 321/933), Nehhâs (ö. 338/950) ve İbn Hâleveyh (ö. 370/980) gibi dilciler eserleriyle iştikak ilmini diğer ilimlerden ayırmışlardır.⁵⁸⁰

Arap dili, Câhiliye ve İslâm döneminde kelime hazinesi yönünden ihtiyacı karşılıyordu fakat fetihlerin başlayıp farklı medeniyetlerle karşılaşılınca bu ihtiyacı karşılayamaz hale gelmiştir.⁵⁸¹ Nitekim Arapların fetihler neticesinde acemlerle bir araya gelmesi onları yeni kelimeler türetmeye sevk etmiştir. Ayrıca Abbâsiler döneminde yapılan telif ve tercüme faaliyetleri yeni kelimelerin türetilmesinde katkı sağlamış daha sonra kelime türetme çabaları gerileme dönemi olan inhitât döneminde duraklamış, 19. yüzyıl yani nahda döneminden itibaren yeniden canlanmıştır.⁵⁸²

2.1.4.2. İştikak Kavramı

İştikak (الاشتقاق) kelimesi sözlükte bir kelimedden başka bir kelimeyi türetmek, bir şeyin yarısını almak, sağa ve sola meyletmek gibi anlamlara gelir.⁵⁸³ Bu bağlamda iştikak türetme ilmine verilen bir isimdir. İştikakın, fer‘in asıldan koparılması, mâna ve terkip ilişkisi içinde sîgadaki değişime bağlı olarak bir kelimedden yeni bir kelimenin türetilmesi⁵⁸⁴ gibi aralarında ufak farklılıklar görülen bazı tanımları yapılmıştır. Klasik tanıma göre ise iştikak, aralarında mâna ilişkisi gözeterek ve aslî (kök) mânaya ekleme yapıp lafızda değişiklik yaparak bir kelimedden başka bir kelime türetme işlemidir.⁵⁸⁵ Tanımda görüldüğü üzere lafız-mâna ilişkisi iştikakta önemli görülmüş ve üzerinde durulmuştur. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd’in iki kelime arasında mecazen de olsa mâna yönüyle bir ilişki gözetilerek bir kelimeyi başka bir kelimedden türetmek⁵⁸⁶ şeklindeki tanımı ise bu noktada önemlidir. Çünkü o mânanın mecazen de olabileceğini ifade etmiştir.

İştikak’ın bu anlamları dışında terimsel bir anlamı daha vardır o da belâgat ilimlerinden biri olan bedî‘ ilminde cinas türü olarak إِذَا حَسَدَ حَسَدٌ وَمِنْ شَرِّ حَاسِدٍ إِذَا حَسَدَ “Haset ettiği

⁵⁸⁰ Süyûtî, *el-Müzhir*, 1/278.

⁵⁸¹ Civelek, “Arap Dilinde Naht”, 98.

⁵⁸² Civelek, “Arap Dilinde Naht”, 99.

⁵⁸³ İbn Manzûr, “şkk”, 10/184.

⁵⁸⁴ Emîl Bedî‘ Ya‘kûb, *Fıkhü’l-lugati’l-‘Arabiyye ve haşâ’işuhâ* (Beyrut-Lübnan: Dâru’l-İlm li’l-Melâyîn, 1982), 186-187.

⁵⁸⁵ Efgânî, *Fî uşûli’n-naḥv*, 130.

⁵⁸⁶ Abdülhamîd, *Dürüsü’t-taṣrîf*, 10.

zaman hasetçinin kötülüğünden”⁵⁸⁷ âyetinde olduğu gibi, bir cümlede aynı köke sahip birkaç kelimeyi bir araya getirme sanatıdır.⁵⁸⁸

Biz burada iştikakın kelime türetme yönüyle ilgileniyoruz. Kelime türetme ilmine ilmü’l-iştikâk adı verilmiştir, günümüzde ise bu ilim modern dilbiliminin de etkisiyle علم التأصيل اللغوي, علم التأصيل, الاتيمولوجيا gibi isimler almıştır.⁵⁸⁹

Klasik dilciler el-iştikâku’s-sagîr, el-iştikâku’l-kebîr, el-iştikâku’l-ekber olarak üç iştikak türünden bahsederler. Bu isimlendirmeler dilciler arasında ittifak edilmiş değildir. Örneğin bazı dilciler birinciyi el-iştikâku’l-asgar, ikinciyi el-iştikâku’s-sagîr, üçüncüyü ise el-iştikâku’l-kebîr şeklinde isimlendirirler ve her ne kadar isimlendirmeler farklı olsa da kastettikleri aynıdır yani ihtilâf sadece adlandırmayla ilgilidir.⁵⁹⁰ Bunların dışında başka isimlendirmeler de vardır onlara yeri geldikçe değineceğiz.

2.1.4.2.1. el-İştikâku’s-sagîr

Kısaca bir kelimedden aslî harflerinin sırası korunarak yeni bir kelime türetmektir. ذَهَبٌ – يَذْهَبُ – ذَهَابٌ – ذَاهِبٌ örneğinde olduğu gibi me’hûz (türeyen kelime) ve me’hûz minh (kendisinden türetilen kelime) arasında lafızda, mânada ve harflerin tertibinde ilişki olan türetmeye el-iştikâku’s-sagîr denir.⁵⁹¹ Örnekte görüldüğü üzere türetme yapılırken kök harflerinin sırası değişmemiştir.

el-İştikâku’s-sagîr’in mâzi, muzâri ve emir fiil, ism-i fâil, ism-i mef’ûl, sıfat-ı müşebbehe, ism-i tafdil, ism-i zamân, ism-i mekân ve ism-i âlet gibi türetme biçimleri vardır.⁵⁹² Bu iştikak türü en gelişmiş olandır ve türetme yapılırken bu yöntemde birçok ölçüler kullanılır.⁵⁹³

Yukarıda verilen örnekte ortak anlam ile fiilin harfleri arasında bir ilişki vardır. Fakat İbrâhim Enîs bu ilişkinin zorunlu olmadığı kanaatindedir.⁵⁹⁴ Örneğin فهِم

⁵⁸⁷ el-Felak 113/5.

⁵⁸⁸ Ya’kûb, *Mevsû’atü ‘ulûmi’l-luğati’l-‘Arabiyye*, 5/122.

⁵⁸⁹ Gündüzöz, *Arapçada Kelime Türetimi*, 16-17.

⁵⁹⁰ Abdülhamîd, *Dürüsü’t-taşrif*, 13.

⁵⁹¹ Abdülhamîd, *Dürüsü’t-taşrif*, 11.

⁵⁹² Efgânî, *Fî uşûli’n-naḥv*, 131.

⁵⁹³ Bk. İnci Koçak, *Arapça’nın Gelişme Yolları* (Ankara: A. Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, 1984), 3-99.

⁵⁹⁴ İbrâhim Enîs, *Min Esrâri’l-luğa*, 47.

fiilinden فاهم, مفهوم, تفاهم gibi kelimeler türetilmiştir. Burada da harf sırası korunmuştur ve ortak anlam ise anlamaktır. İbrâhim Enîs, burada ortak anlam olan anlamak ile bu fiilin harfleri arasında herhangi mantıksal bir ilişkinin olmadığını eğer öyle olsaydı aynı anlama gelen أدرك ve فهم fiillerinin harfleri arasında da bir tür bağlantı kurmamız gerekeceğini ifade eder.⁵⁹⁵ Ona göre eğer aralarında bir ilişki olsaydı dildeki eş sesli ama anlamları farklı olan yüzlerce kelimenin reddedilmesi gerekirdi.

İştikak, dilin gelişme yollarından biridir. Bu yolla yeni kelimeler türetilir. İbrâhim Enîs, iştikakın bu türünün yazarın ihtiyaç duyduğu dilin genişlemesi türünden bir iştikak olduğunu ifade eder.⁵⁹⁶ Ona göre, dilin toplumsal gelişiminde ayak uydurmasına yardımcı olmak adına yeni mânalar ifade etmek için dil kurumları bu iştikaka başvurur. Meselâ her fiilin ism-i fâil ve ism-i mef'ûl gibi türevleri olmak zorunda değildir. Dilde kullanılmayan bu tür sözcükler ihtiyaç duyulduğunda türetilir. Bu türetme yapılırken de İbrâhim Enîs'in ifade ettiğine göre⁵⁹⁷ bir kelimedenden türetim yapılacağı zaman bu kelimenin Arapların kullandığı, onların rivayetlerinde geçen bir kelime olması gerekir. Örneğin sözlüklerde أبلح mâzi fiili olup muzârisi ve mastarı belirtilmediğinde تَبْلَحُ إبْلَاحًا şeklinde muzâri ve mastarı türetilir çünkü bu fiil Arapların rivayetlerinde geçer. Arapların kullanmadığı bir diğer ifadeyle mühmel olan bir kelime olduğunda örneğin, mastar olan الهكف kelimesinden türetme yapmak doğru değildir çünkü kullanımı yoktur. Lâkin İbrâhim Enîs'in belirttiği gibi el-*Ķāmûsü'l-muĥîṭ*'e bakılırsa, فرح gibi yani dördüncü baktan mâzi ve muzârisi türetilir çünkü orada bu mastarın mühmel olduğundan bahsedilmemiştir.⁵⁹⁸

Yine İbrâhim Enîs'in ifadesine göre Arapların rivayetleri arasında yer almayan yeni sîgalar da türetilir ve bu da eski ve modern dilcilerin icmâ ettiği iştikakla ilgili noktalardan biridir. Örnek verecek olursak تمنطق, تمندل gibi fiiller المنطق, المنديل kelimelerinden sanki kelimenin kökünde mîm harfi varmış gibi türetilmiştir.⁵⁹⁹

⁵⁹⁵ İbrâhim Enîs, *Min Esrâri'l-luġa*, 47.

⁵⁹⁶ İbrâhim Enîs, *Min Esrâri'l-luġa*, 47.

⁵⁹⁷ İbrâhim Enîs, *Min Esrâri'l-luġa*, 48.

⁵⁹⁸ İbrâhim Enîs, *Min Esrâri'l-luġa*, 49.

⁵⁹⁹ İbrâhim Enîs, *Min Esrâri'l-luġa*, 49.

Sarf ilmi kelimelerin teorik ve soyut düzeniyle ilgilendiğinden ölçülebilir, öngörülebilir ve farklı örneklerle uygulanabilir, biçimsel ve türetmeyle ilgili kurallarla ilgilendirir. Bundan dolayı iştikakın bu türü umumi ve kıyasî olduğundan sarfçuların inceleme alanına, diğer türleri ise sözlükçülerin inceleme alanına girer.⁶⁰⁰ Aslında başlangıçta iştikak sarfla birlikte ele alınsa da sarf âlimlerinin ilgilendiği iştikak dediklerinde akla ilk gelen birinci tür olan el-iştikâku's-sagîr'dir, eski âlimler diğer türlerle ihtiyaç duymadıklarından ilgilenmemişlerdir.⁶⁰¹ Bu tür iştikaka fiil türevlerini de içerdiğinden el-iştikâku's-sarfi ve iştikak denildiğinde akla ilk gelen olmasından da genel iştikak anlamında el-iştikâku'l-âm isimleri de verilmiştir.⁶⁰²

İştikakın bu türü aslında sarfa benzer. Bu bağlamda sarf ve iştikak ilişkisi üzerinde durmanın faydalı olacağını düşünüyoruz. Çünkü bu kavramlar bazen birbirlerinin yerine kullanılarak kavram karışıklığına sebebiyet vermiştir. Örneğin Hasan Hindâvî'ye göre İbn Cinnî'nin sarfi tanımlarken işaret ettiği ilk anlam aslında iştikaktır. Tasrif denilmesi de tasrifin ıstilahî anlamında dönüştürmek olan sözlük anlamının dikkate alınmasıdır. İştikak, bir vezni başka bir vezne aktarma işidir. Bu anlamda iştikakı tasrife katmada herhangi bir engel yoktur.⁶⁰³

Bu iki kavramın birbirinin yerine kullanılmasındaki sebep sarf ve iştikak ilminde bazı yönlerin benzerliği ve sarfin uzun bir süre iştikakı içeren bir kavram olmasıdır.⁶⁰⁴ Dil ilimlerinin tasnifi bölümünde görüleceği üzere sarf ilminin iştikakı içermesi dil ilimlerinin tasnifine de yansımıştır.

Bazı dilciler tasrifi türetmek anlamında görerek tasrif ile el-iştikâku's-sagîr kavramını aynı anlamda kabul etmişler ve ikisini de kökün zamanlara ve ziyâdeli vezinlere göre dönüşümü şeklinde tanımlamışlardır.⁶⁰⁵ Bazıları ise iştikak ve tasrifin arasını ayırmamışlar. Rummânî ve Sîrâfî iştikakı tasrif adıyla isimlendirmiş, İbn Cinnî de iştikaka bazen tasrif bazen de iştikak demiştir.⁶⁰⁶ Nitekim İbn Cinnî iştikak ve tasrif arasında yakın bir ilişki ve kuvvetli bir bağ olduğunu ifade eder.⁶⁰⁷ Çünkü tasrif ona

⁶⁰⁰ Abdülhamîd, *Dürüsü't-tasrif*, 14; Hulusi Kılıç, "İştikak", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/440.

⁶⁰¹ Abdülhamîd, *Dürüsü't-tasrif*, 14.

⁶⁰² Kılıç, "İştikak", 23/440.

⁶⁰³ Hindâvî, *Menâhicü's-şarfiyyîn*, 20.

⁶⁰⁴ Gündüzöz, *Arapçada Kelime Türetimi*, 19.

⁶⁰⁵ Ya'kûb, *Mîşâl Âsî, el-Mu'cemü'l-mufaşşal*, 1/395.

⁶⁰⁶ Bk. Hindâvî, *Menâhicü's-şarfiyyîn*, 48-50.

⁶⁰⁷ İbn Cinnî, *el-Münşif*, 3-4.

göre *ضَرَبَ* kelimesini *جَعْفَر* vezni üzerine bina edip *ضَرَبَ* denilmesi gibi bir kelimeyi farklı vezinlere göre çekimlemektir. Ona göre mastar olan *الضرب* kelimesinden mâzi ve ism-i fâil vb. türetmek de iştikakla aynıdır. Yine onun ifadesine göre⁶⁰⁸ tasrif, nahiv ve lugat arasında bir araçtır ve bu iki ilim tasrif kavramını sık sık kullanırlar. İştikak tasrifle nispetle lugatla, tasrif de iştikaka göre nahivle daha fazla ilişkilidir. Çünkü nahiv kitaplarının sonunda tasrif bulunur iştikak ise dağınık olarak yer alır. Kemal Bısr, İbn Cinnî'nin bu sözlerinden hareketle tasrif ve iştikakın bir kelimeyi hususi bir yolla başka bir kelimedenden türetmek olduğunu ifade eder.⁶⁰⁹ Fakat ona göre İbn Cinnî, iştikakı belli alanlardaki türetmeyle sınırlamış ve böyle yaparak iştikakın tasriften bir cüz olduğunu ima etse de tasrif ile iştikakı ayırmaya çalışmıştır. Tasrif ile iştikak arasındaki fark İbn Cinnî'de tasrifin nahiv kitaplarının sonunda bulunmasından nahve, iştikakın da lugata yakın olmasındadır. Modern anlayışa göre de iştikak genellikle sarfi yönü görmezden gelerek lafızlarla veya söz dizimindeki sarf özelliklerini dikkate almadan sadece kelimenin kendisiyle; tasrif ise sadece lafızlar ve sîgalar yönüyle değil aynı zamanda cümlede ve ibarede yardımcı olabilecek özelliklerine göre kelimelerle ilgilenir.⁶¹⁰

Kemal Bısr, İbn Cinnî'nin bu görüşünün aksine tasrifin, kelimelerin artma-eksilme ve farklı çekimleri yönünden vezinler ve sîgalar ile ilgilendiğini ve nahivden çok lugata yakın olduğunu düşünür.⁶¹¹ Ona göre İbn Cinnî'nin incelediği tasrif meselelerinin çoğu da nahve bir faydası olmayan ve gerçek dil araştırmalarında da tartışmadan öteye geçmeyen meselelerdir. İştikak ise sarfla ilgili nitelikler içeren vezinlere sîgaların tasnifinde esas adımdır ve terkip ve cümlede büyük önemi olan bir değerdir bu yüzden iştikak, nahve hizmet eden ve nahvin meselelerinin incelenmesinde etkili olan sarf konularının esaslarındandır.⁶¹² İbn Cinnî'nin ifade ettiği nahiv kitaplarında sarfin olup iştikakın ise dağınık bir şekilde yer alması Kemal Bısr'e göre zayıf bir çıkarımdır. Çünkü ona göre mesele kitapların yazım biçimi veya bunların bir araya gelmesi değil aksine bu ilimlerin birbiriyle irtibatı ve birinin

⁶⁰⁸ İbn Cinnî, *el-Münşif*, 4.

⁶⁰⁹ Kemâl Bısr, *Dirâsât fi 'ilmi'l-luğa*, 226.

⁶¹⁰ Kemâl Bısr, *Dirâsât fi 'ilmi'l-luğa*, 226.

⁶¹¹ Kemâl Bısr, *Dirâsât fi 'ilmi'l-luğa*, 226-227.

⁶¹² Kemâl Bısr, *Dirâsât fi 'ilmi'l-luğa*, 227.

diğerinden nasıl istifade ettiğidir.⁶¹³ Biz ise tasrifin ve iştikakın birbirleriyle ilişkili olması, amaçlarının ve yöntemlerinin benzer olmasıyla her ikisinin de nahve ve lugata yakın oldukları kanaatindeyiz.

Tasrif ve iştikak kavramı her ne kadar bazen birbirlerinin yerine kullanılsa ve birbirlerine benzese de aralarında bazı farklar vardır. Tasrif, كَاتِبَ fiilinden كَتَبَ kelimesini elde etmek gibi kökten türeve gider, iştikak ise türevden köke gitmeyi amaçlar.⁶¹⁴ Tasrif, lugattaki kelimelerin vezin, binâ ve sîgalarını çözümler, iştikak ise tasrifin ele aldığı malzemeyi köken bakımından yani nereden alındığı yönünden inceler.⁶¹⁵ Aynı zamanda tasrif ilmi tanımlarda da bahsettiğimiz gibi mesâilü't-temrîn yani pratik yöne vurgu yaparken iştikak dilde bulunan kelimelerin türeyiş özelliklerini araştırıp inceler.⁶¹⁶ Sarf ilmi dilde daha çok pratik yapmak olduğundan anlama dikkat etmeden kelimenin yapısı, biçimleri ve çoğalması gibi durumlarla da ilgilenebilirken iştikak ise anlamı ön planda tutarak kelimenin türemesiyle ilgilenir.⁶¹⁷ Süyûti'nin İbn Mâlik'ten aktardığına göre tasrif, iştikaktan daha geneldir ضرب kelimesini قَرَدَدْ kalıbına aktarmak iştikak değil tasrifdir çünkü iştikak Arapların bina ettiklerine hastır.⁶¹⁸ Yani burada anlatılmak istenen ضرب kelimesini قَرَدَدْ kalıbına aktarınca ضَرَبَ kelimesi elde edilir ve bu kelime kullanımda yoktur. Tasrifte, kullanımda olmayan kelimelerin çekimi yapılabilirken iştikak Arapların kullanımlarıyla sınırlıdır. İştikak ile tasrif arasındaki en önemli farkın bu olduğunu düşünüyoruz.

2.1.4.2.2. el-İştikâku'l-kebîr

Bir kelimenin harflerinin yeri değişerek ortak anlamlı yeni bir kelime türetilmesine el-ıştikâku'l-kebîr denir.⁶¹⁹ Harflerin yer değiştirmesi sebebiyle bu iştikaka el-kalbü'l-mekânî ya da kalb-i lugavî de denilmiştir.⁶²⁰ Örneğin جَدَبَ fiilinin

⁶¹³ Kemâl Bısr, *Dirâsât fi 'ilmi'l-luğa*, 227.

⁶¹⁴ Gündüzöz, *Arapçada Kelime Türetimi*, 20.

⁶¹⁵ Gündüzöz, *Arapçada Kelime Türetimi*, 19.

⁶¹⁶ Gündüzöz, *Arapçada Kelime Türetimi*, 19.

⁶¹⁷ Charif, *Sekkâki'nin Sarf'taki Metodu*, 10.

⁶¹⁸ Süyûti, *el-Müzhir*, 1/278.

⁶¹⁹ Efgânî, *Fî uşûli'n-naḥv*, 131.

⁶²⁰ Abdülhamîd, *Dürûsü't-taşrif*, 13; Kılıç, "İştikak", 23/440; Gündüzöz, *Arapçada Kelime Türetimi*, 49.

harfleri yer değiştirerek جَبَدَّ ya da حَمَدَ fiilinin harfleri yer değiştirerek مَدَحَ olması gibi. Son örnekte ikisinde de övmek mânası vardır.⁶²¹

el-İřtikāku'l-kebîr genel olarak örnekte görüldüğü gibi üç kök harfli kelimelerde ortaya çıkar. Üç harfli kelimenin harfleri yer değiştirilerek ondan altı tane kelime elde edilir. Halîl b. Ahmed, her ne kadar iştikakı kastetmemiş olsa da bir kelimedede harflerin yerlerini değiştirerek yeni kelime türetme işlemini, eserinde ilk uygulayan kişidir.⁶²² O, *Kitābü'l-'Ayn* adlı sözlüğünü bu uygulamaya göre oluşturmuştur. Sözlüğünde bir kelimeyi verdiğinde peşinden onun harflerinin yer değişmiş hallerini de vermiş ama kelimeleri açıklarken onların anlamları arasında bir ilişki kurmaya çalışmamıştır.⁶²³ Halîl b. Ahmed'in ve onun yöntemini izleyen diğer dilcilerin eserlerinde bu yöntemi uygulamalarındaki amaç dilde tüm sözcükleri ihtiva etmektir ve zaten iştikak âlimleri de kökün değişimleri düşüncesinde bu tür sözlüklerden faydalanmışlardır.⁶²⁴ Bununla birlikte Halîl b. Ahmed'in öğrencisi Sibeveyhi جَدَّبَ ve جَبَدَّ fiillerini harflerin yer değişimi sonucunda oluşmadığı kanaatinde-dir.⁶²⁵

Daha sonra İbn Cinnî ve İbn Fâris gibi iştikak âlimleri Halîl b. Ahmed'in yönteminden biraz farklı olarak aralarında anlam ilişkileri dikkate alınmayan bu kullanım biçimleri arasında bağ kurup ortak genel anlamlar çıkarmışlardır.⁶²⁶ İbn Cinnî, el-iřtikāku'l-kebîr'i kastederek el-iřtikāku'l-ekber ifadesini ilk defa kullanmış ve kelimelerin türetilmelerini titizlikle inceleyerek etimolojinin (kökenbiliminin) temellerini atmıştır.⁶²⁷ İbn Cinnî ortaya attığı bu kuramı eserinde el-iřtikāku'l-ekber başlığı altında ele aldıktan sonra daha sonraki dilciler onun bu şekilde isimlendirdiği kurama el-iřtikāku'l-kebîr demişlerdir.⁶²⁸

Yukarıda ifade ettiğimiz gibi bir kelimenin harflerini yer değiştirerek örneğin م ل ك harflerinden كَلِم, مَكَل, كَمَل, مَلِك, لَكِم, لَمَك gibi kelimeler türetilir ve bu kelimelerin

⁶²¹ Abdülhamîd, *Dürüsü't-taşrîf*, 11-12.

⁶²² Gündüzöz, *Arapçada Kelime Türetimi*, 50.

⁶²³ İbrâhim Enîs, *Min Esrâri'l-luğa*, 50.

⁶²⁴ İbrâhim Enîs, *Min Esrâri'l-luğa*, 50.

⁶²⁵ Sibeveyhi, *el-Kitāb*, 4/381.

⁶²⁶ İbrâhim Enîs, *Min Esrâri'l-luğa*, 50.

⁶²⁷ Mehmet Yavuz, "İbn Cinnî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/398.

⁶²⁸ Gündüzöz, *Arapçada Kelime Türetimi*, 50.

belli anlamları tespit edilir. İbn Cinnî ise bu şekilde oluşturulan kelimelerin, harflerle de bağlantılı olarak hepsinin anlamını kapsayan müşterek bir anlamı olduğunu ifade etmiştir.⁶²⁹ İbn Cinnî'ye göre el-iştikâku'l-ekber, bu yolla türetilen kelimelerin hepsini kapsayan bir anlama dayandırmadır eğer bu altı kelimedenden biri ortak anlama uzak düşerse yorumla ve hassas bir akıl yürütmeyeyle o mânaya dayandırılır.⁶³⁰ جبر fiili buna örnek verilebilir. Bu fiilden türeyen kelimelerin hepsinde ortak anlam, güç ve sağlamlık mânasıdır. Meselâ İbn Cinnî'ye göre⁶³¹ جبرت الفقير, جبرت العظم (Kemiği iyileştirdim, fakiri destekledim.) örneğinde güç ve sağlamlık anlamları vardır. Çünkü fakir birinin ihtiyaçları giderilerek ya da kemik de iyileştirilerek güçlü hale getirilir. Yani bunların üst anlamı güçlendirmektir. الجبر da otorite demektir ve güç anlamı vardır. Bu fiilin harfleri yer değiştirilerek oluşturulan رجل مُجَرَّب (Tecrübeli adam) ifadesinde ise yine güç vardır. Çünkü insanı, hayatı boyunca başına gelen hadiseler güçlendirir. الجراب (Kılıf) da içine konan şeyi koruduğu için bu anlamdadır. Herhangi bir şeye dikkat edilip özen gösterildiğinde yani muhafaza edildiğinde o şey güçlenir. Örneklerde görüldüğü gibi hepsi de güç ve sağlamlık anlamında birleşir.⁶³²

İbn Cinnî'nin harflerin yerleri değişerek oluşan kelimelerde bir ortak anlam olduğunu ileri sürmesini İbrâhim Enîs gibi dilciler, İbn Düreyd'in *el-Cemhere* adlı eserinde 40 bine, İbn Manzûr'un *Lisânü'l-'Arab* adlı eserinde de 80 bine ulaşan kelimeler içerisinden az sayıda örnek getirdiğini ve bunun da zayıf olup el-iştikâku'l-kebir'i temellendiremeyeceğini ileri sürerek eleştirmişlerdir.⁶³³ İbn Cinnî aslında kendisi de bu teorinin bütün kelimelere uygulanmasının zor olduğunu ifade etmiştir.⁶³⁴

Süyûtî de bu tür iştikakın dilde esas alınamayacağını, bu metot takip edilerek Arap dilinde herhangi bir iştikakın yapılmasının doğru olmadığını ve İbn Cinnî'nin bunu bazı tartışmalı meseleleri belli bir ortak noktaya taşımak için kullandığını ifade etmiştir.⁶³⁵ Râcihî de Süyûtî'yi haklı görerek bir kelimenin harflerinin yerleri

⁶²⁹ İbn Cinnî, *el-Ḥaṣā'is*, 2/135.

⁶³⁰ İbn Cinnî, *el-Ḥaṣā'is*, 2/134.

⁶³¹ İbn Cinnî, *el-Ḥaṣā'is*, 2/135-136.

⁶³² İbn Cinnî, *el-Ḥaṣā'is*, 2/135-136.

⁶³³ İbrâhim Enîs, *Min Esrâri'l-luġa*, 52.

⁶³⁴ İbn Cinnî, *el-Ḥaṣā'is*, 2/138.

⁶³⁵ Süyûtî, *el-Müzhir*, 1/275.

değiştirilerek oluşan bu kelimeler arasında ortak bir anlama ulaşma çabasının sanattan öte olmadığını ifade etmiştir.⁶³⁶

Adam Matz ise yapılan eleştirilerin aksine bu incelemeden etkilenerek bu iştikak türünün bugüne kadar meyvesini verdiğini ve kelimenin yapısından ziyade kelimenin kökeni, neyden oluştuğu üzerinde bir araştırma olduğunu ve Arap dil âlimlerinin dilbilime bundan daha büyük bir katkısı olmadığını ifade eder.⁶³⁷

el-İştikāku'l-ekber'e modern dönem incelemelerinde bir iştikak türünden ziyade ses olayı olarak bakılmaktadır.⁶³⁸ Bu iştikak biraz Arap lehçeleriyle de irtibatlıdır. Örneğin Filistinlilerin toprağı kazdı anlamında olan فَحَرَّهَا حَفَرَ الْأَرْضَ fiilini, pek çok Arabin da oturdu anlamında olan عَقَدَ fiilini فَعَدَّ şeklinde kullanmaları bu tür iştikaka girer yani bunlar el-kalbü'l-mekânî örnekleridir ve el-kalbü'l-mekânî'nin telaffuzda kolaylık sağlamak ya da sanat yapmak gibi sebepleri vardır ama çoğu zaman da rastgeledir.⁶³⁹ Aslında bu verilen örnekler Türkçede de kullanılan örneğin ekşi kelimesinin eşki, lanet kelimesinin nalet, toprak kelimesinin torpak olarak telaffuz edilmesiyle aynıdır. Nitekim el-kalbü'l-mekânî olgusunu Berke Vardar “değiş” kavramıyla anlamlı bir birimdeki ardışık seslerin yer değiştirmesi şeklinde tanımlarken⁶⁴⁰ Zeynep Korkmaz bu ses değişimini “göçüşme” olarak isimlendirmiş ve kelime içindeki komşu veya uzak seslerin yer değiştirmesi şeklinde tanımlanmaktadır.⁶⁴¹ Ona göre bu olay kelimelerin telaffuzunda ünsüzlerin birbiriyle karşılaşmasından ortaya çıkan zorlukları gidermek amacına dayanır.

2.1.4.2.3. el-İştikāku'l-ekber

el-İştikāku'l-ekber, bir kelimedede harflerden birinin yerine başka bir harf getirip değiştirilerek yeni bir kelime türetilmesidir, türetilen ve türeyen kelimeler arasında anlamsal bir ilişki olduğu gibi değişen harflerde de mahreç yakınlığı vardır.⁶⁴² Bu

⁶³⁶ Râcihi, *Fıkhü'l-luğa*, 166.

⁶³⁷ Râcihi, *Fıkhü'l-luğa*, 166.

⁶³⁸ Gündüzöz, *Arapçada Kelime Türetimi*, 50.

⁶³⁹ Gündüzöz, *Arapçada Kelime Türetimi*, 51.

⁶⁴⁰ Berke Vardar, *Dilbilimin Temel Kavram ve İlkeleri* (İstanbul: Multilingual Yayınları, 1998), 122.

⁶⁴¹ Zeynep Korkmaz, *Gramer Terimleri Sözlüğü* (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1992), 74.

⁶⁴² Efgânî, *Fî uşûli'n-naḥv*, 131.

iştikak türü ibdâl veya lugavî ibdâl şeklinde de adlandırılır.⁶⁴³ el-İştikâku'l-ekber'i bir iştikak olarak değil de ibdâl adıyla ilk zikreden de Asmaî'dir.⁶⁴⁴

İbdâl, bir kelimedeki bir harfi başka bir harfe dönüştürmek suretiyle yapılır. Bazı dilciler bütün harflerle yapılabileceğini söyleseler de çoğunluğa göre ibdâl harfleri belli olup İbn Cinnî bu harflerin on bir tane olduğunu belirtir.⁶⁴⁵ Mekkî b. Ebû Tâlib (ö. 437/1045) ve ona tâbi olanlar da buna lâm harfini eklemiş ve bu harfler طال cümlesinde toplanmıştır.⁶⁴⁶ İbn Mâlik et-Tâî de موطيا هدأت cümlesinde toplayarak harflerin dokuz olduğunu ifade etmiştir.⁶⁴⁷

Tanımda bahsedildiği üzere iki kelimedeki harflerin sadece biri değişmişse bu el-İştikâku'l-ekber'dir. Örneğin مَدَح (Her türlü övgü) ve مَدَّة (Endam ve güzellik övgüsü) ya da هَتَنَ (Az ve sürekli yağış) ve هَتَلَ (Sürekli yağış) kelimelerinde olduğu gibi. Bu kelimeler arasında anlamsal ortaklık vardır örneğin ilk kelimelerde övmek, son örnekte yağmur yağmak ortak anlamdadır.⁶⁴⁸ Tanımda zikredildiği ve örneklerde görüldüğü üzere iki kelimedeki farklı olan harfler arasında mahreç yakınlığı vardır. Fakat değişen harflerde mahreç birliği veya yakınlığı الخَرْق ve الخَرْب ya da كَدَّ ve كَدَح kelimelerinde olduğu gibi her zaman da olmayabilir.⁶⁴⁹

İbn Cinnî iştikakın bu türünü eserinde بَابٌ فِي تَصَاقُبِ الْأَلْفَاظِ لِتَصَاقُبِ الْمَعَانِي (Lafızların benzeşmesinden dolayı anlamların benzeşmesi) başlığı altında incelemiştir. Onun tesâkub başlığı altında incelediği bu husus daha sonra literatüre Sekkâkî ve onun hocası Hâtimî tarafından el-İştikâku'l-ekber adıyla girmiştir.⁶⁵⁰ İbn Cinnî eserinde bu konuyu incelerken iştikakın ikinci türünde olduğu gibi bu tür kelimeleri de ortak bir anlamda birleştirir. Örneğin haksız olarak almak, zulmetmek gibi anlamlara gelen الْأَسْفَ kelimesi mahreç açısından yakın olan ve üzölmek anlamına gelen الْعَسْفَ

⁶⁴³ Abdülhamîd, *Dürüsü't-taşrif*, 13.

⁶⁴⁴ Gündüzöz, *Arapçada Kelime Türetimi*, 53.

⁶⁴⁵ Gündüzöz, *Arapçada Kelime Türetimi*, 53.

⁶⁴⁶ Ebü'l-Kâsım Alî b. Ca'fer İbnü'l-Kattâ', *Ebnîyetü'l-esmâ' ve'l-ef'âl ve'l-meşâdir*, thk. Ahmed Muhammed Abdüddâim (Kahire: Dâru'l-Kütüb ve'l-Vesâik el-Kavmiyye, 1999), 105; Gündüzöz, *Arapçada Kelime Türetimi*, 53.

⁶⁴⁷ Cemâlüddîn Muhammed b. Abdillâh İbn Mâlik, *el-Elfiyye* (Dâru't-Teâvun, ts.), 75.

⁶⁴⁸ Abdülhamîd, *Dürüsü't-taşrif*, 11-12.

⁶⁴⁹ Bk. Efgânî, *Fî uşûli'n-naħv*, 131-132.

⁶⁵⁰ Gündüzöz, *Arapçada Kelime Türetimi*, 52.

kelimesi ile yakın anlamdadır.⁶⁵¹ Çünkü ona göre, üzülmek bir zulüm ya da haksızlık gibi sebeplerden dolayıdır ve insan üzülmüş haksızca nefesine zulmetmiş olur. Burada görüldüğü gibi kelimelerde iki harf aynı, üçüncü harflerin mahreçleri yakındır ve iki kelimenin anlamında yakınlık vardır. جَرَّفَ (Devenin vücudundan bir parçanın koparılması), جَلَّفَ (Bir şeyin kabuklarını soyarak) ve جَنَّفَ (Meyletmek) kelimelerini de örnek olarak gösterebiliriz. Bu kelimeler mâna yönüyle birbirine yakındır. İbn Cinnî, meyletmek anlamında olan sonuncu kelimeyi bir şey koparıldığında ya da soyulduğunda o anki halinden farklı bir hale gelir ki bu durumda o şey meyletmiştir diyerek diğer kelimelerle bağdaştırır.⁶⁵²

İbn Cinnî bunların dışında sülâsî köke sahip رَخُو ve رَخُوْدٌ gibi kelimelerin mânasında benzerlik olabileceğini ve biri sülâsî diğeri de rubâî olan دَمِثٌ ve دِمْتَرٌ gibi kelimelerin de anlamlarının yakın olduğundan bahsetmiştir.⁶⁵³ İbn Cinnî bu konuyu incelerken sadece bir harfte mahreç yakınlığı olanları göstermekle kalmaz جَلَّفَ ve جَرَّمَ kelimelerinde olduğu gibi iki harfte hatta عَصْرٌ ve أَزَلٌ gibi üç harfte yakın olan kelimeleri de örnek göstererek anlam yakınlığından bahseder.⁶⁵⁴

İştikakın ikinci türü gibi el-iştikâku'l-ekber de lehçelerle irtibatlıdır. Bu türün kabilelerin kelimeleri farklı biçimlerde telaffuz etmesinden ileri geldiği de ifade edilir. Çünkü bir kabile örneğin koyu renk siyah için حَلَكٌ kelimesini kullanırken başka bir kabile de حَنَكٌ kelimesini kullanır.⁶⁵⁵ Bazılarına göre bu tür kullanımların bir kısmı harf, nokta veya hareke hatasından kaynaklanmıştır.⁶⁵⁶

Bazıları bu tür değişikliklerin hepsini lehçesel farklılıklara dayandırsalar da İbrâhim Enîs'in ifade ettiğine göre bu farklılıklar aynı yörede kullanılıyorsa ibdâl eğer farklı yörede ise lehçesel farklılık olur.⁶⁵⁷ İbn Cinnî iştikakın ikinci türünden bahsederken örneğin جَبَدٌ ve جَدَبٌ kelimelerinin ikisinin de asıl olduğunu yani biri

⁶⁵¹ İbn Cinnî, *el-Hasâ'îş*, 2/146.

⁶⁵² İbn Cinnî, *el-Hasâ'îş*, 2/147.

⁶⁵³ İbn Cinnî, *el-Hasâ'îş*, 2/145-146.

⁶⁵⁴ Bk. İbn Cinnî, *el-Hasâ'îş*, 2/149-150.

⁶⁵⁵ Koçak, *Arapça'nın Gelişme Yolları*, 102.

⁶⁵⁶ Mehmet Ali Sarı, "İbdâl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/264.

⁶⁵⁷ İbrâhim Enîs, *Min Esrâri'l-luğa*, 56-58.

diğerinin kalb edilmiş hali olmadığını ifade eder.⁶⁵⁸ Çünkü ikisi de birbirlerinin yerine değil her biri haddi zatında bir çekimi ve kullanımı olan kelimelerdir. Fakat اِمْضَحَلَّ kelimesi اِضْمَحَلَّ (Yok oldu) kelimesinden kalb edilmiştir çünkü buradaki mastar اِضْمِحَالَل'dır.⁶⁵⁹ İbn Cinnî iştikakın üçüncü türüyle ilgili olarak bahsederken de yine aynı şekilde هَتَّتِ السَّمَاءَ ve هَتَلَّتِ السَّمَاءَ kelimelerinin ikisinin de asıl olduğunu belirtmiştir. Çünkü ikisi de kullanımda eşittir. Fakat خَامِلُ الذِّكْرِ (İtibarsız) ise خَامِنُ الذِّكْرِ'den dönüşmüştür.⁶⁶⁰ İbrâhim Enîs de İbn Cinnî'nin asıllık düşüncesini kelimenin yaygın olarak kullanılması üzerine kurduğunu ve ona göre kelimelerden biri asıl diğeri fer' olduğunda ibdâlden bahsedilebileceğini ifade eder.⁶⁶¹

Bazen lehçe farklılığı bazen de ibdâl olan bu tür kelimeler modern dilcilere göre ses gelişiminin sonucudur.⁶⁶² Onlara göre, aynı anlama sahip, aralarındaki telaffuz farkı bir harfî geçmeyen kelimelerden biri asıl diğeri de ondan türemiş veya ondan gelişip ayrılmıştır.⁶⁶³ İki kelimedede farklı olan harfler arasında sessel ilişkinin de dikkate alınması gerekir. Örneğin yağmurun yağmasını ifade eden التَّهَاتَال ve التَّهَاتَان kelimelerinde ibdâl açıklanabilir. Çünkü farklı olan harflerde mahreç yönüyle ses ilişkisi vardır. Fakat sıfat veya mahreç olarak yakın olmayan harfler söz konusu olduğunda o kelimelerin müstakil ele alınması ve aralarında irtibat kurulmaması gerekir.⁶⁶⁴

İbrâhim Enîs aralarında irtibat kurulabilecek kelimeleri üç gruba ayırır:⁶⁶⁵ 1- İki farklı telaffuzla aktarılan ve ikisi de belli bir kabileyile ilişkilendirilen kelimeler. Örneğin Hicaz ve Tay ehlinin فَاطَلَتْ نَفْسُهُ (Öldü) şeklinde, Kuzâa, Temîm ve Kays ehlinin فَاضَتْ نَفْسُهُ olarak telaffuz etmesi ve Ezd-i Şenûe ehlinin يَتَفَكَّهُونَ (Pişman oluyorlar) şeklinde, Temîm ehlinin يَتَفَكَّنُونُ olarak telaffuz etmesi gibi. İbrâhim Enîs'in ifade ettiğine göre bu türden iki farklı telaffuzu olan kelimelerde hangisinin asıl

⁶⁵⁸ İbn Cinnî, *el-Ĥaşâ`iş*, 2/69.

⁶⁵⁹ İbn Cinnî, *el-Ĥaşâ`iş*, 2/73.

⁶⁶⁰ İbn Cinnî, *el-Ĥaşâ`iş*, 2/82-84; İbrâhim Enîs, *Min Esrâri'l-luğa*, 58.

⁶⁶¹ İbrâhim Enîs, *Min Esrâri'l-luğa*, 58.

⁶⁶² İbrâhim Enîs, *Min Esrâri'l-luğa*, 59.

⁶⁶³ İbrâhim Enîs, *Min Esrâri'l-luğa*, 59.

⁶⁶⁴ İbrâhim Enîs, *Min Esrâri'l-luğa*, 59.

⁶⁶⁵ İbrâhim Enîs, *Min Esrâri'l-luğa*, 59-65.

hangisinin fer‘ olduğunu anlamak için eski metinlere bakılır. Örneğin يَتَفَكَّهُونَ kelimesi لَوْ نَشَاءُ لَجَعَلْنَاهُ حُطَامًا فَظَلْتُمْ تَفَكَّهُونَ “Dileseydik, onu kuru bir çöp yapardık da şaşkınlık içinde şöyle geveleyip dururdunuz.”⁶⁶⁶ âyetinde geçtiğinden asıl kabul edilir. Bu kelime daha sonra gelişerek يَتَفَكَّنُونُ biçimine dönüşmüştür. Fakat bu tür kelimeler eski metinlerde geçmediğinde bunlardan hangisinin asıl veya fer‘ olduğunu anlayabilmek için ses gelişim kanunlarına müracaat edilir. Örneğin فاظت نفسه kelimesi asıldır çünkü içinde yumuşak harf olan ظ harfi vardır ve ses gelişim kanununa göre yumuşak harf onun karşıtı olan sert harfe dönüşür.⁶⁶⁷ Bu itibarla فاظت kelimesi daha sonra ortaya çıktığından fer‘ kabul edilir.

2- İki farklı telaffuzu olup bunlardan biri bir bölgeye ait diğeri ise nereye ait olduğu bilinmeyen kelimeler. Örneğin الأَثَائِي (Sacayağı) kelimesini Temîm ehli telaffuz ederken الأَثَائِي kelimesini kimin telaffuz ettiği bilinmez. Böyle bir durumda da İbrâhim Enîs’in ifade ettiğine göre yine eski metinlere bakılır ve orada hangisi geçiyorsa o kelime asıl kabul edilir. Fakat eski metinlerde bulunmadığında hangisinin asıl olduğunu anlamak için onun yaygın olarak kullanılmasına bakılır.⁶⁶⁸ Nerede konuşulduğu zikredilen kelimeler dil açısından daha az fasih ve daha az yaygın olan kelimelerdir. Bu nedenle nerede konuşulduğu belirtilenler türemiş yani sonradan ortaya çıkmıştır diğeri ise asıl kabul edilir. Fakat nadiren de olsa Temîm ehline nispet edilen الصَّمَاخ (Kulak deliği) gibi bazı kelimeler bir kabileye nispet edilmesine rağmen yaygındır ve asıl kabul edilir.⁶⁶⁹

3- İki farklı telaffuzu aktarılan fakat ikisi de bir yere nispet edilmeyen kelimeler. İbrâhim Enîs’in ifade ettiğine göre dil âlimlerini ibdâl düşüncesine sevk eden bu tür kelimelerdir. Bu sebeple bu kelimelerin fasih ve yaygınlıkta eşit olduğunu düşünürler. İbrâhim Enîs’e göre ise bunlar ses gelişiminin ürünleridir.⁶⁷⁰ Diğeri olduğu gibi bunlarda da eski metinlere bakılır ve orada olan kelime asıl kabul edilir.

⁶⁶⁶ el-Vâkıa 56/65.

⁶⁶⁷ İbrâhim Enîs, *Min Esrâri'l-luğa*, 61.

⁶⁶⁸ İbrâhim Enîs, *Min Esrâri'l-luğa*, 61-62.

⁶⁶⁹ İbrâhim Enîs, *Min Esrâri'l-luğa*, 62.

⁶⁷⁰ İbrâhim Enîs, *Min Esrâri'l-luğa*, 63.

Örneğin جَدَّثَ ve جَدَفَ kelimelerinden birincisi رَبَّهُمْ يَنْسِلُونَ... فَإِذَا هُمْ مِنَ الْأَجْدَاثِ إِلَى رَبِّهِمْ يَنْسِلُونَ...⁶⁷¹ “...Bir de bakarsın kabirlerden çıkmış Rablerine doğru akın akın gitmektedirler.”⁶⁷¹ âyetinde geçtiğinden asıl kabul edilir ve ses gelişim kanununa göre diğer kelime harflerin daha az net çıkartıldığı bir yörede dönüşmüştür. Eğer iki kelime de eski metinlerde varsa bu kelimelerden hangisi daha yaygın olarak kullanılıyorsa o asıl kabul edilir. Fakat her iki kelime de eski metinlerde geçmiyorsa yine ses gelişim kanunlarına bakılarak hangisinin asıl veya fer‘ olduğuna dair bir tahmin yürütülür.⁶⁷²

2.1.4.2.4. Naht

Bazı âlimlerin nahti iştikakın bir türü kabul etmesinden dolayı naht konusunun iştikak başlığı altında ele alınmasını uygun gördük. Nahti iştikakın bir türü sayanlar iştikakın mânasını dikkate alırlar. Nitekim her iki ilimde bir şey başka bir şeyden türetilir ve ikisinde de asıl ve fer‘ vardır. Naht ve iştikak arasındaki en bariz fark şudur; naht ilminde bir kelime en az iki kelimedenden türetilirken iştikakta bir kelime başka bir kelimedenden türetilir.⁶⁷³

Naht ilmini iştikakın bir türü saymayanlar ise nahtin iştikak sistemine yani Arap dilindeki türetme biçimine uzak olduğunu ve bundan dolayı onun bir türü sayılmasının doğru olmadığını ifade ederler.⁶⁷⁴ Onların getirdiği delil ise şudur:⁶⁷⁵ Klasik dönem dilcilerinde naht iştikakın bir türü değildir. Çünkü naht, kısaltma yapmak amacıyla en az iki kelimedenden bir kelime türetme işlemiyken iştikak ise yeni bir mâna ortaya çıkarmak maksadıyla bir kelimedenden başka bir kelime türetmedir.

Abdülkâdir el-Mağribî (1867-1956) gibi dilciler de bu iki görüşün arasında bir tutum sergileyerek nahtin gerçekte iştikak olmadığını fakat iştikak kabilinden olduğunu ifade ederler.⁶⁷⁶ Çünkü onlara göre iştikak, bir kelimeyi başka bir kelimedenden türetmekken naht bir kelimeyi en az iki kelimedenden türetmektir.

Mahmûd Şükrî el-Âlûsî (1857-1924) ise nahtin el-îştikâku'l-ekber'in bir türü olduğunu ifade etmiştir. Çünkü ona göre birden fazla kelimedenden bir kelimenin

⁶⁷¹ Yâsîn 36/51.

⁶⁷² İbrâhim Enîs, *Min Esrâri'l-luğa*, 63-65.

⁶⁷³ Sâlih, *Dirâsât fi fîkhi'l-luğa*, 243-244.

⁶⁷⁴ Fuâd Hannâ Terzî, *el-İştikâk* (Lübnan: Mektebetü Lübnan, 2005), 299.

⁶⁷⁵ Terzî, *el-İştikâk*, 299.

⁶⁷⁶ Abdülkâdir el-Mağribî, *el-İştikâk ve't-ta'rib* (Kahire: Lecnetü't-Te'lif ve't-Terceme ve'n-Neşr, 1366), 13.

türetilmesiyle bir kelimededen başka bir kelimenin türetilmesi aynı şeydir.⁶⁷⁷ Ona göre, bu iştikakta türetme yapılan kelimenin bütün kök harfleri ve harflerin tertibi dikkate alınmaz, sadece harflerin mahreçte uygunluğu ile yetinilir. *النَّهَقُ* (*Anırmak*) kelimesinden *نَعَقَ* (*Gaklamak*) lafzının türetilmesini ve *لَا حَوْلَ وَلَا قُوَّةَ إِلَّا بِاللَّهِ* (*Allah'tan başka güç ve kuvvet yoktur*) cümlesinden de *الْحَوْفَلَةُ* (*Allah'tan başka güç ve kuvvet yoktur demek*) sözcüğünün türetilmesini aynı işleme dahil eder. Bir önceki başlıkta bahsettiğimiz gibi el-iştikâku'l-ekber kavramını dilcilerin çoğu sadece bir harfi farklı olan *نهق - نحق* gibi kelimelerdeki türetme için kullanırlar. Mahmûd Şükrî el-Âlûsî'nin de naht için bu kavramı kullanmasından doğan karışıklığı önlemek için el-iştikâku'l-kübbâr kavramının tercih edildiği ifade edilmiştir.⁶⁷⁸ Biz de yeri geldikçe değindiğimiz üzere nahtin yönteminin farklı olmasından ötürü iştikaktan ayrı ele alınması gerektiği kanaatinde olmamıza rağmen ilimlerin tasnif edilmesinde naht ilminin ayrı sayıldığına rastlayamadığımızdan biz de onu iştikakın içinde inceledik.

Naht (*النحت*) kavramı sözlükte bir şeyin kabuklarını soymak, sıyırmak, yaymak, marangozun tahta, odun gibi şeyleri işlemesi, yontması ve kesmek gibi anlamlara gelir.⁶⁷⁹ Naht ilmi kısaca en az iki kelimenin birleştirilerek yeni bir kelime elde edilmesidir. İştikak âlimleri nahti, iki veya daha fazla kelimenin bir veya daha fazla harfleri atılarak lafız ve mâna uygunluğu çerçevesinde yeni bir kelime elde etmek⁶⁸⁰ şeklinde tanımlamıştır. Abdülkâdir el-Mağribî'ye göre, iki kelime veya cümleyi alıp onun harflerinden cümlenin ifade ettiği anlamı gösteren tek bir kelime türetme işlemidir.⁶⁸¹ Ona göre bu işlem marangozun tahta ve taşı yontup birleştirmesine benzediği için nahtin sözlük anlamından hareket edilerek naht şeklinde isimlendirilmiştir. Nihâd el-Mûsâ (ö. 1942/2022) ise kendinden önce yapılan tanımlardan ilham alarak, nahtin nasıl yapıldığını da belirterek, mâna ve biçim yönünden birbirinden farklı en az iki kelimededen veya bir cümleden her kelimededen en

⁶⁷⁷ Bk. Mahmûd Şükrî el-Âlûsî, “en-Naht ve beyânü haqîkatihî ve nebze ‘an kavâ'idihî”, thk. Muhammed Behcet el-Eserî, *el-Mecmau'l-ilmî el-İrâkî*, (1988 1408), 18-19.

⁶⁷⁸ Muhammed el-Antâkî, *el-Vecîz fi fîkhi'l-luğa* (Beyrut, ts.), 428-429 akt. Civelek, “Arap Dilinde Naht”, 117, dip. 59.

⁶⁷⁹ İbn Manzûr, “nht”, 2/97.

⁶⁸⁰ Abdullah Emîn, *el-İştikâk* (Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1420), 391.

⁶⁸¹ Mağribî, *el-İştikâk ve 't-ta'rib*, 13.

az bir harfi alınarak bütün kelimelere ya da cümleye delâlet edecek şekilde yeni bir kelimeyi elde etmek şeklinde en kapsamlı tanımını yapmıştır.⁶⁸²

Naht ilmi modern dönemde çeşitli gerekçelerle farklı isimlerle anılmıştır. Abdullah Emîn, nahti el-iştikâku'l-kübbâr şeklinde isimlendirir. Ona göre, bu ilim iştikak türlerinin en büyüğüdür.⁶⁸³ Subhî es-Sâlih gibi dilciler de nahti ele alırken bu ismi tercih etmişlerdir.⁶⁸⁴ Fakat araştırmamız boyunca gördüğümüz kadarıyla dilcilerin çoğunluğu bu ilmi naht olarak isimlendirir. Muhammed Seyyid Ali Belâsî de bu ilmin ayrı ele alındığında naht ismiyle, iştikak ilminden bir tür olarak ele alındığında da el-iştikâku'l-kübbâr ismiyle adlandırılması gerektiğini ifade eder.⁶⁸⁵

Naht olgusunu ilk Halîl b. Ahmed'in ortaya çıkardığı kabul edilir.⁶⁸⁶ Ona göre naht, peş peşe gelen iki kelimedenden bir kelimenin elde edilmesi ve o kelimedenden bir fiilin türetilmesidir.⁶⁸⁷ Halîl b. Ahmed, *عَبْدُ شَمْسٍ* ve *حَيْعَلٌ* ifadelerinin kısaltılarak *حَيٌّ* ifadesinin türetilmesidir. İbn Fâris de *Mu'cemü mekâyîsi'l-luğa* adlı eserini iştikak ve naht olgusu üzerine oluşturmuş ve naht konusunda Halîl b. Ahmed'in görüşlerini esas almıştır.⁶⁸⁸

Dilde kullanılan rubâî ve humâsî kelimeler Kûfe mektebine göre mezîd, Basra mektebine göre ise mücerreddir,⁶⁸⁹ bu görüşlerden farklı olarak İbn Fâris yeni bir görüş belirterek bu tür kelimelerin çoğunun naht edildiğini ileri sürmüştür.⁶⁹⁰ Dört harfli kelimeler İbn Fâris'e göre ya en az iki kelimedenden menhûttur ya da bir-iki harf eklenmiş mezîd kelimedir veya dört harfle vazedilmiş kıyasa uymayan kelimelerdir (mevzû' kelimeler).⁶⁹¹ Ona göre altı veya yedi harfe sahip kelimeler ise menhût değil zâid harfe sahip kelimelerdir.⁶⁹² İbn Fâris eserinde menhût kelimeleri ele alırken

⁶⁸² Muhammed Seyyid Ali Belâsî, “en-Naht fi'l-luğati'l-'Arabiyye”, *ed-Dir'iyye* 5/18-19 (2002 1423), 447.

⁶⁸³ Abdullah Emîn, *el-İştikâk*, 391.

⁶⁸⁴ Bk. Sâlih, *Dirâsât fi'fikhi'l-luğa*, 243.

⁶⁸⁵ Bu görüşü dipnotta belirtmektedir: Belâsî, “en-Naht fi'l-luğati'l-'Arabiyye”, 446, dip. 2.

⁶⁸⁶ Belâsî, “en-Naht fi'l-luğati'l-'Arabiyye”, 447.

⁶⁸⁷ Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-'Ayn*, thk. Mehdi Mahzûmî, İbrâhim es-Sâmerrâî (Dâru ve Mektebetü'l-Hilâl, ts.), 1/60-61.

⁶⁸⁸ Mehmet Reşit Özbalkıç, “Naht”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/310.

⁶⁸⁹ Amir Kahayev, *İbn Fâris'in Mu'cemü Mekâyîsi'l-Luğa Adlı Eserinde Örnekleriyle Sözlük Bilimi Yöntemi* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017), 68.

⁶⁹⁰ İbn Fâris, *Mu'cemü mekâyîsi'l-luğa*, 1/328.

⁶⁹¹ İbn Fâris, *Mu'cemü mekâyîsi'l-luğa*, 1/329, 332, 505, 512, 2/146, 3/52.

⁶⁹² Kahayev, *İbn Fâris'in Mu'cemü Mekâyîsi'l-Luğa Adlı Eseri*, 69.

verdiği örneklerde bazen onun menhût ile müştak kelimeleri ve menhût ile muarreb kelimeleri birbirine karıştırdığına dair eleştiriler de yapılmıştır.⁶⁹³

Üç harften fazla olan kelimelerin çoğunun en az iki kelimedenden menhût olduğunu ifade eden İbn Fâris bunu eserinde üç yüzdenden fazla kelimedede uygulamıştır.⁶⁹⁴ Bu yüzden İbn Fâris nahti ortaya koyan ilk kişi kabul edilir.⁶⁹⁵ Çünkü İbn Fâris naht anlayışında her ne kadar Halîl b. Ahmed'e dayansa da eserinde ondan sadece yukarıda verdiğimiz iki örneği nakletmiş ve kendisinden önce sadece fiil ve nisbet nahti bilinirken onunla birlikte yeni türler de eklenmiştir.⁶⁹⁶ Bu nedenle onun ortaya koyduğu naht daha geniş ve kapsamlıdır.

Nahtin iştikakın bir türü olup olmadığı tartışması nahtin kıyasî veya semâî olması hususunda da görülmüştür. Bazı müteahhirîn araştırmacılar İbn Fâris'in وَهَذَا مَذْهَبَنَا فِي أَنَّ الْأَشْيَاءَ الزَّائِدَةَ عَلَى ثَلَاثَةِ أَحْرَفٍ فَأَكْثَرَهَا مَنْحُوتٌ (Bu bizim üç harften fazla olan kelimelerin çoğunun naht edilmiş olduğu konusundaki düşüncemizdir.)⁶⁹⁷ şeklindeki ifadesinden onun nahti, kıyasî gördüğü sonucunu çıkarmışlardır.⁶⁹⁸ İbrâhim Necâ'nın (1913-1981) ifadesine göre⁶⁹⁹ naht semâîdir, isim tamlamasına yapılan nispet nahti dışında naht için ortaya konabilecek bir kural/yöntem yoktur. Nispet nahtinde naht yapılırken isim tamlamasında her lafızdan ilk iki harf alınır فَعْلٌ veznine aktararak naht edilir sonra da sonuna nispet yâ'sı eklenir. Bu görüşün aksine nispet nahtini de semâî kabul eden dilciler vardır.⁷⁰⁰

İbrâhim Enîs, İbn Fâris'in ve İbn Mâlik'in nahti kıyasî kabul ettiğini fakat dilcilerin çoğunun ise onu semâî addettiğini ve günümüz dilcilerine aynı yöntemi takip etmelerine izin vermediklerini yani nahtte takip edilebilecek bir kuralın olmadığını ifade etmiştir.⁷⁰¹ Onun belirttiğine göre, nahti bazılarının semâî bazılarının da kıyasî kabul etmesinin sebebi rivayet edilen örneklerin nahtin kıyasî olduğunu ispat edecek miktarda olmaması ve herhangi bir yöntem ve düzen çıkartılabilecek yapıda

⁶⁹³ Bk. Sâlih, *Dirâsât fi fîkhi'l-luğa*, 268-270.

⁶⁹⁴ Özbalıkçı, "Naht", 32/310.

⁶⁹⁵ Kahayev, *İbn Fâris'in Mu'cemu Mekâyîsi'l-Luğa Adlı Eseri*, 69.

⁶⁹⁶ Kahayev, *İbn Fâris'in Mu'cemu Mekâyîsi'l-Luğa Adlı Eseri*, 69.

⁶⁹⁷ İbn Fâris, *eş-Şâhibî*, 210.

⁶⁹⁸ Belâsî, "en-Naht fi'l-luğati'l-'Arabiyye", 455.

⁶⁹⁹ Belâsî, "en-Naht fi'l-luğati'l-'Arabiyye", 454-456.

⁷⁰⁰ Kahayev, *İbn Fâris'in Mu'cemu Mekâyîsi'l-Luğa Adlı Eseri*, 66.

⁷⁰¹ İbrâhim Enîs, *Min Esrâri'l-luğa*, 72.

olmamalarıdır. İbrâhim Enîs'e göre nahti kıyasî kabul edenler bazı örneklerde aşırıya gitmişlerdir.⁷⁰² Onun ifadesine göre naht edilmiş kelimelerde sadece şu ortak özelliklerden bahsedilebilir: Birincisi bu kelimeler çoğunlukla fiil veya mastar kalıbındadır. İkincisi ise bu kelimelerin kökleri dört harflidir. Beş ve daha fazla harfli naht edilen kelimeler ise az sayıda olup bunların en meşhurları da nispet edilerek yapılan kelimelerdir.⁷⁰³ Mısır dil akademisi üyelerinin çoğu nahtin semâî ile sınırlı tutulması gerektiği kanaatindedir fakat özellikle tıp kavramları başta olmak üzere modern bilim kavramlarında kullanılmak için sayısı az da olsa nahti kıyasî yapmayla ilgili bazı kanıtlar getirmişlerdir.⁷⁰⁴

Nahti, müteahhirîn dil âlimleri Halîl b. Ahmed ve İbn Fâris'in verdiği örnekleri inceleyerek fi'îlî, vasfî, ismî, nisbî, harfî, tahfîfî gibi kısımlara ayırmışlardır.⁷⁰⁵ Fi'îlî Naht; cümlenin genel mânasını ifade etmek için kelimelerin bir fiil kalıbı olacak şekilde birleşmesiyle yapılan nahttır.⁷⁰⁶ Bu nahte fiiller فَعَّلَ kalıbı dikkate alınarak türetilir. Örneğin بِسْمِ اللّٰهِ fiili بِسْمِ اللّٰهِ قَالِ cümlesinden, سَبَّحَانَ اللّٰهِ fiili سَبَّحَانَ اللّٰهِ قَالِ cümlesinden elde edilmiştir.⁷⁰⁷ Bu naht türünde menhût kelimelerin oluşturulduğu cümlelerdeki kelimenin sayısı iki, üç, dört veya daha fazla sayıda olabilir ve bu naht sadece tek bir cümleden değil بَعَثَ (Gönderdi) ve أَثَارَ (Yol açtı) kelimelerinden türetilen بَعَثَرَ (Ayrılmak, dağıtmak) fiili gibi iki ayrı fiilden (cümleden) de oluşturulabilir.⁷⁰⁸ Vasfî Naht; çok güçlü ve sert bir adam için ifade edilen ضَبَطَ kelimesi ضَبَطَ (Sıkıca tutmak) ve ضَبَّرَ (Toplamak) kelimelerinden elde edildiği gibi sıfat bildiren iki ayrı kelimedenden aynı veya daha kuvvetli mânada bir kelimenin türetildiği nahttır.⁷⁰⁹ İsmî Naht; iki ayrı kelimedenden bir ismin oluşturulduğu nahttır. Örneğin جَمُودَ (Kaya, taş) kelimesinin جَدَّ (Sağlam) ve جَمَدَ (Buz) kelimelerinden oluşturulması gibi.⁷¹⁰ Nisbî Naht; genellikle kabile isimlerinde görülen bu naht, isim tamlaması halindeki iki ismin birleştirilerek nispet

⁷⁰² Bk. İbrâhim Enîs, *Min Esrâri'l-luğa*, 75.

⁷⁰³ İbrâhim Enîs, *Min Esrâri'l-luğa*, 72 ve 74.

⁷⁰⁴ İbrâhim Enîs, *Min Esrâri'l-luğa*, 74-75.

⁷⁰⁵ Belâsî, "en-Naht fi'l-luğati'l-'Arabiyye", 449-450.

⁷⁰⁶ Hilmi Halîl, *el-Müvelled fi'l-'Arabiyye* (Beyrut: Dâru'n-Nahdati'l-'Arabiyye, 1405), 90.

⁷⁰⁷ Abdullah Emîn, *el-İştikâk*, 393.

⁷⁰⁸ Civelek, "Arap Dilinde Naht", 104-105.

⁷⁰⁹ Hilmi Halîl, *el-Müvelled fi'l-'Arabiyye*, 91.

⁷¹⁰ Hilmi Halîl, *el-Müvelled fi'l-'Arabiyye*, 91.

edilmesidir. Örneğin عبد الدار ifadesinden عَبْدَرِي kelimesinin elde edilmesi gibi.⁷¹¹ Daha çok kabile isimlerinde görülse de bununla sınırlı değildir. أبو حنيفة ve الشافعي kelimelerinden شَفَعْتِي kelimesinin, أبو حنيفة ve المعتزلة lafızlarından حَنْفَلْتِي lafzının elde edilmesi de nispet nahtine örnektir.⁷¹² Harfî Naht; Arap dilinde pek fazla bulunmayan bu tür naht, birbirinden ayrı en az iki harf ya da edattan yeni bir mâna elde etmek için yapılan nahttır.⁷¹³ Örneğin bazı dilcilerin لَكِنَّ edatının لَكِنَّ ve أَنْ'den bazılarının ise لَا ve أَنْ'den türetildiğini ك harfinin de zâid olduğunu belirtmeleri gibi.⁷¹⁴ Tahfîfi Naht; العنبر kelimesinden بَلْعَنْبَر türetilmesi gibi genellikle بَنِي ile başlayan tamlamalarda görülen bu naht, kısaltma yapmak amacıyla iki kelimenin bir kelimeye dönüştürülmesidir.⁷¹⁵

Subhî es-Sâlih'in ifade ettiğine göre⁷¹⁶ naht olgusunu kabul etmeyen dilciler olsa da her dönemde savunanlar olmuştur. Çünkü zaman ilerledikçe insanlar dilin gelişmesi için naht yöntemiyle türetmeye olan ihtiyaçlarını fark etmişler, fakat naht sadece sınırlı sayıda ve yaygın örnekleriyle eserlerin aktardığı rivayet olmuştur. Dilciler, dilsel ve edebî uyanışa kadar nahtın usulünün yeniden belirlenmesi ve kural-kaidelerinin ortaya konulmasında fazla düşünmemişlerdir.⁷¹⁷

Yine Subhî es-Sâlih'in ifadesine göre nahtın bir kelime türetme yöntemi olarak yararlanılıp yararlanılamayacağı konusunda modern dilciler iki gruba ayrılır;⁷¹⁸ birinci grup nahte ve terimlerin lafız aktarımına cevaz verir. İkincisi ise Anistâs Mârî el-Kermelî'nin (1866-1947) başını çektiği bir gruptur. Ona göre Batı dilleri nahte uygundur fakat Arap dili değildir. Nitekim Arap dilinde menhût kelimeler onlarca Batı dillerinde ise yüzlerce hatta binlercedir. Çünkü muzâfun ileyhin muzâfın önüne geçmesi Arap dilinde görülmeyen bir durumdur. Bu yüzden naht Batı dilleri için uygundur Arap dili için değildir. Naht yönteminden yararlanılamayacağını

⁷¹¹ Hilmi Halîl, *el-Müvelled fi 'l-'Arabiyye*, 91.

⁷¹² Abdullah Emîn, *el-İştikâk*, 395.

⁷¹³ Civelek, "Arap Dilinde Naht", 105.

⁷¹⁴ Belâsî, "en-Naht fi 'l-luğati 'l-'Arabiyye", 450.

⁷¹⁵ Belâsî, "en-Naht fi 'l-luğati 'l-'Arabiyye", 450; Civelek, "Arap Dilinde Naht", 106.

⁷¹⁶ Sâlih, *Dirâsât fi fikhi 'l-luğa*, 264-266.

⁷¹⁷ Sâlih, *Dirâsât fi fikhi 'l-luğa*, 266.

⁷¹⁸ Sâlih, *Dirâsât fi fikhi 'l-luğa*, 266.

düşünenlerin gerekçesi şudur:⁷¹⁹ Âlimler, Abbâsî döneminde bilimlerin yoğun bir şekilde Arapçalaştırıldığı zaman naht yöntemini benimsememişlerdir. Sonraki zamanlarda da yeni kavram türetmek için nahte başvurmaya gerek olmadığını ifade etmişlerdir. Aynı zamanda onlara göre naht sürekli kullanılan kelimelerde görülür bu yüzden yeni kavramlarda naht yönteminin kullanılması nahtin doğasına uygun değildir ve naht onlara göre bazen kelimelerin köklerini tanınmaz hale getirerek anlam kapanıklığına sebebiyet verebilir.⁷²⁰ Subhî es-Sâlih ise iki grubun görüşlerinde aşırıya gittiklerini belirterek orta bir yol tuturmaya çalışır.⁷²¹

Son zamanlarda nahtin kabul veya reddedilmesi hususunda yeni araştırmalar yapılmış ve doktor, eczacı, kimyager ve zoolog gibi bilim adamları nahti yabancı terimlerin Arap diline aktarılmasında en iyi yöntemlerden biri saymışlardır.⁷²² Kahire Arap dil kurumu da buradan yola çıkarak 1948 yılında ilim ve sanatlarda ihtiyaç gereği nahtin cevazına yönelik karar almıştır.⁷²³ Subhî es-Sâlih de naht edilen kelimedede harfler dizilirken bu harflerin birbiriyle uyumuna ve bu türemiş kelimenin Arapçanın kurallarına ve kalıplarına uygun olmasına dikkat edilmesi gerektiğini belirtmiştir. Bu şartlar sağlandığında da diğer iştikak türleri gibi nahtin de Arap dilini geliştirmede ve dilin yapısını veya sağlam dokusunu bozmadan anlatım yollarını yenilemede güzel bir araç olduğunu ifade etmiştir.⁷²⁴

Buraya kadar anlaşıldığı üzere naht bir kısaltma yöntemidir. Modern dil bilimcilere göre kelime yapılarındaki gelişim yönelimi kısaltma ve azaltma yönündedir.⁷²⁵ İnsanoğlu, her işini kolay yoldan az bir çabayla yapmaya çalışır. Aynı zamanda doğası gereği kelimelerde kısaltmaya gider. Meselâ çocuklar yapısı uzun olan kelimeleri telaffuz etmeye çalıştıklarında hafızaları gereği tüm heceleri yakalayamadıklarından genellikle kelimenin son heceleriyle yetinirler. Kelimenin son hecesini en son duyduklarından daha kolay hatırlarlar. Örneğin İngilizcede telephone kelimesinin phone olarak kısaltılması gibi. Yetişkin insanlarda ise genellikle uzun kelimelerin sonunu kısaltma eğilimi vardır yani ilk hecelerle yetinirler. Photograph

⁷¹⁹ Hilmi Halil, *el-Müvelled fi'l-'Arabiyye*, 97.

⁷²⁰ Hilmi Halil, *el-Müvelled fi'l-'Arabiyye*, 97.

⁷²¹ Bk. Sâlih, *Dirâsât fi'fikhi'l-luğa*, 266.

⁷²² İbrâhim Enîs, *Min Esrâri'l-luğa*, 74-75.

⁷²³ Sâlih, *Dirâsât fi'fikhi'l-luğa*, 273; Belâsî, “en-Naht fi'l-luğati'l-'Arabiyye”, 456.

⁷²⁴ Sâlih, *Dirâsât fi'fikhi'l-luğa*, 274.

⁷²⁵ İbrâhim Enîs, *Min Esrâri'l-luğa*, 76.

kelimesinin photo olarak kısaltılması gibi. Bu tür yönelimler de dilde kısa kelimelerin ortaya çıkmasına neden olur.⁷²⁶ İngilizcede kelimelerin başını veya sonunu kısaltmanın dışında bir de meselâ “United Nations Educational Scientific and Cultural Organization” kelimelerinin ilk harflerini alarak UNESCO şeklinde kısaltma da vardır. Naht da zaten örneklerden anlaşıldığı gibi kelimelerin bazı hecelerini kısaltmaktır yani modern dilcilerin dilsel gelişim olarak ifade ettiklerine daha yakındır.⁷²⁷ UNESCO kelimesine benzer bir şekilde Arap dilinde bilimsel terimlerin türetiminde az da olsa naht yöntemi kullanılmıştır. Örneğin Tihâmî er-Râcî el-Hâşimî (ö. 1439/2018) “kelimelerin anlamlarının gelişim bilimi” mânasındaki (semasiologie) عَتَدَل kelimesini علم, تطور, دلالة ve الألفاظ kelimelerinin ilk harflerini alarak elde etmiştir.⁷²⁸ Kelime naht edilirken الألفاظ kelimesinden telaffuzun kolay olması için hemze yerine lâm harfi alınmıştır. Tihâmî er-Râcî el-Hâşimî’nin bunun gibi naht metoduyla elde ettiği bazı terimler aslında bu yöntemden ziyade İngilizcede kelimelerin ilk harfleri veya heceleri alınarak kısaltma yapmak olan acronym’e daha yakındır.⁷²⁹ Naht ilminde iki veya daha çok kelimenin birleştirilerek bir kelimenin elde edilmesi, breakfast ve lunch kelimelerinin birleştirilip brunch kelimesinin elde edilmesi gibi İngilizcede kullanılan yönteme benzer.⁷³⁰

2.1.5. Belâgat

2.1.5.1. Meânî, Beyân ve Bedî‘ İlimlerinin Ortaya Çıkışı

Belâgat Rummânî’nin tanımıyla mânanın en güzel lafızla kalbe ulaştırılmasıdır.⁷³¹ Câhiz, eserinde bazı belâgat tanımlarından bahsettikten sonra en güzelinin, lafızla mânanın birbiriyle yarışması, lafzın mânadan önce kulağa, mânanın da lafızdan önce kalbe ulaşması şeklinde tanımladığı tarif olduğunu söyler.⁷³² Belâgat ilminin meânî, beyân ve bedî‘ olarak üç alt dalı vardır. Arap dil tarihi incelendiğinde

⁷²⁶ İbrâhim Enîs, *Min Esrâri’l-luğa*, 77-78.

⁷²⁷ İbrâhim Enîs, *Min Esrâri’l-luğa*, 78.

⁷²⁸ Tihâmî er-Râcî el-Hâşimî, “Mu‘cemüd-dilâiliyye”, *Mektebü Tensiki’t-Ta‘rib* 25 (1985), 245.

⁷²⁹ Civelek, “Arap Dilinde Naht”, 111.

⁷³⁰ Gündüzöz, *Arapçada Kelime Türetimi*, 71.

⁷³¹ Ebü’l-Hasen Alî b. İsâ er-Rummânî, *en-Nüket fi i‘câzi’l-Kur‘ân*, thk. Muhammed Halefullah, Muhammed Zağlûl Sellâm (Mısır: Dâru’l-Meârif, 1976), 75-76.

⁷³² Câhiz, *el-Beyân*, 1/113.

bu üç ilmin bağımsızlığını en son elde ettiğini görürüz. İlk bölümde zikrettiğimiz gibi Araplar Câhiliye döneminde şiirle meşgul olurken belâgat ve hitâbette ilerlemişlerdi. Çeşitli panayırlar düzenleyip orada şair ve hatipler maharetlerini göstererek birbirleriyle yarışmışlardı. Hakemler çadırlarda onların şiirlerine tenkit yapmışlardı. Belâgat ilminin de ilk olarak edebiyat tenkidi şeklinde ortaya çıktığı ifade edilir.⁷³³

Edebiyat tenkidi olarak ortaya çıkan belâgat ilminin müstakil bir ilim olmasından önceki dönemde yabancı unsurların etkisinden söz edilemez çünkü kuralları ve metotları İslâm'dan sonra belirlenmiştir.⁷³⁴ Nitekim birinci bölümde ifade ettiğimiz üzere belâgat ilimlerinin konuları ilk önce tefsir ve kelâm âlimleri tarafından Kur'ân'ı anlamak ve onun i'câzının nazımda olduğunu vurgulamak için ele alınmıştır.⁷³⁵ Bu bağlamda belâgat ilimlerinin müstakil hale gelmesi uzun bir zaman sonucunda olmuştur. Bu ilimlerin konuları bir süre tefsir, kelâm, edebî tenkit, dil gibi ilimlere has eserlerde dağınık olarak incelenmiştir. Örneğin Sîbeveyhi *el-Kitâb* eserinde ve Müberred *el-Muḫteḍab* eserinde müsned, müsnedün ileyh, takdim-tehir, mecaz, emir, istiare, teşbih gibi belâgat ilimlerine ait konulara yer vermiştir. Câhiz da *el-Beyân ve't-tebyîn* ve *Kitâbü'l-Hayevân* adlı eserlerinde îcâz, ıtınâb, teşbih, istiare, kinaye, seci gibi belâgat ilmi konularını ele almıştır. Hatta Sîbeveyhi teşbih ve mübalağadan bahseden ilk dilcidir.⁷³⁶ Bazılarına göre Sîbeveyhi, gramere dair günümüze kadar ulaşan ilk eserin sahibi olması dolayısıyla meânî ilmiyle ilgili konuları ele aldığından meânînin ilk kurucusudur.⁷³⁷ Bazılarına göre de Câhiz Arap belâgatının kurucusu sayılır.⁷³⁸

İlk zamanlarda konuları diğer eserlerle birlikte ele alınan belâgat ilminde sadece kendi konularını ele alan derli toplu ilk eseri telif eden *el-Bedî'* adlı eseriyle İbnü'l-Mu'tez (ö. 296/908) olmuştur.⁷³⁹ Bu yüzden o, belâgat ilminin temellerini atan ve prensiplerini belirleyenlerden biri olarak kabul edilir. İbnü'l-Mu'tez eserinde bedî'nin başka bir ifadeyle belâgatın, şairlerin ve tenkitçi edebiyatçıların şiirlerinde bahsettikleri sanatların ismi olduğunu, dil ve eski şiir âlimlerinin bu ismi ve bu ismin

⁷³³ Şevkî Dayf, *el-Belâga: Tetavvür ve târiḥ* (Kahire: Dâru'l-Meârif, 1965), 10-11; Bulut, *Belâgat Meânî-Beyân-Bedî'*, 23.

⁷³⁴ M. Ali Yekta Saraç, *Klasik Edebiyat Bilgisi: Belagat* (İstanbul: Gökkuşbu, 2019), 15.

⁷³⁵ Saraç, *Klasik Edebiyat Bilgisi*, 15.

⁷³⁶ Bulut, *Belâgat Meânî-Beyân-Bedî'*, 25-26.

⁷³⁷ Durmuş, "Meânî", 28/204.

⁷³⁸ Dayf, *el-Belâga: Tetavvür ve târiḥ*, 57-58.

⁷³⁹ Bulut, *Belâgat Meânî-Beyân-Bedî'*, 26.

anlamını bilmediklerini ve bu konuyu kendisinden önce kimsenin kayda almadığını ifade etmiştir.⁷⁴⁰ İbnü'l-Mu'tez, eserini belâgat ilimleri konularından karışık bir şekilde istiare, tecnîs, mutâbakat, reddü'l-acüz ale's-sadr, el-mezhebü'l-keîâmî olarak beş sanata ayırmış ve daha sonra mehâsinü'l-keîâm ve's-şî'r (söz ve şiir güzellikleri) başlığı altında on üç sanattan daha söz etmiştir.⁷⁴¹ Edebî tenkitle ilgili eser telif eden Kudâme b. Ca'fer (ö. 337/948 [?]) de daha sonra *Nağdü's-şî'r* adlı eserinde belâgat konularından bahsetmiş ve İbnü'l-Mu'tez'in zikrettiği on üç sanata eklemeler yaparak on sekize çıkarmıştır.⁷⁴²

Kelâm âlimlerden biri olan Rummânî ve Kur'ân nazımının belâgat yönüyle zirve olduğundan bahseden Bâkîllânî Kur'ân'ın i'câzına yönelik eserlerinde belâgat konularına yer vermişlerdir.⁷⁴³ Ebû Hilâl el-Askerî, o zamana kadar biriken malzemeyi toplayarak bu ilmin bir eserde toplanmasına dair ilk eser sayılan *Kitâbü's-Şî'nâ'ateyn* adlı eserinde meânî, beyân ilimlerini ve 35 çeşit bedî' sanatlarını incelemiş ve bu sanatlara kendisi eklemeler yapmıştır.⁷⁴⁴ İbn Sinân el-Hafâcî'nin (ö. 466/1073) *Sırrü'l-feşâha* adlı eseri de belâgat ilmi özellikle de bedî' ilmi için önem arz eder. Çünkü eserinde kelimelerdeki lafız ve mâna farkını işleyerek sonraki zamanlarda bedî' ilminin lafzî ve manevî güzelleştiriciler olarak ayrılan iki bölümün temelini oluşturmuştur.⁷⁴⁵ Temeli oluşturulan bu lafız ve mâna güzellikleri ayrımı, bedî' ilmi konularını tafsilatlı olarak taksim eden Fahreddîn er-Râzî'de daha belirgindir bu yüzden bedî' ilminin ayrı bir ilim dalı haline gelmesinde Râzî'nin etkisi olmuştur.⁷⁴⁶

Belâgat ilmine özellikle de meânîye yeni bakış açısı getiren ve belâgat çalışmaları için bir dönüm noktası sayılan Abdülkâhir el-Cürcânî de *Esrârü'l-belâga* adlı eserinde beyân ilmine dair meseleleri açıklamıştır. Belâgat ilmi için en önemli eseri olan *Delâ'ilü'l-i'câz*'da ise meânî, beyân ve bazı bedî' ilmi konularına yer vermiş ve Kur'ân'ın i'câzının nazımda olduğunu belirterek meânî ilminin de esasını oluşturan nazım teorisini geliştirmiştir.⁷⁴⁷ Bu bağlamda Abdülkâhir el-Cürcânî *Delâ'ilü'l-i'câz*

⁷⁴⁰ Abdullâh b. Muhammed İbnü'l-Mu'tez, *el-Bedî'* (Dâru'l-Cîl, 1410), 151-152.

⁷⁴¹ Bk. İbnü'l-Mu'tez, *el-Bedî'*.

⁷⁴² Ahmed Matlûb, *Mu'cemü'l-muştalahâti'l-belâgiyye* (ed-Dâru'l-Arabiyye, 1427), 1/381.

⁷⁴³ Bk. Rummânî, *en-Nüket fi i'câzi'l-Kur'ân*; Bk. Bâkîllânî, *I'câzü'l-Kur'ân*, 66-112.

⁷⁴⁴ Matlûb, *Mu'cemü'l-muştalahâti'l-belâgiyye*, 1/381; Bulut, *Belâgat Meânî-Beyân-Bedî'*, 29-30.

⁷⁴⁵ Bulut, *Belâgat Meânî-Beyân-Bedî'*, 31.

⁷⁴⁶ Nasrullah Hacımüftüoğlu, "Bedî'", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992).

⁷⁴⁷ Matlûb, *Mu'cemü'l-muştalahâti'l-belâgiyye*, 3/278; Bulut, *Belâgat Meânî-Beyân-Bedî'*, 32.

adlı eseriyle nazım teorisini geliştirdiğinden meânî ilminin kurucusu sayılmıştır.⁷⁴⁸ Onun bu incelemeleri yapmasında yolunu açan Kādî Abdülcebbâr'dır (ö. 415/1025). Nitekim o Kur'ân'ın fesahatini, sözün ifadesine, terkibe ve nahve bağlamıştır.⁷⁴⁹ Teftâzânî'nin (ö. 792/1390) ifadesine göre Abdülkâhir el-Cürcânî meânî ilminin temellerini atmış, Zemahşerî tamamlamış, Sekkâkî ise konularını tertip etmiştir.⁷⁵⁰ Zemahşerî, beyân ilmini meânîden ayrı ele alan Ebû Mansûr es-Seâlibî'den sonra ikinci kişi olmuştur.⁷⁵¹

Belâgat çalışmalarında diğer bir dönüm noktası Sekkâkî'dir. O *Miftâhu'l-ûlûm* adlı eserini sarf, nahiv ve meânî-beyân olarak üç bölüme ayırmıştır. Üçüncü bölümün sonunda yirmi tane mâna, altı tane de lafızla ilgili söz sanatlarından bahsetmiştir. Bir sonraki başlıklarda bahsedeceğimiz üzere Sekkâkî'den önce meânî ve beyân gibi kavramların bir ilim tanımı yapılmamıştır. Sekkâkî eserinde tanım yaptığından onunla birlikte belâgat, tanımları, ilkeleri ve kural-kaideleri bulunan ilim haline gelmiştir bu yüzden o, belâgate sınırlar çizen ve sistemli olarak son şeklini veren âlim olmuştur.⁷⁵²

Belâgat ilimlerinin tanımları, kural ve kaidelerinin oluşmasından sonra Sekkâkî'ye yönelik bazı eleştiriler yapılmıştır. Örneğin Şevkî Dayf belâgat ilminin Sekkâkî'nin eseriyle bir ilim haline kavuştuğunu⁷⁵³ fakat Abdülkâhir el-Cürcânî ve Zemahşerî'den sonra bu ilmin sarf ve nahiv gibi kuru kaide ve kuralları olan, edebî zevkten yoksun bir ilim haline geldiğine ifade etmiştir.⁷⁵⁴ Ona göre belâgat ilmini bu hale getirmeye ilk girişen Fahreddîn er-Râzî'dir, Sekkâkî de onu izlemiştir. Şevkî Dayf'ın dışında Sekkâkî'ye Ahmed Matlûb ve Abdülazîz Atîk de benzer eleştiriler yapmışlardır.⁷⁵⁵ Sekkâkî ve sonrasına yapılan bu eleştirilerin kaynağı ise Muhammed Abduh'un (1849-1905) ve öğrencisi Reşîd Rızâ'nın (1865-1935) *Delâ'ilü'l-i'câz ile Esrârü'l-belâğa* eserleri bastırılıp üniversitede okutulmaya başlandığında ders sırasında Muhammed Abduh'un Sekkâkî ve bazılarının bu ilmi ifsat ettiği, edebî

⁷⁴⁸ Durmuş, "Meânî", 28/205.

⁷⁴⁹ Saraç, *Klasik Edebiyat Bilgisi*, 19-20; Bulut, *Belâgat Meânî-Beyân-Bedî'*, 29.

⁷⁵⁰ Bulut, *Belâgat Meânî-Beyân-Bedî'*, 32-33.

⁷⁵¹ Nasrullah Hacımüftüoğlu, "Beyân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/23.

⁷⁵² Bulut, *Belâgat Meânî-Beyân-Bedî'*, 34.

⁷⁵³ Dayf, *el-Belâğa: Tetavvür ve târih*, 288.

⁷⁵⁴ Dayf, *el-Belâğa: Tetavvür ve târih*, 272-273 ve 374.

⁷⁵⁵ Bk. Ahmed Matlûb, *el-Belâğa 'inde's-Sekkâkî* (Bağdad: Mektebetü'n-Nahda, 1384), 400; Abdülazîz Atîk, *İlmü'l-me'ânî* (Beyrut-Lübnan: Dâru'n-Nahdati'l-Arabiyye, 1430), 27.

zevkten uzaklaştırdığı ve kuru kaide ve kuralları olan bir ilim haline dönüştürdüğüne dair eleştirileridir.⁷⁵⁶ İsmail Durmuş da bu hususla ilgili ileri sürülen tenkitlerin bir iddiadan ibaret olduğunu belirtir.⁷⁵⁷

Sekkâkî'ye yöneltilen eleştirilerin sıhhatini bir kenara koyarsak onun belâgat ilmine yaptığı katkıları göz ardı edilemez. Nitekim yapmış olduğu belâgat taksimi sonraki âlimler tarafından takip edilmiştir. İbnü'n-Nâzım (ö. 686/1287) da Sekkâkî'nin eserinde belâgat bölümünü ihtisar etmiş ve onun bu bölümün sonundaki sözü güzelleştirme kavramı yerine ilk defa bedî' kavramını kullanmış fakat bedî'yi belâgatın meânî, beyân ve bedî' şeklinde üçüncü ilmi değil fesâhatin tamamlayıcısı kabul etmiştir.⁷⁵⁸ Aynı zamanda İbnü'n-Nâzım, Sekkâkî'nin zikrettiği 26 bedî' sanatlarına da eklemeler yaparak 57'e çıkarmıştır.⁷⁵⁹

Belâgat ilmi için bir diğer önemli kişi Hatîb el-Kazvîni'dir (ö. 739/1338). O *Telhîşü'l-Miftâh* adlı eseriyle Sekkâkî'nin eserini ihtisar etmiş ve yeni görüşler de belirterek oradaki karışık bulduğu yerleri açıklamış, eksik bulduklarını tamamlamıştır.⁷⁶⁰ Bazı meseleleri açıklamak için de *Telhîşü'l-Miftâh*'ın şerhi mahiyetinde *el-Îzâh* adlı eserini kaleme almıştır. Kazvîni'nin belâgat ilminde yaptığı en büyük yenilik ise İbnü'n-Nâzım'ın tamamlayıcı gördüğü bedî'i belâgatın üçüncü müstakil ilmi kabul etmiş ve kendinden sonra gelen âlimler de bunu benimsemişlerdir.⁷⁶¹ Belâgat ilmi Kazvîni'den sonra duraklama dönemine girmiş ve artık şerh ve hâşiyeler yapılmaya başlamıştır.⁷⁶²

2.1.5.2. Meânî Kavramı

Meânî (المعاني) kelimesi معنى lafzının çoğulu olup kök itibariyle sözlükte bir şeyi kastetmek, bir şeyin ortaya çıkması, itaat etmek gibi anlamlara gelir.⁷⁶³ Meânî kavramı ilk olarak Kur'ân ve şiir çalışmalarına yönelik meânî's-şi'r (معاني الشعر) ve

⁷⁵⁶ Mahmûd Muhammed Şâkir, "Mukaddime", *Esrârü'l-belâga*, mlf. Ebû Bekr Abdülkâhir b. Abdîrahmân el-Cürcânî (Cidde: Dâru'l-Medenî, ts.), 17-30.

⁷⁵⁷ Bk. İsmail Durmuş, "Ebû Ya'kûb es-Sekkâkî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/333.

⁷⁵⁸ Matlûb, *Mu'cemü'l-muştalahâti'l-belâğıyye*, 1/382.

⁷⁵⁹ Bulut, *Belâgat Meânî-Beyân-Bedî'*, 36.

⁷⁶⁰ Saraç, *Klasik Edebiyat Bilgisi*, 23.

⁷⁶¹ Bulut, *Belâgat Meânî-Beyân-Bedî'*, 37-38.

⁷⁶² Hacımüftüoğlu, "Beyân", 6/23.

⁷⁶³ İbn Fâris, *Mu'cemü mekâyisi'l-luğa*, "any", 4/146.

meâni'l-Kur'ân (معاني القرآن) gibi eserlerde kullanılmıştır.⁷⁶⁴ Belâgat mânasına yakın bir kavram olan meâni'n-nahv (معاني النحو) ifadesi de ilk defa Mettâ b. Yûnus (ö. 328/940) ile Ebû Saîd es-Sîrâfî arasında meydana gelen münazarada geçmiştir.⁷⁶⁵ Sîrâfî bu münazarada meâni'n-nahv'in, harflerin yerli yerinde kullanılması, kelâmın telifinde takdim ve tehirin yapılması ve bunlarda da doğrunun gözetilip yanlıştan uzak durulması gibi meseleler olduğunu ifade etmiştir.⁷⁶⁶ Bir şeyi zamana ve mekana göre yerli yerinde kullanmak, ifadeyi güzelleştirmek için takdim-tehir yapmak gibi meseleler meânî ilmiyle ilgilidir. Nitekim Sîrâfî'nin saydığı bu hususlar sonradan meânî ilminin meselelerini oluşturmuştur.⁷⁶⁷ Terkipte meânî kavramı geçen ve belâgat özelliği taşıyan bir diğer kavram da İbn Fâris'in zikrettiği meâni'l-keâm'dır (معاني الكلام). O, bu bab başlığı altında haber, istihbâr, emir, nehiy, dua, talep, arz, tahzîz, temenni, taaccüb olarak on tane konu saymıştır.⁷⁶⁸ Haber ve inşâ, meânî ilmi konularındandır. Bu bağlamda İbn Fâris, meânî ilmi konularının en önemlisi olan haber ve inşâ konularına meâni'l-keâm ismi veren ilk kişi olmuştur.⁷⁶⁹ Aynı zamanda onun zikrettiği bu konular meânî ilminin haber ve inşâ bölümünde aynen sayılmıştır.⁷⁷⁰

Daha önce de zikrettiğimiz gibi nazım teorisi meânî ilminin gelişiminde önemli bir etkiye sahiptir ve bu teoriyi arının ve kuyumcunun yaptığı işe benzeterek ilk görüş beyan eden İbnü'l-Mukaffa'dır (ö. 142/759).⁷⁷¹ Ona göre nasıl ki arı farklı farklı çiçeklerden özler toplayıp faydalı bir besin olan bal ortaya çıkarıyorsa ya da kuyumcu değerli taşları gerdanlığa, yüzüğe yerli yerince dizip güzel bir ürün ortaya koyuyorsa belâgate sahip kişinin de sözlerini o şekilde dizmesi gerekmektedir.⁷⁷² İbnü'l-Mukaffa'dan sonra nazım teorisi üzerinde Hattâbî, Rummânî, Bâkîllânî, ve Kâdî Abdülcebbâr gibi âlimler de görüşlerini açıklamışlar ve bu teori Abdülkâhir el-Cürçânî

⁷⁶⁴ Matlûb, *Mu'cemü'l-muştalahâti'l-belâğıyye*, 3/277.

⁷⁶⁵ Matlûb, *Mu'cemü'l-muştalahâti'l-belâğıyye*, 3/277.

⁷⁶⁶ Ebû Hayyân Alî b. Muhammed et-Tevhîdî, *el-İmtâ' ve'l-mu'ânese* (Sayda-Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1432), 1/96.

⁷⁶⁷ Mohammed Ali Shareef, *el-Hatîb el-Kazvîni'nin Telhîsu'l-Miftâh Eseri Işığında Klâsik Türk Edebiyatı Belâgat Terimlerinin Tasnîfi* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015), 149.

⁷⁶⁸ İbn Fâris, *eş-Şâhibî*, 133.

⁷⁶⁹ Matlûb, *Mu'cemü'l-muştalahâti'l-belâğıyye*, 3/277.

⁷⁷⁰ Durmuş, "Meânî", 28/204.

⁷⁷¹ Matlûb, *Mu'cemü'l-muştalahâti'l-belâğıyye*, 3/277.

⁷⁷² Ebû Muhammed Abdullah İbnü'l-Mukaffa', *el-Edebü's-şâgîr ve'l-Edebü'l-kebîr*, thk. İn'âm Fevval (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1420), 17.

ile gelişmiştir.⁷⁷³ Cürçânî meânî ilminin konularını nazm, meâni'n-nahv, meâni'l-keîâm başlığı altında incelemiştir.⁷⁷⁴ Cürçânî eserinde nazım konusunu aslında nahiv meseleleri kabul edilen istifham, nefiy, takdim, tehir, hazf, haber, fasl, vasl gibi kavramları yeni bir bakış açısıyla incelemiştir.⁷⁷⁵ Meânî ve nahiv ilmi birbiriyle ilişkili olup tek bir bütünün parçalarıdır. Aralarındaki fark şöyle açıklanabilir:⁷⁷⁶ Nahiv, kelimelerin son hareketleriyle ilgilenir böylece kânenin ismi ve haberi gibi meseleler bilinmiş olur. Aynı zamanda nahiv âlimi bir ifadede hazfın olup olmadığına bakar, hükmünü açıklar ve cümledeki hazfi takdir eder. Bunun dışında bir cümlede takdim veya tehirin mümkün olup olmadığını inceler. Belâgat âlimi ise olaya daha çok estetik açıdan bakıp inceler, cümledeki hazfın, takdimin yada tehirin sanatsal yönünü irdeler yani cümlede bir ögenin takdim veya tehir edilmesinde ortaya çıkan güzelliği tespit eder. Belâgat ilminde bir söz incelenirken hem lafız hem de mâna güzelliğine bakılır. Belâgat ilmi ile diğer ilimler arasındaki ilişki de buradan kaynaklanır. Nitekim lafız güzelliği olan fesahatin sırları dilcilerden alınmaz. Çünkü onlardan kelimelerin sözlük anlamı ya da nahiv ve sarf gibi meseleler alınır, fesahatin sırları ise belâgat ilimleriyle bilinir.⁷⁷⁷

Cürçânî'nin ardından Sekkâkî, onun nazm dediği meselelere ilmü'l-meânî kavramını kullanmış ve bu ilmin daha önce yapılmayan tanımını yapmıştır.⁷⁷⁸ Sekkâkî'den önce Zemahşerî, Fahreddin er-Râzî ve Mutarrizî (ö. 610/1213) ilmü'l-meânî kavramını kullansalar da bir tanım yapmamışlardır.⁷⁷⁹ Sekkâkî bu ilmi Sîrâfî'nin meâni'n-nahv olarak saydıklarından ilham alarak⁷⁸⁰ şöyle tanımlamıştır: “Kelâmın muktezâ-i hâle tatbikinde hataya düşmekten korunmak için kelâm terkiplerinin anlamsal özelliklerini ve onların güzellik ve çirkinlik durumlarını bilmektir.”⁷⁸¹ Hatîb el-Kazvîni de meânî ilminde bazı değişiklikler yapmış ve Sekkâkî'nin tanımını karışık bularak yeni bir tanım yapmıştır, daha sonra gelenler de

⁷⁷³ Matlûb, *Mu'cemü'l-muştalahâti'l-belâğıyye*, 3/278.

⁷⁷⁴ Bk. Cürçânî, *Delâ'ilü'l-i'câz*, 81, 370, 525, 543.

⁷⁷⁵ Shareef, *el-Hatîb el-Kazvîni'nin Telhîsu'l-Miftâh Eseri Işığında Klâsik Türk Edebiyatı Belâgat Terimlerinin Tasnîfi*, 149-150.

⁷⁷⁶ Köse - Alomirat, “el-'Alâkatü beyne 'ilmi'l-belâgati ve tefsiri'l-Kur'âni'l-kerîm”, 202.

⁷⁷⁷ Ziyâüddîn Nasrullah b. Muhammed İbnü'l-Esîr, *el-Meseli's-sâ'ir fi edebi'l-kâtib ve's-şâ'ir*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd (Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, ts.), 1/280-281.

⁷⁷⁸ Matlûb, *Mu'cemü'l-muştalahâti'l-belâğıyye*, 3/278-279.

⁷⁷⁹ Matlûb, *Mu'cemü'l-muştalahâti'l-belâğıyye*, 3/279.

⁷⁸⁰ Durmuş, “Meânî”, 28/205.

⁷⁸¹ Sekkâkî, *Miftâhu'l-'ulûm*, 161.

bunları benimsemişlerdir.⁷⁸² Onun yaptığı tanımda şöyledir; “Arapça lafzın muktezâ-i hâle uygun olan hallerin bilindiği ilimdir.”⁷⁸³ Kazvîni bu tanımdan sonra meânî ilminin haberî isnadın halleri, müsnedün ileyhin halleri, müsnedin halleri, fiilin mütealliklerinin halleri, kasr, inşâ, fasıl ve vasıl, îcâz-ıtnâb-müsâvât olarak sekiz konuda sınırlandığını ifade etmiştir.

2.1.5.3. Beyân Kavramı

Beyân (البيان) kelimesi sözlükte kökü ve türevleriyle, bir şeyi anlamsal veya başka yönleriyle ortaya çıkaran şey, ortaya çıkmak, açık olmak, netleşmek, dilde akıcılık yani güzel söz söyleyebilme, fesahat, kendini ifade etme, kastedilenin en güzel lafızla ortaya çıkartılması gibi anlamlara gelir.⁷⁸⁴

Terim olarak ise beyân, mânayı ifadede lafzı açıklığa kavuşturmak için gereken melekeyi kazandıran, duygu ve düşünceleri değişik yollarla ifade etme usul ve kaidelerini inceleyen ilimdir.⁷⁸⁵ Beyân kelimesi belâgat ilmine girmeden önce sözlük anlamlarıyla kullanılmıştır.⁷⁸⁶ İstilahî anlamına en yakın ilk kullanan ise *el-Beyân ve 't-tebyîn* adlı eseriyle Câhiz olmuştur.⁷⁸⁷ Câhiz, beyânı kısaca, anlamak, anlatmak, netleştirmek ve ortaya çıkarmak olarak geniş anlamda kullanır⁷⁸⁸ ve şu ifadelerle yer verir; dinleyicinin gerçekliğe yaklaşması için anlamın önündeki engelleri kaldıran, insan zihnindeki anlamları izhar eden her şeydir.⁷⁸⁹

Câhiz, eserinin ilerleyen bölümlerinde bu kavramdan tekrar bahseder. Câhiz, Ca'fer b. Yahyâ'ya beyânın ne olduğunu sorar o da, kişi bir söz söylediğinde o sözün zihinde oluşturulan anlamı eksiksiz bir şekilde, olduğu gibi kuşatması olduğunu ifade eder. Aynı zamanda söylenilen sözün zorlama ve yapmacılıktan uzak olması, yorumlamaya ihtiyaç duyulmayacak şekilde söylenmesi gerektiğini belirtir.⁷⁹⁰

⁷⁸² Durmuş, “Meânî”, 28/205.

⁷⁸³ Ebü'l-Meâlî Celâlüddîn el-Hatîb Muhammed b. Abdîrahmân el-Kazvîni, *Telhîşü'l-Miftâh* (Mektebetü'l-Büsrâ, 1431), 12.

⁷⁸⁴ İbn Manzûr, “byn”, 13/67-69.

⁷⁸⁵ Hacimüftüoğlu, “Beyân”, 6/22.

⁷⁸⁶ Matlûb, *Mu 'cemü'l-muşalahâti 'l-belâgiyye*, 1/407.

⁷⁸⁷ Matlûb, *Mu 'cemü'l-muşalahâti 'l-belâgiyye*, 1/407.

⁷⁸⁸ Matlûb, *Mu 'cemü'l-muşalahâti 'l-belâgiyye*, 1/407.

⁷⁸⁹ Câhiz, *el-Beyân*, 1/82.

⁷⁹⁰ Câhiz, *el-Beyân*, 1/106.

Rummânî ise eserinde beyânı istiare, teşbih ve mübalağa gibi alt disiplin şeklinde on başlıktan biri saymıştır.⁷⁹¹ İlgili başlıkta beyânı şöyle tanımlamıştır: Bir şeyi kavrarken onu ayırt edecek şekilde ortaya koymaktır. İbn Reşîk de beyânı mecaz, teşbih, istiare, tecnîs gibi sanatlardan biri olarak görmüş ve beyânı anlatırken, Rummânî'nin sözünü aktarmış daha sonra beyânın, insanın kavrayacağı bir şekilde anlamı ortaya çıkartmak olduğunu ifade etmiştir.⁷⁹²

Abdülkâhir el-Cürcânî'de ise beyân, geniş anlamıyla belâgat, fesahat ve berâ'at gibi kavramlarla aynı anlamdadır.⁷⁹³ Abdülkâhir el-Cürcânî'nin dışında Ziyâeddîn İbnü'l-Esîr (ö. 637/1239)⁷⁹⁴ ve Muhammed b. Amr et-Tennuhî (ö. 749/1348) de beyân kavramını geniş anlamda belâgat ilmi karşılığında kullanmışlardır.⁷⁹⁵

Bazılarının sözlük anlamıyla bazılarının da belâgatın karşılığı olarak kullandıkları beyân kavramı Sekkâkî ile birlikte anlamı daralıp netleşmeye başlamıştır.⁷⁹⁶ Bir ilim olarak ilmü'l-beyân'ın daha önce yapılmayan tanımı yapılmıştır. Sekkâkî'nin yaptığı tanıma göre beyân ilmi, bir mânânın ona delaletinin az veya çok olan farklı yol ve üsluplarla ifade edilmesinin bilinmesidir.⁷⁹⁷ Sekkâkî'den önce ilmü'l-beyân kavramını Zemahşerî, Râzî ve Mutarrizî de kullanmış fakat tanım ve açıklama yapmamışlardır.⁷⁹⁸ Sekkâkî'den sonra da Kazvînî ve diğer âlimler bu tanımı benimsemişler ve beyân ilmi teşbih, mecaz, kinaye, istiare gibi konuları ifade eder olmuştur.⁷⁹⁹

Bir söz söylenirken onun muktezâ-i hâle göre yani kişiye, yere ve zamana göre söylenmesi gerekir. Birine acil bir şey söylenmesi gerektiğinde ona kısa yoldan sözü uzatmadan söyleriz ya da örneğin anlayışı kuvvetli birine uzun uzun anlatmak yerine sözü kısa keseriz. Anlayışı kıt birine ise onun anlayabilmesi için uzun uzun anlatırız böylece belâgat ilkelerine uyulmuş olur. Bu bağlamda muktezâ-i hâle dair usul ve kaideler meânî ilminin konusunu oluşturur.⁸⁰⁰ Bir sözün belâgatlı olabilmesi

⁷⁹¹ Bk. Rummânî, *en-Nüket fi i'câzi'l-Kur'an*.

⁷⁹² İbn Reşîk, *el-'Umde*, 1/254.

⁷⁹³ Matlûb, *Mu'cemü'l-muştalahâti'l-belâğiyye*, 1/408.

⁷⁹⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Meşelü's-sâ'ir*, 1/23-24; Bulut, *Belâgat Meânî-Beyân-Bedî'*, 35.

⁷⁹⁵ Saraç, *Klasik Edebiyat Bilgisi*, 23.

⁷⁹⁶ Matlûb, *Mu'cemü'l-muştalahâti'l-belâğiyye*, 1/408-409.

⁷⁹⁷ Sekkâkî, *Miftâhu'l-'ulûm*, 162.

⁷⁹⁸ Durmuş, "Meânî", 28/205.

⁷⁹⁹ Matlûb, *Mu'cemü'l-muştalahâti'l-belâğiyye*, 1/409.

⁸⁰⁰ Cüneyt Eren - M. Vecih Uzunoglu, *Arap Edebiyatında Edebî Sanatlar Belâgat* (İzmir: Sütun Yayınları, 2006), 49.

için muktezâ-i hâlin dışında etkili bir yolla da söylenmesi gerekir. Bir ifade, beyân ilminin konuları olan teşbih, mecaz, kinaye gibi yollarla anlatılabilir. Beyân ilmi hakikati kendine konu edinmez fakat bir şeyin anlaşılabilmesi için onun zıddını anlamak gerekir o yüzden mecaz için de hakikat gerekir. Bundan dolayı hakikat de beyân ilminin konularından biridir.⁸⁰¹

2.1.5.4. Bedî' Kavramı

Bedî' (الْبَدِيعُ) kelimesi sözlük anlamı itibariyle bir şeyi örneksiz icat eden, yaratan ve örneği olmadan yaratılan demektir.⁸⁰² Bu kavramı bazı şiiir tenkitçileri sözlük anlamıyla bağlantılı olarak, Beşşâr b. Bürd (ö. 167/783-84) ve Külsûm b. Amr el-Attâbî (ö. 220/835) gibi muhdes şairlerin kendilerinden önceki şairlerin üsluplarını bırakıp edebî sanatlarda yeni bir üslup getirdiklerinde bunu ifade etmek anlamında kullanmışlardır.⁸⁰³

Câhiz'in ifade ettiğine göre râviler bu kavramı şiiirle ilgili hoş, güzel sanatları ve şairlerin şiiirlerinde bazı beyân biçimleri için kullanmışlardır. Yani bu kavram şiiire renk ve güzellik katan her türlü edebî sanat ve ifade özellikleri için kullanılmıştır.⁸⁰⁴ Câhiz'da ise bu kavram farklı belâgat sanatları yani geniş anlamıyla belâgatın karşılığıdır.⁸⁰⁵ Belâgat ilminin tarihinde bahsettiğimiz üzere İbnü'l-Mu'tez eserine bedî' ismini vermiş ve eserini beş baba ayırarak beş sanattan daha sonra mehâsinü'l-keîâm ve's-şî'r başlığı altında on üç tane çeşitli belâgat sanatından bahsetmişti. İbnü'l-Mu'tez eserine her ne kadar bedî' ismini verse de bu eserde sadece bedî' ilmini değil diğer belâgat ilimlerini de ele almıştır. Bu yüzden bu kavram onda belâgatın karşılığıdır denilebilir. Nitekim kendisi bedî'in, şairlerin ve tenkitçi edebiyatçıların şiiirlerindeki sanatların ismi olduğunu belirtmiştir.⁸⁰⁶ Bunun dışında İbnü'l-Mu'tez, bedî' sanatlarını, Beşşâr b. Bürd, Ebû Nüvâs (ö. 198/813 [?]) gibi bazı şairlerin ilk olarak kullandıklarını ifade etmelerine karşılık bu sanatın Kur'ân'da, hadislerde, sahâbe sözlerinde ve eski şiiirlerde olduğunu ifade etmiştir.⁸⁰⁷ Ebû Hilâl el-Askerî de

⁸⁰¹ Hacimüftüoğlu, "Beyân", 6/22.

⁸⁰² Cevherî, *Şihâhu'l-luğa*, "bd'a", 80.

⁸⁰³ Hacimüftüoğlu, "Bedî'".

⁸⁰⁴ Câhiz, *el-Beyân*, 3/280; Matlûb, *Mu'cemü'l-muştalahâti'l-belâğıyye*, 1/379.

⁸⁰⁵ Matlûb, *Mu'cemü'l-muştalahâti'l-belâğıyye*, 1/380.

⁸⁰⁶ İbnü'l-Mu'tez, *el-Bedî'*, 151-152.

⁸⁰⁷ İbnü'l-Mu'tez, *el-Bedî'*, 73.

Kitâbü's-Şinâ'ateyn adlı eserinde bedî'i belâgatın karşılığı olarak kullanmıştır denilebilir. Çünkü o eserinde dokuzuncu babını bedî'in şerhine ayırmış ve orada bedî' ilmi sanatlarının dışında istiare, mecaz gibi diğer belâgat sanatlarına da yer vermiştir.⁸⁰⁸

Ebü'l-Hasen el-Cürcânî (ö. 392/1001-1002) eserinde istiare, mutâbakat ve cinas gibi sanatlara bu kavramın verildiğini söyler.⁸⁰⁹ Bâkılânî de bedî'e geniş bir çerçeve çizerek, bedî' üzerinden Kur'ân'ın mucizeliğinin anlaşılamayacağını yani bedî'in mucizeliği ispatlamaya yetmeyeceğini çünkü bedî' sanatının hârikulâde olmadığını aksine çalışılarak, öğrenilerek elde edilebilecek bir şey olduğunu ifade etmiştir.⁸¹⁰ Abdülkâhir el-Cürcânî'de de diğerleri gibi bedî', geniş anlamıyla mecaz, istiare, teşbih, tatbik (tîbâk) gibi sanatları ifade eder.⁸¹¹ İbn Reşîk ise i'câzla bağlantılı düşünerek bedî' ile muhterî' kavramları arasında anlam farkı olduğunu ifade etmiştir.⁸¹² Ona göre şiirde muhterî', daha önce kimsenin söylemediği ve ondan önceki şairlerin hiçbirinin benzerini yapmadığı ya da onunlike yaklaşmadığı şeydir. Bedî' ise yeni olan şey için kullanılır.

Belâgatın ortaya çıkışı bölümünde zikrettiğimiz üzere Sekkâkî eserinde meânî ve beyân ilimlerinden sonra lafza ve mânaya dayalı söz sanatlarını ele almıştı. İbnü'n-Nâzım da Sekkâkî'nin sözü güzelleştirme (tahsînü'l-keîâm) kavramı yerine ilk defa ilmü'l-bedî' kavramını kullanmış ama onu belâgatın meânî, beyân ve bedî' olarak üçüncü ilmi değil de fesâhatin tamamlayıcısı olarak görmüştü. Kazvîni de İbnü'n-Nâzım'ın fesâhatin tamamlayıcısı gördüğü bedî'i belâgatın üçüncü ilmi olarak zikretmişti. Bunu yaparken bedî' ilmini şöyle tanımlamıştır: Delâletin açıklığı ve muktezâ-i hâle riayet edildikten sonra kendisiyle kelâma dair güzelliklerin bilindiği ilimdir.⁸¹³ Artık bundan sonra bedî' kavramı bir ilmin adı olmuştur.

⁸⁰⁸ Bk. Ebû Hilâl el-Hasen b. Abdillâh el-Askerî, *Kitâbü's-Şinâ'ateyn*, thk. Ali Muhammed el-Bicâvî, Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim (Beyrut: el-Mektebetü'l-Unsuriyye, 1419).

⁸⁰⁹ Ebü'l-Hasen Alî b. Abdilazîz el-Cürcânî, *el-Vesâta beyne'l-Mütenebbî ve huşûmih*, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim, Ali Muhammed el-Bicâvî (Matbaatü İsâ el-Bâbî, ts.), 34; Matlûb, *Mu'cemü'l-muştalahâti'l-belâğyye*, 1/381.

⁸¹⁰ Bâkılânî, *I'câzü'l-Kur'ân*, 111.

⁸¹¹ Matlûb, *Mu'cemü'l-muştalahâti'l-belâğyye*, 1/382.

⁸¹² İbn Reşîk, *el-'Umde*, 1/262 ve 265.

⁸¹³ Kazvîni, *Telhîşü'l-Miftâh*, 114.

2.1.6. Şiir İlimleri

2.1.6.1. Arûz ve Kafiye İlimlerinin Ortaya Çıkışı

İslâm'ın gelmesi ve fetihlerin artış göstermesiyle Arapların diğer milletlerle münasebetleri sonucunda dilde hata meselesi meydana geldiğini ve bu durum sarf ve nahiv ilminin ortaya çıkmasına sebebiyet verdiğini daha önce zikretmiştik. Arûz ve kafiye ilminin orta çıkışı da buna benzer şekildedir. Eğlence hayatının hicrî 2. yüzyılda hareketlenmesiyle şiirleri besteye uygun yazma çabası ve yabancılardan müzik icra edenlerin kısa heceleri uzun, uzun heceleri kısa okuması gibi⁸¹⁴ şiir inşâd etmede ortaya çıkan bu değişimler arûz ilminin ortaya çıkışını sağlamıştır.⁸¹⁵

Halîl b. Ahmed arûz ilminin kurucusudur.⁸¹⁶ Onu bu ilmi vazetmeye sevk eden sebeplere dair çeşitli rivayetler vardır. Rivayetlerden birine göre⁸¹⁷ Halîl b. Ahmed bu ilmi Mekke'de yaptığı dua sonucunda elde etmiştir. Hac yapmak üzere Mekke'ye gittiğinde Allah'a kendisinden önce kimseye bahşedilmeyen ve sadece ondan öğrenilecek bir ilim vermesi için dua etmiştir. Hacdan döndüğünde de bu ilmi keşfetmiştir.

Başka bir rivayete göre o dönemdeki bazı şairler, Arapların bilmediği vezinlerle şiir nazmetmeye yönelince Halîl b. Ahmed endişe duymuştur.⁸¹⁸ Bu durum onu arûz ilmine yönlendirmiştir. Diğer rivayete göre de Halîl b. Ahmed'in, şarkı söylemenin yaygın olduğu bir yerde yaşaması onu arûz vezni ve kuralları üzerinde düşünmeye sevk etmiştir.⁸¹⁹ Diğer bir görüşe göre⁸²⁰ de Halîl b. Ahmed bakırcılar çarşısından geçerken oradakilerin çekiçle bir şeylere vurma sesindeki ahengi onun şiir ritmiyle olan uyumunu yakalamasını sağlamıştır. Çekiç aşağıya indiğinde yani ses çıkardığında o sesleri harekeli hecelerle, çekiç yukarıdayken ses çıkarmadığında bu sessizliği sakin hecelerle bağdaştırmıştır. Tespit ettiği ritimleri tef'ile ismi verilen kalıplara aktarmış ve bunları birbirleriyle oluşturduğu çeşitli terkipleri beş daireden

⁸¹⁴ Fevzi Sa'd İsâ, *el-'Arûzü'l-'Arabî* (Dâru'l-Ma'rifeti'l-Câmiyye, 1998), 209.

⁸¹⁵ İbrâhim Enîs, *Mûsîka 'ş-şî'r* (Mektebetü'l-Enclü el-Mısriyye, 1952), 47-48.

⁸¹⁶ Ya'kûb, *Mevsû'atü 'ulûmi'l-luğati'l-'Arabîyye*, 6/525.

⁸¹⁷ Ya'kûb, *Mevsû'atü 'ulûmi'l-luğati'l-'Arabîyye*, 6/525; Muhammed Muhyiddîn Mînû, *Mu'cemü muştalahâti'l-'arûz* (Dâiratü's-Sekâfe ve'l-'İlâm, 2014), 215.

⁸¹⁸ Ya'kûb, *Mevsû'atü 'ulûmi'l-luğati'l-'Arabîyye*, 6/525; Mînû, *Mu'cemü muştalahâti'l-'arûz*, 215.

⁸¹⁹ Ya'kûb, *Mevsû'atü 'ulûmi'l-luğati'l-'Arabîyye*, 6/525; Mînû, *Mu'cemü muştalahâti'l-'arûz*, 215.

⁸²⁰ Mînû, *Mu'cemü muştalahâti'l-'arûz*, 215.

oluşan on beş bahirde toplamıştır. Daha sonra Ahfeş el-Evsat da bu bahirlere ilâve yaparak sayı on altıya çıkmış ve sabitlenmiştir.⁸²¹

Diğer bir rivayete göre de Halîl b. Ahmed'in hac yolculuğu esnasında Medine'yi ziyaret edip orada bir yaşlının genç birine *نعم لا نعم لا نعم لا نعم* – *نعم* kalıplarıyla ritim öğrettiğini görmesi onun arûz ilmini vazetmesini sağlamıştır.⁸²²

Arûz ilmini vazetmeye sevk eden sebep ne olursa olsun Halîl b. Ahmed'in bu ilmi, kendisinin vazettiği yani hiç kimseden almadığı ve kendinden önce var olan bir örneği takip etmediği ifade edilir.⁸²³ İbn Fâris ise bu görüşün zıddı olarak arûzun ve nahvin Halîl b. Ahmed'den önce var olan ilimler olduğunu ifade eder.⁸²⁴ Yani bu ilimler İslâm öncesinde detaylı ve müstakil bir ilim olarak bilinmese de bazı temel bilgiler şeklinde biliniyordu. Fakat günler geçtikçe unutulmuştur. Daha sonra Halîl b. Ahmed arûzu, Ebü'l-Esved de nahvi ihya etmiştir.⁸²⁵

Arûz ilminde olduğu gibi kafiye ilmi de Câhiliye döneminde şiiirlerde bu ilme dair kusurlar ortaya çıktığında fark edilip bu meseleler hakkında konuşulmaya başlanması kafiye ilminin ortaya çıkışının başlangıcı olmuştur.⁸²⁶ Hicrî 2. yüzyıldan itibaren Halîl b. Ahmed, Mufaddal ed-Dabbî (ö. 178/794 [?]), Ahfeş el-Evsat ve İbn Dürüsteveyh (ö. 347/958) gibi âlimler eserlerde aruzla birlikte kafiye ilminin nasıl olması gerektiğine dair görüş belirtmişler ve bunun sonucunda kafiye ilmi teşekkül etmiştir.⁸²⁷ Bu bağlamda kafiye ilmi arûzla birlikte ortaya çıkmıştır, arûz ilmini ihdas eden Halîl b. Ahmed, kafiye ilmini de ortaya çıkartan kişi olmuştur.⁸²⁸

⁸²¹ Mînû, *Mu'cemü muştalahâti'l-'arûz*, 216.

⁸²² Mînû, *Mu'cemü muştalahâti'l-'arûz*, 215.

⁸²³ Abdülazîz Atîk, *İlmü'l-'arûz ve'l-kâfiye* (Beyrut: Dâru'n-Nahdati'l-Arabiyye, 1407), 8.

⁸²⁴ Bk. İbn Fâris, *eş-Şâhibî*, 17.

⁸²⁵ Nâsîrüddin el-Esed de aynı görüştedir bk. Nâsîrüddin el-Esed, *Maşâdiru's-ş-ri'l-Câhilî* (Beyrut: Dâru'l-Cil, 1996), 48-50.

⁸²⁶ Ebü'l-Hasen Saîd b. Mes'ade Ahfeş el-Evsat, *Kitâbü'l-Kavâfi*, thk. Ahmed Râtib en-Neffâh (Dâru'l-Emâne, 1394), 27.

⁸²⁷ İsmail Durmuş vd., "Kafiye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/150.

⁸²⁸ Muhammed Süleyman el-Aşkar, *Mu'cemü ulûmi'l-luğati'l-'Arabiyye* (Müessesetü'r-Risâle, 1415), 280 ve 311.

2.1.6.2. Arûz Kavramı

Arûz (العروض) kelimesi sözlükler incelendiğinde عرض kökünden türemiştir ve bu kökten türeyen fiiller, orduyu denetlemek, mani olmak, kılıçtan geçirmek, birini kötülükle zikretmek, ortaya çıkmak, bir şeyi bedel olarak vermek gibi anlamlara; isim olarak türeyen kelimeler ise bulut, koku, dağ, dağdaki dar geçit, bir şeyin ortası, yön, taraf, Mekke ve Medine bölgesi, zor dizginlenen deve, ölçüt gibi anlamlara gelir.⁸²⁹

Arûz ilminin kurucusu olan Halîl b. Ahmed'in bu ilme neden arûz ismini verdiği dair çeşitli görüşler vardır ve edebî bir kavram olarak sözlük anlamlarından hangisine dayandığı tartışmalıdır. Bu görüşler şunlardır:

- 1- Arûz kelimesi العَرْض' dan türemiştir ve eş, benzer anlamındadır. Bu bağlamda şiirde veznin tespit edilmesi ve iyisini kötüsünden ayırmak için bir ölçüt olması sebebiyle bu ismi almıştır.⁸³⁰
- 2- Arûz kelimesi yön, taraf, köşe anlamındadır. Bu ilim de Arap dil ilimlerinin bir kenarı, yönü yani türlerinden biri olması yönüyle bu adı almıştır.⁸³¹
- 3- Mekke'nin isimlerinden biri arûzdur. Bu ilmin Mekke'de ortaya çıktığına daha önce işaret etmiştik. Onun adından bereket umulmasından dolayı bu isim verilmiştir.⁸³²
- 4- Umman'ın isimlerinden biri arûzdur, Halîl b. Ahmed'in memleketin de Umman olmasından dolayı bu ilme arûz adı verilmiştir.⁸³³
- 5- Arûzun anlamlarından biri zor dizginlenen devedir. Bu ilmin zor olması sebebiyle arûz adı verilmiştir.⁸³⁴
- 6- Arûzun anlamlarından biri dağ yoludur. Şiir bahirleri de nazma giden yollardır. Yani dağ yolu kişiyi dağa götürür ve dağa ulaşmak da zordur, bahirler de kişiyi nazma götürür ve şiirde arûzu bulmak da zordur. Bu yüzden bu ilme arûz adı verilmiştir.⁸³⁵

⁸²⁹ Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l- 'Ayn*, “arż”, 1/271-276; Ezherî, “arż”, 1/288-295.

⁸³⁰ Muhammed Ali el-Hâşimî, *el- 'Arûzü'l- vazîh ve 'ilmü'l- kâfiye* (Dimaşk: Dâru'l-Kalem, 1412), 9; Ya'küb, *Mevsû'atü 'ulûmi'l- lugati'l- 'Arabiyye*, 6/525.

⁸³¹ Hâşimî, *el- 'Arûzü'l- vazîh ve 'ilmü'l- kâfiye*, 9; Ya'küb, *Mevsû'atü 'ulûmi'l- lugati'l- 'Arabiyye*, 6/525; Mînû, *Mu'cemü muştalahâti'l- 'arûz*, 215.

⁸³² Hâşimî, *el- 'Arûzü'l- vazîh ve 'ilmü'l- kâfiye*, 9; Ya'küb, *Mevsû'atü 'ulûmi'l- lugati'l- 'Arabiyye*, 6/525; Mînû, *Mu'cemü muştalahâti'l- 'arûz*, 215.

⁸³³ Mînû, *Mu'cemü muştalahâti'l- 'arûz*, 215.

⁸³⁴ Hâşimî, *el- 'Arûzü'l- vazîh ve 'ilmü'l- kâfiye*, 9; Ya'küb, *Mevsû'atü 'ulûmi'l- lugati'l- 'Arabiyye*, 6/525; Mînû, *Mu'cemü muştalahâti'l- 'arûz*, 215.

⁸³⁵ Hâşimî, *el- 'Arûzü'l- vazîh ve 'ilmü'l- kâfiye*, 9; Ya'küb, *Mevsû'atü 'ulûmi'l- lugati'l- 'Arabiyye*, 6/525; Mînû, *Mu'cemü muştalahâti'l- 'arûz*, 215.

7- Arûzun anlamlarından biri çadırın orta direğidir. Bu direk, çadırı ayakta tuttuğundan önemi büyüktür. Şiirde de nazımdaki arûz önemli olduğundan bu isim verilmiştir.⁸³⁶ Hatta çadır malzemelerinden yola çıkılarak sebep, veted, mısra gibi çadırla ilgili kavramların arûz ilminde kullanıldığı ifade edilir.⁸³⁷

8- Arûz, beytin ilk yarısının sonuna denir, arûz da buradan genişletilerek ilmin adı olmuştur.⁸³⁸ Arûz kelimesi başlangıçta ilk beytin ilk mısrasını ifade ederken daha sonra herhangi bir beytin ilk yarısını ifade eder olmuştur.⁸³⁹ Bilahare vezinlerdeki değişmelerin beytin ilk yarısının sonlarında olduğu anlaşılınca Halîl b. Ahmed bu kavramı bir beytin ilk yarısının son tef'ilesi ve vezin bilgisi olarak ifade etmiştir.⁸⁴⁰ Halîl b. Ahmed'e göre arûz, şiirin ölçüsüdür. Çünkü şiir onunla ölçülür.⁸⁴¹

Bu görüşlerden birincisinin diğerlerine göre daha makul olduğu ifade edilir.⁸⁴²

Arûz ilmi şiir vezinleriyle ve şiirdeki kusurlarla ilgilenen bir ilimdir. Bu ilmin istilâhî olarak çeşitli tanımları yapılmıştır. Bu tanımlardan bazıları şunlardır: Arûz ilmi, Arap şiir vezinlerindeki ölçülüğü bozuk olandan ayıran ve vezinlerde meydana gelen zihâfların ve illetlerin⁸⁴³ bilindiği ilimdir.⁸⁴⁴ Benzer şekilde şöyle bir tanım da yapılmıştır: Arûz ilmi, tef'ileleri, bahirleri bu ikisinde meydana gelen değişimleri ve onlarla ilgili meseleleri incelemek suretiyle ölçülü şiiri ölçsüz olandan ayırma ilmidir.⁸⁴⁵

Arûz ilmi anlaşıldığı üzere vezinleri araştıran, inceleyen bir ilimdir ve şiirin mîzanıdır yani ölçü birimidir. Nahiv ilmi de kelâmın ölçüsüdür çünkü nahiv sayesinde söz hataları giderilir. Aynı şekilde arûz ilmiyle de ölçüye uyan şiir uymayandan ayırt

⁸³⁶ Mînû, *Mu'cemü muştalahâti'l-'arûz*, 215; Nihad M. Çetin, "Arûz", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3/425.

⁸³⁷ Muhammed Ali Söylemez, *el-Hatîb et-Tebrîzî ve el-Vâfi fi'l-aruz ve'l-kavâfi Adlı Eseri* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021), 38.

⁸³⁸ Hâşîmî, *el-'Arûzü'l-vazîh ve 'ilmü'l-kâfiye*, 10; Ya'küb, *Mevsû'atü 'ulûmi'l-luğati'l-'Arabiyye*, 6/525.

⁸³⁹ Çetin, "Arûz", 3/425.

⁸⁴⁰ Çetin, "Arûz", 3/425.

⁸⁴¹ Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-'Ayn*, 1/275.

⁸⁴² Hâşîmî, *el-'Arûzü'l-vazîh ve 'ilmü'l-kâfiye*, 10; Ya'küb, *Mevsû'atü 'ulûmi'l-luğati'l-'Arabiyye*, 6/525.

⁸⁴³ Zihâf ve illet: Arûz vezinlerinin aslı tef'ilelerinde meydana gelip fer'î tef'ileleri ve fer'î vezinleri oluşturan değişiklikler.

⁸⁴⁴ Muhammed b. Felâh el-Mutayrî, *el-Kavâ'idü'l-'arûziyye ve ahkâmü'l-kâfiyeti'l-'Arabiyye* (Mektebetü Ehli'l-Eser, 1425), 19.

⁸⁴⁵ Emîl Bedî' Ya'küb, *el-Mu'cemü'l-mufaşşal fi 'ilmi'l-'arûz ve'l-kâfiye ve funûni's-şi'r* (Beirut-Lübnan: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1411), 336.

edilir.⁸⁴⁶ Arûz ilminde bir ölçünün, kıstasın veya prensibin olmadığı da ifade edilmiştir. Zira kişi doğası gereği ve edebî zevkine göre bu ilimde mâhir olabilir fakat eğer selîka yoksa yani doğuştan değilse kişinin bu ilmi elde edebilmesi için uzun bir süre çalışması gerekir.⁸⁴⁷ Şiir aslında musiki ile yakından ilişkilidir. Şiirde kafiye yapılarak ve bir ritmik düzene göre hecelerin tekrarlanmasıyla mûsiki oluşturulur. Bu bağlamda arûz ilmi daha çok sese yönelik bir ilimdir. Nitekim şiirin nahiv kurallarına uyup uymadığıyla ve şiir zaruretleriyle ilgilenmez sadece sesle ilgilenir.⁸⁴⁸

2.1.6.3. Kafiye Kavramı

قفا kökünden gelen kafiye kelimesi kök olarak boynun arka kısmı, ense, herhangi bir şeyin sonu, takip etmek, izinden gitmek gibi anlamlara gelmektedir.⁸⁴⁹ Kafiye ilmine neden bu ismin verildiğine dair çeşitli görüşler vardır. Kafiyelerin beytin sonlarında olması sebebiyle boynun arkası, bir şeyin sonu anlamlarından hareket edilerek bu ismin verildiği rivayet edilir.⁸⁵⁰ Bazılarına göre de kafiyelerin kendinden öncekine uyması, beyitlerin sonunda birbirini takip etmesinden yola çıkılarak قَفَوْتُ أثره (Takip ettim, izinden gittim, ardından geldim.)’dan قفا kelimesinden türetildiği ifade edilir.⁸⁵¹

Kafiye kavramının neyi ifade ettiğine dair çeşitli tanımlar vardır. Bazılarına göre kafiye beytin hepsidir, bazılarına göre de kasidenin hepsidir. Bu da aslında bir şeyin lâzımını söyleyip melzûmunu kastetmek gibidir.⁸⁵² Kafiye ilmini vazeden Halil b. Ahmed’e göre ise kafiye, beyitte son harften başlayıp ondan önceki sakin harfe en yakın harekeli harf arasındır.⁸⁵³ Ahfeş el-Evsat’a göre beyitte son kelime, Kutrub’a göre ise kasidenin üzerine inşa edildiği harf yani revî harfidir ve ona nisbet edilerek kaside lâmiye, dâliye gibi isimlerle de anılır.⁸⁵⁴ Şiir üzerinden örnek verecek olursak;

قفا نك من ذكرى حبيب ومنزل

⁸⁴⁶ Atîk, *’İlmü ’l-’arûz ve ’l-kāfiye*, 7.

⁸⁴⁷ Çelebi, *Keşfü ’z-zunûn*, 2/1133.

⁸⁴⁸ Aşkar, *Mu ’cemü ulûmi ’l-luğati ’l-’Arabîyye*, 280.

⁸⁴⁹ Cevherî, “kf”, 958.

⁸⁵⁰ Minû, *Mu ’cemü muştalahâti ’l-’arûz*, 269.

⁸⁵¹ Sekkâkî, *Miftâhu ’l-’ulûm*, 569.

⁸⁵² Sekkâkî, *Miftâhu ’l-’ulûm*, 569.

⁸⁵³ Çelebi, *Keşfü ’z-zunûn*, 2/1306.

⁸⁵⁴ Çelebi, *Keşfü ’z-zunûn*, 2/1306.

“Durun! Sevgilinin ve yurdunun hatırasına ağlayalım,
Dahul ve Havmel arasında bulunan Sıktu’l Liva’daki (hatırasına).”

Burada kafiye, Halîl b. Ahmed’e göre فَحَوَمَل kelimesinde hâ’dan lâm’a kadardır. Ahfeş’e göre bu son kelime, Kutrub’a göre de lâm harfidir. Bu ilmin erbabı genel olarak Halîl b. Ahmed’in görüşünü kabul eder.⁸⁵⁵ Çünkü Halîl b. Ahmed, arûz ilmini vazetmiş ve diğer dil ilimlerine de vakıf bir âlimdir.⁸⁵⁶

Kafiye ilmi de arûz ilmi gibi musiki ile ilişkili olup sesle ilgilenir. Arûz âlimleri de sesi dikkate alarak kafiyeyi, kasidenin son beytinde bulunan ses heceleri yani o sesin her beyitte tekrar etmesi gereken hecelerdir şeklinde tanımlamışlardır.⁸⁵⁷ Arap olmayan şairler ise anlamı da dikkate alarak kafiyenin, lafız ve anlama göre ya da sadece anlam veya lafza göre tekrar eden hece olduğunu ifade etmişlerdir.⁸⁵⁸ Yapılan tanımlardan anlaşıldığı üzere kafiye ilmi beyitlerin sonlarını ve bu ilme dair kusurları araştıran bir ilimdir. Bu ilmin amacı, Arapların itibar ettikleri uslûp üzere yani selikaya uygun olmayan kafiye kusurlarından uzak olarak beyitleri birbirine uygun irad etme melekesi kazandırmaktır.⁸⁵⁹

2.2. Dil İlimlerinin İsimlendirilmesi ve Tasnifi

Tasnif sözlükte eşyaları (özelliklerine göre) birbirinden ayırmaktır.⁸⁶⁰ İlimler tasnifi ise ilimleri öğrenebilmek için onun konularını veya kavramlarını bir düzen içinde bölümlere ayırmak ve sıraya koymaktır.⁸⁶¹ Yani âlimler, ilimlerin alanlarını ve sınırlarını çizmek, bu alanlar arasındaki irtibatı belirlemek ve eğitimin temel müfredatını oluşturmak için tasnif yapmışlardır.⁸⁶² Ayrıca ilimlerin metotlarının,

⁸⁵⁵ Mutayrî, *el-Kavâ'idü'l-'arûziyye*, 103; Muhammed İbrâhim Ubâde, *Mu'cemü muştalahâti'n-naħv ve's-şarf ve'l-'arûz ve'l-kâfiye* (Kahire: Mektebetü'l-Âdâb, 2011), 253.

⁸⁵⁶ Sekkâkî, *Miftâhu'l-'ulûm*, 569.

⁸⁵⁷ Atîk, *İlmü'l-'arûz ve'l-kâfiye*, 134.

⁸⁵⁸ Tehânevî, *Keşşâf*, 2/1297.

⁸⁵⁹ Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 2/1305-1306.

⁸⁶⁰ İbn Manzûr, “şnf”, 9/198.

⁸⁶¹ Ahmet Meydan, “Kutbüddîn-i Şîrâzî'nin İlimler Tasnifi ve Dil İlimlerinin Bu Tasnifteki Yeri”, *İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi* 6/1 (Ocak 2020), 43.

⁸⁶² İlhan Kutluer, “İlim”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/113.

amaçlarının ve konularının birbiriyle benzeşip ayrışmaları bakımından ilişkilerini göstermek ve eğitim öğretimde verimi artırmak için tasnif etmişlerdir.⁸⁶³

Tasnif kavramının ardından ilimler tasnifinde dil ilimlerinin konumunu ele alacağız daha sonra dil ilimlerinin kendi içindeki tasnifi ve bu ilimler sayılırken nasıl isimlendirildiği üzerinde duracağız. İlimlerin tasnif edilmesine yönelik ilk adım Câbir b. Hayyân'a (ö. 200/815) atfedilmiş ve Ya'küb b. İshâk el-Kindî (ö. 252/866 [?]), Fârâbî (ö. 339/950) ve Ebü'l-Hasan el-Âmirî (ö. 381/992) gibi âlimler de bu geleneği devam ettirmişlerdir.⁸⁶⁴ Câbir b. Hayyân ilimlerin tasnifini yaparken *Kitâbü'l-Hudûd* adlı eserinde ilimleri dinî ve dünyevî şeklinde ikiye ayırmıştır⁸⁶⁵ fakat dile veya dil ilimlerine yer vermemiştir.

Dil ilimlerinin sistemli bir şekilde tasnif edilmesine yönelik ilk adım Fârâbî'ye atfedilmiştir.⁸⁶⁶ Fârâbî ilimleri beş kısımda ele alır: 1. Dil ilmi (ilmü'l-lisân): Sarf, nahiv, beyân, şiir, kavânînül-kitâbe (yazma kuralları) ve kavânînül-kırâe (okuma kuralları), 2. Mantık, 3. Matematik, 4. Fizik-Metafizik, 5. Medenî İlimler (ahlâk, medenî siyaset), Fıkıh ve Kelâm.⁸⁶⁷ Görüldüğü gibi Fârâbî ilimleri tasnif ederken dil ilimlerine öncelik vermiştir. Çünkü onun da ifade ettiği gibi dil ilmi, her milletin lafızlarını ve ibarelerini tashih etmek için bir araç olduğundan diğer tüm ilimlere göre önceliklidir.⁸⁶⁸ Fârâbî dil ilimlerinin her millette yedi kısma ayrıldığını belirtmiş ve bu yedi kısmı şöyle sıralamıştır:⁸⁶⁹ 1- Müfret lafızlar ilmi: Eşyaların cinslerine ve türlerine delâlet eden yabancı, garîb ve meşhur müfret lafızları ve bu lafızların ezberlenmesini ve aktarılmasını içerir. Müfret lafızlar ilmi aslında kısaca sözlük ilmidir. 2- Mürekkebe lafızlar ilmi: Milletlerin sözlerini bir araya getirme ilmidir. 3- Müfret olduklarında lafızların kuralları ilmi: Sarf ve sesbilimi ilmidir. 4- Mürekkebe olduklarında lafızların kuralları ilmi: Kuralların iki farklı türünü inceler. İlki isimlerin ve ifadelerin bir araya gelirken başında ve sonunda meydana gelen değişim kurallarıdır. Buna Fârâbî gramer der. İkincisi anlamlı ibareler içinde kelimeleri

⁸⁶³ Meydan, "Kutbüddîn-i Şîrâzî'nin İlimler Tasnifi", 43.

⁸⁶⁴ Ali Arslan, "İbnü'l-Ekfânî'nin İlimleri Tasnifi ve Tasnifinde Hadis İlmi", *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/18 (Aralık 2020), 20-21.

⁸⁶⁵ Câbir b. Hayyân, *Muhtâru resâ'ili Câbir b. Hayyân*, nşr. P. Kraus (Mektebetü'l-Hancî, 1354), 100.

⁸⁶⁶ Hicâzî, *Üsûsü 'ilmi'l-luğati'l-'Arabiyye*, 69.

⁸⁶⁷ Osman Emîn, "Mukaddime", *İhşâ'ü'l-'ulûm*, mlf. Ebû Nasr Muhammed b. Muhammed el-Fârâbî (Mısır: Matbaatü's-Saâde, 1350), 6.

⁸⁶⁸ Osman Emîn, "Mukaddime", 8.

⁸⁶⁹ Ebû Nasr Muhammed b. Muhammed el-Fârâbî, *İhşâ'ü'l-'ulûm*, nşr. Osman Emîn (Mısır: Matbaatü's-Saâde, 1350), 5-11.

birleştirme ve düzenleme kurallarıdır. 5- Doğru yazma kuralları ilmi 6- Doğru okuma kuralları ilmi 7- Doğru şiir yazma kuralları ilmi.

Fârâbî ile aynı asırda yaşamış olan Ebü'l-Hasan el-Âmirî ise ilimlerin tasnifini yaparken dil ilimlerini yardımcı ilimlerden kabul etmiştir. Onun yaptığı tasnif ise şöyledir:⁸⁷⁰ İlimleri millî ve hikemî olarak ikiye ayırır. Millî ilimler üç tanedir: 1. Hissî (hadis), 2. Aklî (kelâm), 3. His ve akıl arasında ortak (fıkıh). Millî ilimlere bir de bunların aleti konumunda dil ilmini ilâve eder. Hikemî ilimleri ise yine üç kısma ayırmıştır: 1. Hissî (fizik) 2. Aklî (metafizik), 3. His ve akıl arasında ortak (matematik). Buraya da aynı şekilde bu ilimlerin aleti konumunda mantık ilmini ekler.

Muhammed b. Ahmed el-Hârizmî (ö. 387/997) ilimleri tasnif ederken dil ilimlerini yardımcı ilim konumuna koyarak iki kısma ayırmıştır: 1- Şeriat ilimleri ve onunla ilişkili Arabî ilimler: Fıkıh, Kelâm, Nahiv, Kitâbet, Şiir-Arûz, Ahbâr. 2- Yunanlılar ve diğer milletlerden alınmış yabancı ilimler: Felsefe, Mantık, Tıb, İlmü'l-'aded, Hendese, İlmü'n-nücûm, Mûsikî, Hayl, Kimya.⁸⁷¹

Gazzâlî ise ilimleri şer'î ve gayri şer'î olarak ikiye ayırmıştır. Şer'î ilimleri de kendi içinde usul, fûrû, mukaddimât ve mütemmimât şeklinde tasnif etmiştir. Dil ilimlerini mukaddimât kısmına koymuştur. Nitekim ondan kastettiği Nahiv ve İlmü'l-lugadır. Bu ilimlerin Kur'ân ve sünneti nebeviyye için alet olduğunu ve kendi başlarına şer'î ilimlerden sayılmadığını, şeriat nedeniyle tahsil edilmesi gerektiğini ifade etmiştir. Çünkü din, Arap diliyle gelmiştir ve bu dilin öğrenilmesi de bir alet olur.⁸⁷²

Kutbüddîn-i Şîrâzî (ö. 710/1311) ilimlerin tasnifini yaparken dil ilimlerini dinî ilimler için araç (tâbî) ilimler olarak görmüş ve Arapça, Kur'ân ve hadisin dili olması sebebiyle ona göre bu ilimlerin öğrenilmesi zorunludur.⁸⁷³ İbnü'l-Ekfânî (ö. 749/1348) de ilimlerin tasnifini yaparken ikiye ayırmış:⁸⁷⁴ Birincisi bizzat kendisi için kastedilenler yani kendisi için öğrenilenler ikincisi ise birincinin tersi olup diğerleri için alet ilimlerdir. Bunlar da mânalar için olan ilmü'l-mantık ve lafız-hat ile mânalara

⁸⁷⁰ Ebü'l-Hasan Muhammed b. Yûsuf el-Âmirî, *el-İ'lâm bi-menâkıbi'l-İslâm*, thk. Ahmed Abdülhamîd el-Gurâb (Riyad: Dâru'l-Asâle, 1408), 80-81.

⁸⁷¹ Muhammed b. Ahmed el-Hârizmî, *Mefâtîhu'l-'ulûm* (Kahire: Matbaatü's-Şark, ts.), 4-5.

⁸⁷² Ebü Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî, *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn* (Beyrut-Lübnan: Dâru İbn Hazm, 1426), 24-25.

⁸⁷³ Kutbüddîn Mahmûd b. Mes'ûd eş-Şîrâzî, *Dürretü't-tâc li-ğurreti'd-dîbâc*, thk. Seyyid Muhammed Mişkât (Tahran: İntişârât-ı Hikmet, 1986), 149-178 akt. Meydan, "Kutbüddîn-i Şîrâzî'nin İlimler Tasnifi", 49-63.

⁸⁷⁴ İbnü'l-Ekfânî, *İrşâdü'l-kâşîd*, 106.

ulaşmaya yardımcı ilmi'l-edeb'dir (dil ilimleri). Ona göre ilmi'l-edeb olmadan kişinin kemâlâta ermesi mümkün olmadığından ilim tasnifini yaparken dil ilimlerini mantıktan önce ele almıştır.⁸⁷⁵

İbn Haldûn ilimler tasnifini yaparken eserinde dil ilimlerini dinî ilimler için alet ilmi olarak ele almıştır.⁸⁷⁶ Osmanlı âlimlerinden Molla Lutfi (ö. 900/1495) de ilimler tasnifini yaparken önce dil ilimlerini sonra da bu ilimlere bağlı olan şer'î ilimleri tasnif etmiştir.⁸⁷⁷ Taşköprizâde de Osmanlı döneminin en ayrıntılı ilimler sınıflandırmasını yapmış hatta ilimlerin tasnif edilmesini dahi ayrı bir ilim dalı olarak değerlendirmiştir.⁸⁷⁸ Tasnifini yaparken merkezine varlık mertebeleri kavramını yerleştirmiştir. Çünkü ona göre her şeyin bir varlığı vardır, bu varlıkların da kitâbet (imlâ), ibâre (ifade), ezhân (zihin) ve a'yân (dış dünya) olmak üzere dört hali vardır. İmlâ ve ifade ile ilgili ilimlere yer vererek bu ilk iki bölümde dil ilimlerini incelemiştir.⁸⁷⁹

Bir diğer Osmanlı âlimi olan Saçaklızâde Mehmed Efendi (ö. 1145/1732) ise ilimleri faydalı ve zararlı olarak ikiye ayırmış ve faydalı ilimleri de Arabî ilimler, aklî ilimler, dinî ilimler şeklinde üç kısma ayırmıştır.⁸⁸⁰ Bu âlim de tasnifinde Arabî ilimler başlığıyla dil ilimlerine öncelik vermiştir. Tehânevî de eserinde ilimleri tasnif ederken Arapça ilimler (el-'ulûmu'l-'Arabîyye), şer'î ilimler (el-'ulûmu's-şer'îyye) ve hakiki (aklî) ilimler (el-'ulûmu'l-hakîkiyye) şeklinde üç ana başlık altında ele almıştır.⁸⁸¹ Görüldüğü üzere Tehânevî de dil ilimlerini diğer ilimlerden önce zikretmiştir.

Yapılan bazı ilimler tasnifinde görüldüğü gibi dil ilimleri şer'î ilimlerle birlikte aynı konuma koyulmuş onlar için bir alet ilmi olmuştur. Zaten çalışmamızın ilk bölümünde anlatıldığı üzere iyi bir fakih, müfessir ya da muhaddis olabilmek için şartlardan biri dil ilimlerine hakim olmaktır. Bu bağlamda dinî ilimlerle ilgilenen âlimler doğrudan dil ilimleriyle meşgul olmuşlardır. Çünkü Kur'ân'ın ve hadislerin anlaşılabilmesinde, hüküm çıkarılmasında dil ilimleri zorunluydu.

⁸⁷⁵ İbnü'l-Ekfânî, *İrşâdü'l-kâşid*, 109.

⁸⁷⁶ İbn Haldûn, *Mukaddime*, 2/351.

⁸⁷⁷ Bk. Şükran Fazlıoğlu, *Dil Bilimlerinin Sınıflandırılması* (İstanbul: Kitabevi, 2012), 79-86.

⁸⁷⁸ Hüseyin Adem Tülüce, "Taşköprülüzâde Ahmed Efendi'de İlimler Tasnifi", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (ÇÜİFD)* 21/2 (Aralık 2021), 544.

⁸⁷⁹ Bk. Taşköprizâde Ahmed Efendi, *Miftâhu's-sa'âde*, 75 vd.

⁸⁸⁰ Saçaklızâde Mehmed Efendi, *Tertîbü'l-'ulûm*, thk. Muhammed b. İsmâil es-Seyyid Ahmed (Beirut-Lübnan: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1408), 84-85.

⁸⁸¹ Bk. Tehânevî, *Keşşâf*, 1/17-64.

Biz yukarıda verilen bu tasnifleri kronolojiyi gözetererek sıraladık. Dikkatle incelediğimizde şu sonuca varabiliriz: Fârâbî hariç tutulduğunda şer‘î ilimler ile birlikte zikredilen dil ilimleri zaman içerisinde alet ilmi olmaktan çıkıp müstakil hale dönüşmüştür. Aynı zamanda tasniflerde önemini koruyarak her zaman ilk sırada yer almış ve bütün ilimlerin de temeli sayılmıştır. Nitekim Sekkâkî zaten dil ilimlerini ele aldığı eserini isimlendirirken Kur‘ân‘ın anlaşılmasında ve diğer ilimlerdeki meselelerin çözülmesinde bir nevi anahtar vazifesi gördüğü için ona ilimlerin anahtarı mânasında *Miftâhu‘l-‘ulûm* ismini vermiştir.⁸⁸² Dil ilimleri her ne kadar kendi başına ayrı bir ilim haline gelse de her zaman şer‘î ilimlerle ilişkili olmuştur çünkü onlar için önemi büyüktür.

Buraya kadar dil ilimlerinin diğer ilimlerdeki yerini ele aldık şimdi de dil ilimlerinin kaçta ayrıldığı ve kimin nasıl isimlendirdiğini ele alacağız. Âlimler, ilimleri bir bütün olarak isimlendirirken bazıları edeb kavramıyla bağlantı kurarak ulûmu‘l-edeb, bazıları da dili ifade eden lisan ve luga ile daha bilinen şekilde ulûmu‘l-lisâni‘l-‘Arabî ve ulûmu‘l-lugati‘l-‘Arabiyye kavramlarını kullanmıştır. Kimileri de salt ilimlerle ilişkilendirerek el-‘ulûmu‘l-‘Arabiyye kavramını tercih etmiştir.

2.2.1. Ulûmu‘l-edeb

Dil ilimlerinin ulûmu‘l-edeb/ilmü‘l-edeb ifadeleriyle adlandırılması edeb kavramının hangi mânalara geldiği merakını uyandırır. Bu yüzden ilk önce edeb kavramı üzerinde duracağız. Edeb kavramının İslâm‘dan önce davet etmek, hayranlık, hayret etme gibi anlamlarda kullanıldığı belirtilir.⁸⁸³ Tâhâ er-Râvî (ö. 1365/1946), bu anlamların dışında ruhî erdemler ve ahlâkî faziletler anlamına da geldiğini ve hadis başlığı altında verdiğimiz Hz. Peygamber‘in *أَدْبَنِي رَبِّي فَأَحْسَنَ تَأْدِيِي* (*Beni Rabbim yetiştirdi ve beni çok iyi yetiştirdi.*) sözünde bu anlamda kullanıldığına işaret etmiştir. İslâm‘dan sonra ise bu kelimenin anlam genişlemesine uğrayarak şiir, ahbâr, ensâb ve nahiv gibi bazı Arapça ilimler için kullanıldığını ve bu ilimlerin erbabı olana edîb, ilimleri öğretilene de müeddib denildiğini belirtmiştir.⁸⁸⁴ Ebû Mansûr el-Cevâlîkî (ö. 540/1145) de edîb kavramının şiir, nahiv ve Arapça ilimleri bilen kişiler için

⁸⁸² Durmuş, “Ebû Ya‘kûb es-Sekkâkî”, 36/333.

⁸⁸³ Tâhâ er-Râvî, *Târîhu ‘ulûmi‘l-lugati‘l-‘Arabiyye* (Bağdad: Matbaatü‘r-Reşîd, 1369), 9.

⁸⁸⁴ Râvî, *Târîhu ‘ulûmi‘l-lugati‘l-‘Arabiyye*, 9.

kullanıldığını ve bu ilimlere edeb denildiğini ifade etmiştir.⁸⁸⁵ Tâhâ er-Râvî'nin belirttiğine göre edeb kavramındaki bu değişim hicrî birinci asrın ortalarında başlamış ve bu kavram İslâm'dan önce kullanılan ruhî erdemler mânasıyla birlikte inceleme faziletini barındırır hale gelmiştir. Bu anlamlar Ebû Zeyd el-Ensârî'nin "Edeb, insanın faziletlerden bir fazilet çıkarttığı her türlü övülen eğitim için kullanılabilir" ifadesinde bir araya gelmiştir.⁸⁸⁶

Yine Tâhâ er-Râvî'nin belirttiğine göre uygarlık geliştikçe ve ilimler arttıkça edeb, "oturup-kalkma, sohbet etme âdâbı, şarkı ve şarkı söyleme" gibi hususları da kapsayan anlamlarda da kullanılmış, dilsel alanlar ortaya çıktıkça bu kavrama dahil edilmiş ve Arapların sözünün anlaşılmasında ihtiyaç duyulan her türlü hususu kuşatır hale gelmiştir.⁸⁸⁷ Dolayısıyla edeb kavramı Arapların dilini anlamaktan gelenek, kültür, âdâb ilişkilerine kadar pek çok hususları kuşatır hale gelmiştir.

İtalyan şarkiyatçı Carlo Alfonso Nallino (1872-1938) edeb kavramının, zamanın ilerlemesi, menfaatlerin, fikirlerin ve eğilimlerin değişmesiyle asıl mânasına göre değişimin fazlaca olduğu Arapça lafızlar arasında yer aldığını ifade etmiş⁸⁸⁸ ve bu kavramın tarihî seyrini detaylıca incelemiştir. Onun ifade ettiğine göre bu kavram Câhiliye döneminde ve hicretin ilk yüzyılında sünnet yani gidilen yol, uygulama biçimi anlamında kullanılmıştır.⁸⁸⁹ Câhiliye dönemi Araplarında terbiye (yetiştirme) ve aklını geliştirmenin temeli kendilerinden öncekilerin yolunu, âdetlerini, geleneğini öğretmeye bağlıdır.⁸⁹⁰ Güzel hasletler ve ahlâkı güzelleştirmek için de edeb ve te'dîb kavramını kullanmışlardır.⁸⁹¹ Daha sonra Nallino eski Araplarda ilmin sınırlılığı nedeniyle edeb kelimesinin bir şeyi bilmek anlamına geldiğini ifade etmiştir. Te'dîb bir şeyi haber verme, öğretme mânasında, edîb ise kendi durumundan haber verilen kişi mânasındadır. Bu kelime Hz. Peygamber'in *أَدَّبَنِي رَبِّي فَأَحْسَنَ تَأْدِيبِي* (*Beni Rabbim yetiştirdi ve beni çok iyi yetiştirdi.*) sözünde de bu anlamda kullanılmıştır.⁸⁹²

⁸⁸⁵ Ebû Mansûr Mevhûb b. Ahmed el-Cevâlikî, *Şerhu Edebi'l-kâtib* (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, ts.), 19.

⁸⁸⁶ Râvî, *Târîhu 'ulûmi'l-luğati'l-'Arabiyye*, 10.

⁸⁸⁷ Râvî, *Târîhu 'ulûmi'l-luğati'l-'Arabiyye*, 10-12.

⁸⁸⁸ Carlo Alfonso Nallino, *Târîhu'l-âdâbi'l-'Arabiyye*, nşr. Meryem Nallino (Mısır: Dâru'l-Meârif, 1954), 11.

⁸⁸⁹ Nallino, *Târîhu'l-âdâbi'l-'Arabiyye*, 14.

⁸⁹⁰ Nallino, *Târîhu'l-âdâbi'l-'Arabiyye*, 15.

⁸⁹¹ Nallino, *Târîhu'l-âdâbi'l-'Arabiyye*, 15.

⁸⁹² Nallino, *Târîhu'l-âdâbi'l-'Arabiyye*, 16.

Hicrî 2. yüzyılda ise edeb kavramı hâlâ davranış biçimi, özellikle de güzel ahlâk, övülen ve övülen şeylere eğilim, din ve şeriat dışındaki bilgilere yönelme mânasında kullanılmıştır.⁸⁹³ Dilin doğal gelişiminin yanında Arapların şehirleşme, medeniyetlerde değişim, yaşam koşullarının yenilenmesi ve siyasetlerde değişkenlik gibi sebeplerle Hicrî ikinci asrın sonu ve üçüncü asrın başlarında bu aslî mânalardan yeni mânalar ortaya çıkmaya başlamış eskiler örfte kalmıştır.⁸⁹⁴ 3. yüzyılda bu kavram, bir grup insanın bilmesi, uyulması gereken kurallar ve bilgi mânasıyla sınırlandırıldığı da olmuştur.⁸⁹⁵ Yine 3. yüzyılın sonlarında edeb kavramı ahlâkın dışında, ilimlerde veya pratikte izlenmesi gereken yöntemi ifade eden anlamda, 4. yüzyılın ortalarına kadar bazen az dünyevî bilgilerin ifade edilmesi anlamında kullanılmıştır.⁸⁹⁶

Nallino, edeb kavramının hicrî 6. yüzyılda dil ilimleri mânasına geldiğini ifade etmiş ve bu anlamda kullanılmasına Kemâleddîn el-Enbârî'yi örnek vermiştir.⁸⁹⁷ Dil ilimleri tasniflerine geçmeden önce şuna değinmekte fayda var. Doğu ve Batı milletleri arasında ilmî ve edebî bağlar artıp aradaki ilişkiler çoğalınca her ilim alanından İngilizce ve Fransızca kitaplar Arap diline aktarılmıştır. Mütercimler, edeb kavramının çoğulu olan âdâb lafzını Avrupalılar'daki Littérature'nin karşılığı olarak kullanmaya başlamışlar, Nallino da böyle bir kullanımın Arap geleneğinden sapma olduğunu ifade eder. Çünkü eski Arapların aksine Avrupalılar ve Doğu'da onları taklit edenler, âdâb kelimesini her türlü dilin eserleri için kullanırlar oysa Araplar dinî ilimler için kullanmışlardır.⁸⁹⁸

Nallino, dil ilimleri mânasında ilk Kemâleddîn el-Enbârî'yi örnek verse de gördüğümüz kadarıyla aynı asırda yaşamış Zemahşerî de ilmü'l-edeb ile dil ilimlerini kastetmiştir. *el-Kıstâs fî 'ilmi'l-'arûz* adlı eserinde el-'ulûmu'l-edebîye başlığı altında on iki tane ilim saymıştır:⁸⁹⁹ İlmü'l-luga, İlmü'l-ebniye, İlmü'l-iştikâk, İlmü'l-i'râb, İlmü'l-meânî, İlmü'l-beyân, İlmü'l-arûz, İlmü'l-kavâfî, İnşâü'n-nesr, Karzu's-şi'r, İlmü'l-kitâbe, İlmü'l-muhâdarât. Tâhâ er-Râvî zikredilen bu ilimlerin ilk sekizinin

⁸⁹³ Nallino, *Târîhu'l-âdâbi'l-'Arabiyye*, 18-19.

⁸⁹⁴ Nallino, *Târîhu'l-âdâbi'l-'Arabiyye*, 21-22.

⁸⁹⁵ Nallino, *Târîhu'l-âdâbi'l-'Arabiyye*, 22-23.

⁸⁹⁶ Nallino, *Târîhu'l-âdâbi'l-'Arabiyye*, 22-24.

⁸⁹⁷ Nallino, *Târîhu'l-âdâbi'l-'Arabiyye*, 35-36.

⁸⁹⁸ Nallino, *Târîhu'l-âdâbi'l-'Arabiyye*, 39.

⁸⁹⁹ Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer ez-Zemahşerî, *el-Kıstâs fî 'ilmi'l-'arûz*, thk. Fahreddin Kabâve (Beyrut-Lübnan: Mektebetü'l-Meârif, 1410), 15-16.

usul, diğerlerinin ise fûrû olduğunu ifade etmiştir.⁹⁰⁰ Kutbüddîn-i Şîrâzî de dil ilimlerini ilmü'l-edeb başlığı altında tasnif yapanlardandır. Ona göre ilmü'l-edeb, konuşurken ya da bir konuyu delillendirirken lafız ve mâna olarak bütün hatalardan korunmayı sağlayanları bilmektir.⁹⁰¹ Dil ilimlerini sayarken Zemahşerî'nin eserinden istifade etmiş ve onun yaptığı tasnifin aynısını zikretmiştir.⁹⁰²

Zemahşerî ile aynı asırda yaşayan Kemâleddîn el-Enbârî de bu isim altında on tane ilim saymıştır:⁹⁰³ Nahiv, el-Luga, Tasrif, Arûz, Kafiye, Şiir sanatı, Arapların ahbâr ve nesebleri, Nahivde cedel ilmi, Nahiv usulü ilmi. Dikkat edildiğinde bu tasnifte belâgat ilimleri sayılmamıştır. Fakat Süyûtî'nin ifade ettiğine göre belâgat ilimleri önceden نقد الشعر, صنعة الشعر ve نقد الكلام olarak adlandırılmıştır.⁹⁰⁴ Zaten Ebû Hilâl el-Askerî nazım ve nesrin usul ve kaidelerine dair olan eserini *Kitâbü's-Şînâ'ateyn*, Kudâme b. Ca'fer de belâgat ilmine dair konuları işlediği eserini *Nağdü's-Şi'r* olarak isimlendirmiştir.

Sekkâkî ilimleri sıralarken isimlendirmede ulûmu'l-edeb geleneğine bağlı kalmış yer yer ilmü'l-edeb ve envâ'u'l-edeb (dil ilimleri türleri) kavramlarını tercih etmiştir. Sekkâkî eserine ilmü'l-edeb kavramı içerisinde yer aldığı düşündüğü ilimleri ve onlarla ilgili bazı hususları eklediğini ifade ederek eserinde şu ilimlere yer verir:⁹⁰⁵ Sarf, İştikak, Nahiv, Meânî, Beyân, Had, İstidlâl, Arûz ve Kafiye. Sekkâkî'ye göre iştikak sarfın; meânî ve beyân nahvin; had ve istidlâl de meânî ilminin tamamlayıcısıdır. Arûz ve kafiye, meânî ve beyân ilimleriyle ilgilenen kişinin ihtiyaç duyduğu ilimlerdir. Ona göre bu ilimleri tahsil etmede öncelikli hedef Arap kelâmında hataya düşmekten sakınmaktır.⁹⁰⁶ Sekkâkî'nin eseri sarf, nahiv ve belâgat ilimleri olarak üç bölümden oluşmaktadır. Onun yaptığı bu sıralama ve gruplama bir tasnif göstergesi olup biraz önce belirttiğimiz ilimleri birbirinin tamamlayıcısı olarak görmesi de kendisinin daha teknik bir tasnif anlayışına sahip olduğunu gösterir.⁹⁰⁷ Sekkâkî, dil ilimleri için vazgeçilmez bir ilim olan ilmü'l-luga'yı (sözlük) eserine

⁹⁰⁰ Râvî, *Târîhu 'ulûmi'l-luğati'l-'Arabîyye*, 12.

⁹⁰¹ Meydan, "Kutbüddîn-i Şîrâzî'nin İlimler Tasnifi", 58.

⁹⁰² Şîrâzî, *Dürretü't-tâc*, 149-178 akt. Meydan, "Kutbüddîn-i Şîrâzî'nin İlimler Tasnifi", 58-63.

⁹⁰³ Enbârî, *Nüzhetü'l-elibbâ'*, 76.

⁹⁰⁴ Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Süyûtî, *Nevâhidü'l-ebkâr ve şevâridü'l-efkâr* (Câmiatü Ümmi'l-Kurâ, 1424), 1/31.

⁹⁰⁵ Sekkâkî, *Miftâhu'l-'ulûm*, 6.

⁹⁰⁶ Sekkâkî, *Miftâhu'l-'ulûm*, 8.

⁹⁰⁷ İnce, "Miftâhu'l-'ulûm'un Dil İlimleri Tasnifine Etkisi", 215.

almadığını ifade etmiştir.⁹⁰⁸ Onun bu ifadesi sözlük ilminin dil ilimlerinden sayıldığını gösterir ve bu kitap sarf, nahiv ve belâgat ilimlerini bir eserde birleştiren ilk çalışmadır.⁹⁰⁹

İlmü'l-edeb kavramıyla İbnü'l-Ekfânî, daha genel, yüzeysel bir tasnif yaparak ilimleri on taneyle sınırlamıştır:⁹¹⁰ İlmü'l-luga, Tasrif, Meânî, Beyân, Bedî', Arûz, Kafiye, Nahiv, Yazma ve okuma kanunları ilmi. İbnü'l-Ekfânî'nin saydıklarına oranla bu kavram adı altında daha az sayıda ilim sayanlar da olmuştur.⁹¹¹

9. yüzyılda Seyyid Şerîf el-Cürcânî daha detaylı düşünerek dil ilimlerini birincil ve ikincil şeklinde ayırmıştır. Birincil dil ilimlerini de kendi içinde müfretleri ve mürekkepleri konu alan ilimler olarak tasnif etmiştir. Ona göre müfretleri konu alan ilimler Lugat, İştikak ve Sarf iken mürekkepleri konu alan ilimler Nahiv, Meânî, Beyân, Arûz ve Kafiyedir. İkincil dil ilimleri ise Hat, Karzu's-şi'r, İnşâ ve Muhâdarâtır.⁹¹² Cürcânî bu tasnifini yaparken Sekkâkî'den tasnif fikrini almış ve Zemahşerî'nin saydığı ilimlere uygulamıştır.⁹¹³

Taşköprizâde ise Cürcânî'ye göre daha detaylı ve varlığı da içeren bir tasnif yapmıştır. Yaptığı varlık tasnifinin ilk ikisi dil ilimleriyle ilişkilidir. Birincisi imlâ ile ikincisi de ifade ile ilişkili ilimlerdir. İmlâ ile ilgili olanlar:⁹¹⁴ İlmü edevâti'l-hat, İlmü kavânîni'l-kitâbe, İlmü tahsîni'l-hurûf, İlmü keyfiyyeti tevlîdi'l-hudûd 'an usûlihâ, İlmü tertîbi hurûfi't-teheccî, İlmü terkîbi eşkâli besâidi'l-hurûf, İlmü imlâi'l-haddi'l-'Arabî, İlmü haddi'l-mushaf, İlmü haddi'l-arûz şeklinde dokuz tanedir. İkinci kısmında (ifadeyle ilgili olanlar) ilmü'l-edeb'in müfredatları, mürekkebatları ve alt dallarını ele alır. Müfredatla ilgili ilimler şunlardır: İlmü mehârici'l-hurûf, İlmü'l-luga, İlmü'l-vaz', İlmü'l-iştikâk, İlmü's-sarf. Mürekkebatla ilgili ilimler olarak da şunları saymıştır: İlmü'n-nahv, İlmü'l-meânî, İlmü'l-beyân, İlmü'l-bedî', İlmü'l-arûz, İlmü'l-kavâfi, İlmü karzi's-şi'r, İlmü mebâdii's-şi'r, İlmü'l-inşâ, İlmü mebâdii'l-inşâ ve edevâtihi, İlmü'l-muhâdara, İlmü'd-devâvîn, İlmü't-tevârîh. Daha sonra ilmü'l-edeb'i

⁹⁰⁸ Sekkâkî, *Miftâhu'l-'ulûm*, 6.

⁹⁰⁹ İnce, "Miftâhu'l-'ulûm'un Dil İlimleri Tasnifine Etkisi", 217.

⁹¹⁰ İbnü'l-Ekfânî, *İrşâdü'l-kâşid*, 109.

⁹¹¹ Bk. Abdülkâdir b. Ömer el-Bağdâdî, *Hizânetü'l-edeb*, thk. Abdüsselâm M. Hârûn (Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1418), 1/5.

⁹¹² Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Ali es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürcânî, "el-Mişbâh fi şerhi'l-Miftâh", *es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürcânî'nin «el-Mişbâh fi Şerh el-Miftâh» Adli Eserinin Tahkik ve Tahlili (Edisyon Kritik)*, Yüksel Çelik (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Doktora, 2009), 8-9.

⁹¹³ İnce, "Miftâhu'l-'ulûm'un Dil İlimleri Tasnifine Etkisi", 218.

⁹¹⁴ Taşköprizâde Ahmed Efendi, *Miftâhu's-sa'âde*, 1/85-94.

kastederek ulûmu'l-Arabiyye'nin fûrûları başlığı altında bu ilimlerin 27 tane alt dalını saymıştır.⁹¹⁵ Taşkoprizâde ilimlere fazlaca önem atfettiğinden her bir ilmin altında yer alan meseleyi müstakil bir başlık altına almıştır. Aslında o burada ilm kavramını bir ilim dalı anlamında değil marifet, bilgi anlamında kullanmıştır. Onun ilk sırada saydığı günümüzde ilmü'l-esvât olarak adlandırılan ilmü mehârici'l-hurûf ilmine bu ismi ilk veren Taşkoprizâde olmuş ve ondan önce ses ilminden bahsedilse de bir isim veren olmamıştır.⁹¹⁶ Aynı zamanda Taşkoprizâde'de ilmü's-sarf günümüzdeki morfolojinin karşılığı değildir aksine alanı daha geniştir, sarf ona göre ses ve anlam bilimi birlikte içerir.⁹¹⁷ Taşkoprizâde'nin yaptığı tasnifte dikkat edilirse nahiv ilmi belâgat ve şiir ilimleriyle aynı gruptadır. Bu yüzden aslında o nahiv ilmine gramerden öte edebî bir anlam vermiştir.⁹¹⁸ Kâtib Çelebi (ö. 1067/1657) de eserinde ilimlerin tasnifiyle ilgili beş taksimden bahsetmiş ve beşinci sırada verdiği Taşkoprizâde'nin tasnifini en güzeli olduğunu ifade etmiştir.⁹¹⁹

İlmü'l-edeb kavramı dışında yine ona benzer bir ifadeyle funûnü'l-edeb olarak isimlendirenler de olmuştur.⁹²⁰ Fakat bu başlık altında yine Sarf, Nahiv, Belâgat, Arûz gibi yukarıda zikrettiğimiz ilimlere yer verilmiştir. Dolayısıyla buradaki funûn kavramının furû ile aynı olduğunu görürüz.

2.2.2. Ulûmu'l-lisâni'l-'Arabî

Dil ilimlerine ulûmu'l-lisâni'l-'Arabî ismini veren ilk kişi Ebû Hayyân el-Endelüsî olmuştur ve İbn Haldûn da dil ilimleri için bu başlığı kullanmıştır.⁹²¹ Ebû Hayyân'a göre dil ilimleri daha dar bir şekilde İlmü'l-luga, İlmü's-sarf ve İlmü'n-nahv'den ibarettir.⁹²² İbn Haldûn ise Ebû Hayyân'a göre alanı biraz genişleterek dil ilimlerinin el-Luga, en-Nahv, el-Beyân ve el-Edeb olduğunu ifade etmiştir.⁹²³ Ulûmu'l-lisâni'l-'Arabî kavramıyla Muhammed Tâhir İbn Âşûr (1879-1973) biraz daha geniş bir tasnif yaparak Metnü'l-luga, Tasrîf, Nahiv, Meânî ve Beyân ilimlerini

⁹¹⁵ Bk. Taşkoprizâde Ahmed Efendi, *Miftâhu's-sa'ade*, 1/95-262.

⁹¹⁶ Kızıklı, "Arapçada Dil Bilimlerinin Tarihsel ve Kavramsal Temelleri", 260.

⁹¹⁷ Kızıklı, "Arapçada Dil Bilimlerinin Tarihsel ve Kavramsal Temelleri", 261.

⁹¹⁸ Kızıklı, "Arapçada Dil Bilimlerinin Tarihsel ve Kavramsal Temelleri", 261.

⁹¹⁹ Bk. Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 1/11-14.

⁹²⁰ Bk. Ebü'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, thk. İhsan Abbas (Beyrut: Dâru Sâdır, ts.), 4/147.

⁹²¹ Hicâzî, *Üsüsü 'ilmi'l-luğati'l-'Arabiyye*, 71.

⁹²² Endelüsî, *Kitâbü'l-İdrâk li-lisâni'l-Etrâk*, 8.

⁹²³ İbn Haldûn, *Muqaddime*, 2/367.

saymıştır.⁹²⁴ Ulûmu'l-lisâni'l-'Arabî kavramı adı altında isimleri sayanlar görüldüğü üzere daha çok dil ilimleri denilince ilk akla gelen nahiv, sarf, sözlük ve belâgat gibi ilimleri saymışlar, dil ilimlerinde önemi olan arûz ve kafiye gibi ilimleri tasniflerine dahil etmemişlerdir.

2.2.3. el-'Ulûmu'l-'Arabiyye

Molla Lutfî, Arap dil ilimlerini el-'ulûmu'l-'Arabiyye olarak isimlendirmiş ama ilmü'l-edeb ya da kısaca edeb olarak isimlendirildiğine de işaret etmiştir.⁹²⁵ Ona göre nefis terbiyesi, konuşmada ve yazışmada Arap ilimlerine bağlı olması sebebiyle bu ilimler “Arapça”, “edeb ilmi” ve “edeb” isimleriyle zikredilmiştir. Yine ona göre bu ilimleri elde etmek insana, Arap dilinde konuşma ve yazmanın yanı sıra dinî (şer'î) ilimlerde yanlıştan kaçınmayı sağlayacak bir meleke kazandırır.⁹²⁶ Molla Lutfî dil ilimlerini (el-'ulûm el-luğaviyye) sayarken Taşköprizâde'nin saydığı ilimlere benzer bir şekilde 29 tane ilim saymış ve bunları kendi içinde bazı tasniflere tâbi tutmuştur.⁹²⁷

Saçaklızâde ise bu başlık altında İlmü'l-luga, et-Tasrîf, el-İştikâk, el-Hattu'l-'Arabî, en-Nahv, el-Arûz, el-Kâfiye, el-Belâga, el-Muhâdarât'ı sayarak⁹²⁸ çerçeveyi dar tutmuştur. Bu başlık adı altında ilimleri sayanlardan biri de Tehânevî'dir. Dil ilimlerini tasnif ederken usul ve fûrû olarak ayırdıktan sonra usulü de kendi içinde ikiye ayırmıştır:⁹²⁹ 1- Müfredat: İlmü'l-luga, İlmü's-sarf, İlmü'l-iştikâk 2- Mürekkebat: İlmü'n-nahv, İlmü'l-meânî, İlmü'l-beyân, İlmü'l-arûz, İlmü'l-kâfiye. Fûrû olarak saydığı ilimler ise şunlardır: İlmü'l-hat, İlmü arûzi's-şu'arâ, İlmü inşâi'n-nesr, İlmü'l-muhâdarât. Bedî' ilminin ise belâgat ilimlerine yapılan bir ilâve olduğunu ifade etmiştir.⁹³⁰

2.2.4. Ulûmu'l-lugati'l-'Arabiyye

Dil ilimlerinin isimlendirilmesinde kullanılan kavramlardan biri de Ulûmu'l-lugati'l-'Arabiyye'dir. Bu başlıkta; Nahiv, Vaz', Sarf, Meânî, Beyân, Bedî', Âdâbü'l-

⁹²⁴ Ebû Abdillâh Muhammed et-Tâhir b. Muhammed İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr* (Tunus: ed-Dâru't-Tûnusiyye, 1984), 1/18.

⁹²⁵ Fazlıoğlu, *Dil Bilimlerinin Sınıflandırılması*, 63.

⁹²⁶ Fazlıoğlu, *Dil Bilimlerinin Sınıflandırılması*, 63-64.

⁹²⁷ Bk. Fazlıoğlu, *Dil Bilimlerinin Sınıflandırılması*, 79-83.

⁹²⁸ Saçaklızâde Mehmed Efendi, *Tertîbü'l-'ulûm*, 84.

⁹²⁹ Tehânevî, *Keşşâf*, 1/17.

⁹³⁰ Tehânevî, *Keşşâf*, 1/17.

luga, İnşâ, Arûz, Kavâfi, Hat, İmlâ, Mutâlaa⁹³¹ gibi ilimler sayılmış hatta tasnifin birinde diğerlerine göre farklı ve önem arz eden garîbe de yer verilmiştir.⁹³² Ulûmu'l-lugati'l-'Arabiyye kavramıyla eserler de telif edilmiş ve orada dil ilimleri incelenmiştir.⁹³³

Burada araştırmamız boyunca karşılaştığımız tasniflere yer verdik. Tarihsel seyir dikkate alınarak incelendiğinde dil ilimleri ilk önce ulûmu'l-edeb kavramıyla adlandırılmıştır. Daha sonra dil ilimleri denince ilk akla gelebilecek bir kavram olan ulûmu'l-lisâni'l-'Arabî olarak isimlendirilmiş ve sınırları daha dar tutulmuştur. Son olarak da daha salt biçimde Arapça ilimler mânasında el-'ulûmu'l-'Arabiyye şeklinde genel bir kavramla adlandırılmış ve bazı tasniflerde kapsamı geniş tutulmuştur. Tabi ki bu tarihsel seyirde arada bazı istisnalar olmuştur. Görüldüğü üzere âlimler dil ilimlerini kastederken çeşitli kavramlar kullanmış ve bu ilimlerin alt başlıklarını farklı şekillerde tasnif etmişlerdir. Kimileri daha genel bir şekilde ilk akla gelen dil ilimlerini sayarken kimileri de çerçeveyi geniş tutarak bir çok ilim zikretmiştir. Bu itibarla çalışmamızda Zemahşerî, Sekkâkî, Cürçânî ve İbnü'l-Ekfânî'nin tasniflerini esas alarak İlmü'l-luga, Nahiv, Sarf, İştikak, Meânî, Beyân, Bedî', Arûz, Kafiye ilimlerinin tanımları üzerinde durduk. Nitekim bu ilimleri incelememizdeki önemli sebep tanımlarında görülen farklılıklardır. Bunun dışında zaten İlmü inşâi'n-nesr, İlmü'l-muhâdarât gibi ilimler doğrudan dilsel incelemelerle ilgili değildir.⁹³⁴ Çünkü bu kavramların kullanımları dikkate alındığında bir ilmin gerektirdiği ilkelere, meselelere, konulardan ve daha önemlisi sınırlılıktan yoksundur. Aynı zamanda bahsi geçen ilimler sarf, nahiv, sözlük, belâgat ilimleri gibi teşekkül etmemiştir. Nitekim bunlar dil ilimleriyle ilişkili olsa bile gramer, belâgat gibi ilimlerin altında yer alır, onlardan istifade eder ve dil ilimleri meselelerini ele alacak tarihsel arka plandan yoksundur.

Her ne kadar biz yukarıda saydığımız ilimleri ele almış olsak da âlimlerin ilim kabul ettiği birtakım konulara kısaca değinmekte fayda görüyoruz.

⁹³¹ Bk. Muhammed Saîd, "Kanûnu'l-câmi'î'l-Ezher ve'l-me'âhi'd-dîniyyeti'l-'ilmiyyeti'l-İslâmiyye", *Mecelletü'l-Menâr* 14/7 (1329), 528.

⁹³² Bk. Latife Binti Nâsır er-Râşid, *el-Hadîşü'l-mevzû'î el-menhec ve't-te'sîl ve't-temsil* (Mekke: Dâru Taybeti'l-Hadrâ, 1443), 35.

⁹³³ Örneğin; Tâhâ er-Râvî, *Târîhu 'ulûmi'l-lugati'l-'Arabiyye*; Süyûtî, *el-Müzhir fi 'ulûmi'l-luga*.

⁹³⁴ Kemâl Bîşr, *Dirâsât fi 'ilmi'l-luga*, 44-45.

İlmü edevâti'l-hat, İlmü kavânîni'l-kitâbe, İlmü tahsîni'l-hurûf, İlmü keyfiyyeti tevlîdi'l-hudûdi 'an usûliha, İlmü tertîbi hurûfi't-teheccî, İlmü tertîbi eşkâli besâidi'l-hurûf, İlmü imlâi'l-hatti'l-'Arabî, İlmü hatti'l-mushaf: Sayılan ilimlerin hepsi birbirine benzer ve bağlantılı olduğundan birlikte ele aldık. Bunlar Taşköprizâde'nin saydığı imlâyâ dair ilimler olup yazı yazmak için gerekli kalemin ve mürekkebin özellikleri, nasıl olması gerektiği ve nitelikli hale getirilmesi, yazıda kullanılan hatların birbirinden nasıl türediği, hangi hattın nerelerde kullanıldığı, bir harften sonra başka bir harf geldiğinde nasıl yazılacağı yani başta ortada sonda yazma kuralları, harflerin yazıldığında ortaya çıkarttığı görsel estetikle ilgilenip araştıran ilimlerdir.⁹³⁵ Taşköprizâde'nin imlâyâyla ilgili olarak saydığı ilmü hatti'l-arûz ise arûz ilmiyle birlikte ele alınabilir. Bu ilim, şiiri tef'ilelere ayırırken esas alınan çizgi nokta gibi biçimlerle ilgilenir.⁹³⁶

İlmü mehârici'l-hurûf: Harflerin mahreçlerinin keyfiyet ve kemiyet açısından doğru telaffuzunu bilmektir.⁹³⁷ Bu ilim günümüzde ses bilimin konusudur.

İlmü'l-vaz': Kelimelerin ilk nasıl ortaya çıktığını araştıran ilimdir.⁹³⁸

İlmü karzi's-şi'r: Kelimelerin şiirdeki vezin ve kafîye açısından değil, şiir oldukları için güzellik ve çirkinlik yönlerini araştıran bir ilimdir.⁹³⁹ Bu ilim belâgat ilimleriyle değerlendirilebilir çünkü bir şeye güzellik ve çirkinlik açısından yaklaşılması belâgatın konusudur.

İlmü mebâdi's-şi'r: Şiirde betimlemenin ilkelerinden, meselelerinden bahseden bir ilimdir.⁹⁴⁰

İlmü'l-inşâ: Nesrin yani düz yazının belâgat ve fesahat yönüyle incelendiği ilimdir. Makama uygun ve hoş ifadelerdeki usul ve kaideleri içerir.⁹⁴¹ Bu ilim de belâgat ile birlikte değerlendirilebilir.

İlmü mebâdii'l-inşâ ve edevâtihi: Münşinin hat, Arapça, şer'î ilimler ve tarih gibi ihtiyaç duyduğu meseleleri araştıran ilimdir.⁹⁴²

⁹³⁵ Bk. Taşköprizâde Ahmed Efendi, *Miftâhu's-sa'ade*, 1/85-93.

⁹³⁶ Taşköprizâde Ahmed Efendi, *Miftâhu's-sa'ade*, 1/93.

⁹³⁷ Taşköprizâde Ahmed Efendi, *Miftâhu's-sa'ade*, 1/99.

⁹³⁸ Taşköprizâde Ahmed Efendi, *Miftâhu's-sa'ade*, 1/125.

⁹³⁹ Taşköprizâde Ahmed Efendi, *Miftâhu's-sa'ade*, 1/204.

⁹⁴⁰ Taşköprizâde Ahmed Efendi, *Miftâhu's-sa'ade*, 1/204.

⁹⁴¹ Taşköprizâde Ahmed Efendi, *Miftâhu's-sa'ade*, 1/204.

⁹⁴² Taşköprizâde Ahmed Efendi, *Miftâhu's-sa'ade*, 1/208.

İlmü'l-muhâdara: Başkasına söz söyleyeme, hitap etme becerisiyle ilgili ilimdir.⁹⁴³

İlmü'd-devâvîn: Önceden yazılmış divanları bilme ilmidir.⁹⁴⁴

İlmü't-tevârîh: Toplumların durumları, diyarları, örf ve âdetleri, insanların yaptıkları, nesepleri ve vefatları gibi hususları bilme ilmidir.⁹⁴⁵

Had ilmi: Sekkâkî'nin meânî ilminin tamamlayıcısı olarak gördüğü had ilmi, herhangi bir şeyi tanımlarken ayrıntılandırıp sınırlı hale getirmek. Yani yapılan tanımın içerisinde barındırdığı her şeyi alması ve ona ait olmayanları dışarıda bırakmasıdır. Bir şeyin gerekli ve yeterli tanımıdır. Kısaca bir şeyin tanımında sınırlarını tam çizme ilmidir.⁹⁴⁶

İstidlâl ilmi: Sekkâkî'nin meânî ilminin tamamlayıcısı olarak gördüğü istidlâl ilmi; bilinen bir şeyden bilinmeyene ulaşmak ve bir şeyi ispat edebilmek için delil ortaya koymaktır.⁹⁴⁷

İlmü'l-edeb: İbn Haldûn'un saydığı edeb ilmi, şiiri ve nesri Arapların yaptığı minvalde iyi yapma becerisidir.⁹⁴⁸

⁹⁴³ Taşköprizâde Ahmed Efendi, *Miftâhu's-sa'âde*, 1/208.

⁹⁴⁴ Taşköprizâde Ahmed Efendi, *Miftâhu's-sa'âde*, 1/217.

⁹⁴⁵ Taşköprizâde Ahmed Efendi, *Miftâhu's-sa'âde*, 1/231.

⁹⁴⁶ Sekkâkî, *Miftâhu'l-'ulûm*, 436.

⁹⁴⁷ Abdulkuddüs Bingöl, "İstidlâl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/323.

⁹⁴⁸ İbn Haldûn, *Muqaddime*, 2/376.

3. SONUÇ

Câhiliye döneminde Araplar, şiire ve şaire önem veren, dillerindeki üstünlüğün farkına varıp çocuklarının dilleri en fasih seviyeye ulaştın diye gerekli ortamları hazırlayan bir toplumdur. Kur'ân-ı Kerîm böyle bir topluma diliyle meydan okumuş ve dikkatleri üzerine çekmiştir. İslâm'ın gelişi, insanların sosyal hayatına etki etmiş ve büyük ölçüde yaşam tarzlarını değiştirmiştir. Din, insanların sosyal, siyasî hayatlarına etki ettiği gibi hayatı anlama ve anlamlandırma çabalarının temelinde yer alan ilmî hareketliliği de beraberinde getirmiştir. Fıkî meselelerin dinî metinlerden tespiti dil ilimlerini canlandırdığı gibi ibadet vakitlerinin tayini gibi sebeplerle astronomi, coğrafya, matematik gibi ilimler de ehemmiyet kazanmış ve din, insanları ilmî araştırmalar yapmaya sevk etmiştir. İslâm dini, diğer medeniyetlerde emsaline nadiren rastlanacak güçlü bir şekilde dil çalışmalarını harekete geçirip hızlandırmıştır.

Müslümanlar, Hz. Peygamber hayattayken Kur'ân'dan anlamadıkları yerleri kendisine sorup öğreniyorlardı. Fakat Hz. Peygamber'in vefatı sonrasında ondan miras kalan Kur'ân ve hadisler kayıt altına alındığında gözler metinler üzerine çevrilmişti. Nitekim bu iki metin, Müslüman toplumların yaşam tarzlarını, hayat anlayışlarını belirleyen metinler olmuştur. Müslümanlar, Kur'ân'ın kıraati ve anlaşılmasında Hz. Peygamber'in vefatından sonra dil çalışmalarına yönelmiş ve bu alanı canlı tutmuşlardır. Bu sebeple İslâm dini olmasaydı Arap dili çalışmalarının bu seviyeye gelemeyeceğini söyleyebiliriz.

Kur'ân ve hadisin metin temelli olması detaylı dil incelemeleri yapılmasını sağlamıştır. Nitekim bu metinlerde bir kelimenin mânasının tam olarak neyi ifade ettiğinin, kelime sonlarındaki değişimin anlama nasıl etki ettiğinin ya da takdim, tehir, hakikat ve mecaz gibi söz sanatlarının anlaşılmasında sözlük, gramer, ıstikak, belâgat gibi ilimlere ihtiyaç vardı. Bu ilimler, sözün inşasında önemli rol oynadığından Kur'ân ve hadisler, dil araştırmalarının daha ayrıntılı yapılmasını sağlamıştır. Bu bağlamda dil çalışmalarında ön ayak olan Kur'ân'ın doğru tilaveti ardından Kur'ân'ın ve hadislerin kastedildiği biçimde dirayeti ve rivayeti olmuştur. Nitekim bu ikisinin doğru okunması ve anlaşılması Müslümanların akidelerinin bir gereğiydi.

Çalışmamızın birinci bölümünde dinî ilimlerin dil ilimlerinin ortaya çıkıp gelişmesinde büyük etkisini gördük. Her ne kadar nahiv arûz gibi ilimlerin, İslâm'dan

önce bilindiği rivayet edilse de zamanla unutulduğunu daha sonra dinî gerekçelerle yeniden gün yüzüne çıktığını gördük. Nitekim ilimler, tarih sürecinde ortaya çıktıkları toplumların izlerini taşır ve toplumların amaçlarına göre şekillenir. Kâri, müfessir, muhaddis ve fakih gibi din ilimleriyle meşgul olanlar, bir metni doğru okuyup anlayabilmek ve oradan hüküm çıkarabilmek için o metnin dilini bilmeleri gerektiğinden dil ilimleriyle meşgul olmak zorunda kalmışlardır. Bu âlimlerden büyük bir kısmı dil incelemelerini bir amaç edinmemişse de dilin din ilimlerindeki büyük etkisi sebebiyle dilci hüviyetine bürünmüşlerdir. Çalışmamız boyunca din ilimleri üzerinde çalışanların, dil ilimlerini geliştirdiğini, Hz. Peygamber'den geriye kalan metinlerin doğru anlaşılması ve oradan hüküm çıkartılması gibi önemli gayeleri deruhte ettiklerini ve bundan dolayı bazı meselelerde dilcilerden daha derinlikli sonuçlara ulaştıklarını gördük. Nitekim dilciler, kendi usul ve yöntemlerini belirlerken bazı meselelerde din ilimlerinde önceden tespit edilen yöntemleri uygulamış ve din ilimlerinde önde gelen âlimleri örnek almışlardır.

Çalışmamızın ikinci bölümüyle ilgili olarak, öncelikle şunu belirtelim ki bir metni incelerken çalışmamızda detaylı bir şekilde yer verdiğimiz ilimlerin hepsine ihtiyaç duyulur. Nitekim bu ilimlerin kendine has meseleleri, ilkeleri vardır ve bütün ilimler birbiriyle ilişki halindedir. Bir bilgisayarın parçaları farklı işlevlerle aynı hedef doğrultusunda iş gördüğü gibi dil ilimleri de kendi meseleleri, konuları, prensipleri dahilinde iş birliği halindedir. Nitekim dil ilimlerinin temel İslâm bilimleri için önemi yadsınamaz. Âlimler, dil ilimlerini ulûmu'l-edebe, ulûmu'l-lisâni'l-'Arabî, el-'ulûmu'l-'Arabiyye gibi farklı başlıklar altında saymış ve bu tasnifleri yaparken farklı kriterleri esas almışlardır. Burada en dikkatimizi çeken, bazılarının dil ilimlerini ulûmu'l-edebe başlığı altında sayarken edeb kavramını ahlâkî faziletlerle ilişkilendirmeleri olmuştur. Edeb kavramı, İslâm sonrasında anlam genişlemesine uğrayarak şiir ve nahiv gibi bazı Arapça ilimleri ifade etmiş ve edîb kavramı da bu ilimlerle iştilal edenler için kullanılmıştır. Yapılan tasniflerde kimileri, bütün dil ilimlerini aynı başlık altına koyarken, kimileri de usul-fürû, müfredat-mürekkebat gibi tasniflere tabi tutmuştur. Bazılarının dil ilimleri başlığı altında, sarf, nahiv, belâgat gibi akla ilk gelen ilimleri sayarken bazılarının ise ilmi bilgi kavramına karşılık gelecek şekilde ayrıntılı bir ilim tasnifi yaptıklarını aynı zamanda iştikak ve bedî' gibi daha sonra müstakil bir ilim haline gelmiş kavramlara eski tasniflerde yer verilmediğini gördük. Belâgat ilimleri,

bazı meselelerinin uzun süre tartişilmasından dolayı diğer ilimlere nazaran geç bir dönemde müstakil ilim haline gelmiştir. Tasniflerde dikkatimizi çeken bir diğer husus ise naht ilminin eserlerde kavram olarak geçmesine rağmen müstakil ilim kabul edilmemesi olmuştur.

İlimlerin tanımları yapılırken o dönemin araştırma alanlarının tanımlara yansıdığını tespit ettik. Özellikle nahiv ve sarf ilimlerinin tanımında, modern dönem âlimleri, klasik dönem âlimlerine göre farklı hususlara vurgu yapmışlardır. Bir diğer önemli husus, meânî ve beyân gibi birtakım ilimlerin belli tanımları herkes tarafından kabul edilmiş yine arûz ve kafiye gibi ilimlerin tanımlarında fazla tartişma yapılmamış fakat sarf ve nahiv gibi ilimlerin uzlaşmış bir tanımına varılmamıştır.

İlim tanımlarında gördüğümüz en önemli meselelerden bir diğeri iştikak türlerinde olduğu gibi aynı kavramsal içeriğin farklı lafızlarla ifade edilmesi ve aynı zamanda el-luga gibi bazı kavramların birden çok anlamda kullanılması olmuştur. Bu durum kafa karışıklığına sebebiyet vermiştir. Modern dönemde bir kavramın birden çok anlama gelmesi hoş karşılanmamış ve buna yönelik çözüm yolları aranmıştır.

KAYNAKÇA

- Abbas Hasan. *en-Naḥvü'l-vâfi*. 4 Cilt. Dâru'l-Meârif, 15. Basım, ts.
- Abdullah Emîn. *el-İştikâk*. Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 2. Basım, 1420.
- Abdülcebbâr, Ebü'l-Hasen Kâdî'l-kudât Abdülcebbâr b. Ahmed Kâdî. *Şerhu'l-Uşûli'l-ḥamse*. thk. Abdülkerîm Osman. Mektebetü Vehbe, 3. Basım, 1416.
- Abdülhamîd, Muhammed Muhyiddîn. *Dürüsü't-taşrif*. Sayda-Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1416.
- Ahfeş el-Evsat, Ebü'l-Hasen Saîd b. Mes'ade. *Kitâbü'l-Ḳavâfi*. thk. Ahmed Râtib en-Neffâh. Dâru'l-Emâne, 1. Basım, 1394.
- Ahmed Emîn. *Ḍuḥa'l-İslâm*. 3 Cilt. Kahire: el-Heyetü'l-Mısriyyetü'l-Amme, 1998.
- Ahmed Emîn. *en-Naḳdü'l-edebî*. Müessesetü Hindâvî, 2017.
- Aksan, Doğan. *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim*. 3 Cilt. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 7. Basım, 2020.
- Alak, Musa. "Sarf (Tasrif) İlmi". *İslâm Medeniyetinde Dil İlimleri: Tarih ve Problemler*. ed. İsmail Güler. 111-213. İstanbul: İSAM Yayınları, 1. Basım, 2015.
- Âl-i Ca'fer, Müslim Abdullah. *Eşerü't-teṭavvuri'l-fikrî fi't-tefsîr fi'l-'aşri'l-'Abbâsi*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1. Basım, 1405.
- Alphan, Mehmet Bahattin. *Fıkıh Usûlü ve Nahiv Usûlü İlişkisi*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019.
- Âlûsî, Ebü's-Senâ Şihâbüddîn Mahmûd b. Abdillâh. *Rûhu'l-me'ânî fi tefsîri'l-Ḳur'ânî'l-'azîm ve's-seb'i'l-meşânî*. thk. Ali Abdülbârî Atıyye. 15 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1415.
- Âlûsî, Mahmûd Şükrî. "en-Naḥt ve beyânü ḥaḳîkatihî ve nebze 'an ḳavâ'idihî". thk. Muhammed Behcet el-Eserî. *el-Mecmau'l-ilmî el-İrâkî*, 5-61.
- Âmirî, Ebü'l-Hasen Muhammed b. Yûsuf. *el-İ'lâm bi-menâkıbi'l-İslâm*. thk. Ahmed Abdülhamîd el-Gurâb. Riyad: Dâru'l-Asâle, 1. Basım, 1408.
- Antâkî, Muhammed. *el-Vecîz fi fıkhi'l-luğa*. Beyrut, ts.
- Arslan, Ali. "İbnü'l-Ekfânî'nin İlimleri Tasnifi ve Tasnifinde Hadis İlmi". *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/18 (Aralık 2020), 15-39.

- Askerî, Ebû Hilâl el-Hasen b. Abdillâh. *Kitâbü's-Şinâ'ateyn*. thk. Ali Muhammed el-Bicâvî, Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim. Beyrut: el-Mektebetü'l-Unsuriyye, 1419.
- Aşkar, Muhammed Süleyman. *Mu'cemü ulûmi'l-lugati'l-'Arabiyye*. Müessesetü'r-Risâle, 1. Basım, 1415.
- Atîk, Abdülazîz. *İlmü'l-me'ânî*. Beyrut-Lübnan: Dâru'n-Nahdati'l-Arabiyye, 1430.
- Atîk, Abdülazîz. *İlmü'l-'arûz ve'l-kâfiye*. Beyrut: Dâru'n-Nahdati'l-Arabiyye, 1407.
- Aydın, İsmail. *Filolojik Tefsirin Doğuşu ve Gelişimi*. Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2010.
- Aydın, İsmail. "Kur'an Perspektifinden Dillerin Kökeni Meselesi". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 11/1 (Şubat 2011), 95-115.
- Aynî, Ebû Muhammed Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed. *Umdetü'l-kârî fi şerhi Şahîhi'l-Buhârî*. 25 Cilt. İdâretü't-Tibâati'l-Müniriyye, ts.
- Bağdâdî, Abdülkâdir b. Ömer. *Hizânetü'l-edeb*. thk. Abdüsselâm M. Hârûn. 11 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 4. Basım, 1418.
- Bahît, Mustafa Ahmed Abdülalîm. *Eşerü'l-'akîde ve 'ilmi'l-keâm fi'n-naḥvi'l-'Arabî*. Kahire: Daru'l-Besâir, 1432.
- Bâkîllânî, Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib. *İ'câzü'l-Kur'an*. thk. Ahmed Sakr. Mısır: Dâru'l-Meârif, 5. Basım, 1997.
- Bâkîllânî, Muhammed b. Tayyib. *Temhîdü'l-evâ'il ve telhîşü'd-delâ'il*. thk. İmâdüddin Ahmed Haydar. Lübnan: Müessesetü'l-Kütübi's-Sekâfiyye, 1. Basım, 1407.
- Bakırcı, Selami - Demirayak, Kenan. *Arap Dili Grameri Tarihi*. Erzurum: Fenomen Yayınları, 1. Basım, 2019.
- Banguoğlu, Tahsin. *Türkçenin Grameri*. İstanbul: Baha Matbaası, 1974.
- Belâsî, Muhammed Seyyid Ali. "en-Naḥt fi'l-lugati'l-'Arabiyye". *ed-Dir'iyye* 5/18-19 (2002 1423), 445-456.
- Beyhakî, Ahmed b. el-Hüseyn. *Kitâbü'l-Ba's ve'n-nüşûr*. thk. Âmir Ahmed Haydar. Beyrut: Merkezü'l-Hademât ve'l-Ebhâsi's-Sekâfiyye, 1. Basım, 1406.
- Bingöl, Abdulkuddüs. "İstidlâl". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 23/323. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Birişik, Abdulhamit. *Kıraat İlmi ve Tarihi*. Bursa: Emin Yayınları, 2. Basım, 2014.
- Buhârî, Muhammed b. İsmâil. *el-Câmi'u's-şahîh*. thk. Heyet. 9 Cilt. Bulak: el-Matbaatü'l-Kübrâ el-Emîriyye, 1311.

- Bulut, Ali. *Belâgat Meânî-Beyân-Bedî'*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 10. Basım, 2020.
- Bulut, Ali. "Sözlü Gelenekten Yazılı Geleneğe Geçiş ve Bunda Kur'an'ın Etkisi". *İslâm Öncesi Araplarda Dil ve Edebiyat*. ed. Mustafa Çağrıcı. 107-114. İstanbul: Kuramer Yayınları, 1. Basım, 2019.
- Câbir b. Hayyân. *Muhtâru resâ'ili Câbir b. Hayyân*. nşr. P. Kraus. Mektebetü'l-Hancî, 1354.
- Câhiz, Ebû Osmân Amr b. Bahr. *el-Beyân ve't-tebyîn*. 3 Cilt. Beyrut: Dâru ve Mektebetü'l-Hilâl, 1423.
- Cerrahoğlu, İsmail. *Tefsir Tarihi I*. Ankara: Fecr Yayınevi, 1996.
- Cessâs, Ebû Bekr Ahmed b. Alî er-Râzî. *el-Fuşûl fi'l-uşûl*. 4 Cilt. Kuveyt: Vizâratü'l-Evkâf, 2. Basım, 1414.
- Cevâd Ali. *el-Mufaşşal fî târihi'l-'Arab kable'l-İslâm*. 20 Cilt. Dâru's-Sâkî, 4. Basım, 1422.
- Cevâlîkî, Ebû Mansûr Mevhûb b. Ahmed. *Şerhu Edebi'l-kâtib*. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, ts.
- Cevherî, Ebû Nasr İsmâîl b. Hammâd. *Şihâhu'l-luğa*. thk. Muhammed Muhammed Tâmir. Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1430.
- Cevzici, Ahmet. *Paradigma Felsefe Sözlüğü*. İstanbul: Paradigma Yayıncılık, 1999.
- Charif, Shaban. *Sekkâkî'nin Sarf'taki Metodu*. İzmir: İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016.
- Civelek, Yakup. *Arap Dilbilimine Giriş*. Van, 2004.
- Civelek, Yakup. "Arap Dilinde Naht ve Kelime Türetmede 'Naht' Yönteminin Kullanımı". *Nüsha Şarkiyat Araştırmaları Dergisi* III/10 (2003), 97-118.
- Cürcânî, Ebû Bekr Abdülkâhir b. Abdirrahmân. *Delâ'ilü'l-i'câz*. thk. Mahmûd Muhammed Şâkir. Kahire: Matbaatü'l-Medenî, 3. Basım, 1413.
- Cürcânî, Ebü'l-Hasen Alî b. Abdilazîz. *el-Vesâta beyne'l-Mütenebbî ve huşûmih*. thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim, Ali Muhammed el-Bicâvî. Matbaatü İsâ el-Bâbî, ts.
- Cürcânî, Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf. *et-Ta'rifât*. thk. Heyet. Beyrut-Lübnan: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1403.
- Cürcânî, Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf. "el-Mişbâh fi şerhi'l-Miftâh". *es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürcânî'nin «el-Misbâh fî Şerh el-*

- Miftâh» Adlı Eserinin Tahkik ve Tahlili (Edisyon Kritik)*. Yüksel Çelik. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Doktora, 2009.
- Cüveynî, Rüknuddîn Abdülmelik b. Abdillâh. *el-Burhân fî uşûli'l-fîkh*. thk. Salâh b. Muhammed b. Uveyda. 2 Cilt. Beyrut-Lübnan: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1418.
- Çelebi, Kâtib. *Keşfü'z-zunûn 'an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*. 2 Cilt. Beyrut-Lübnan: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1360.
- Çetin, Nihad M. "Arûz". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 3/424-437. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Çıkar, M. Şirin. "Nahiv İlmi". *İslâm Medeniyetinde Dil İlimleri: Tarih ve Problemler*. ed. İsmail Güler. 79-110. İstanbul: İSAM Yayınları, 1. Basım, 2015.
- Dânî, Ebû Amr Osmân b. Saîd. *et-Teysîr fî'l-kırâ'âti's-seb'*. thk. Otto Pretzl. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 2. Basım, 1404.
- Dayf, Şevkî. *el-Belâğa: Tetavvür ve târîh*. Kahire: Dâru'l-Meârif, 9. Basım, 1965.
- Dayf, Şevkî. *el-Medârisü'n-naḥviyye*. Dâru'l-Meârif, ts.
- Demir, Ramazan. *Arap Dilbilimcilerine Göre Dillerin Kaynağı Meselesi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2008.
- Demirayak, Kenan. *Arap Edebiyatı Tarihi-I Cahiliye Dönemi*. Fenomen Yayınları, 4. Basım, 2019.
- Demirayak, Kenan. *Arap Edebiyatı Tarihi-II Sadru'l-İslam Dönemi*. Fenomen Yayınları, 3. Basım, 2017.
- Durmuş, İsmail. "Ebû Ya'kûb es-Sekkâkî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/332-334. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Durmuş, İsmail. "Fıkhü'l-Luga". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Ek-1/451-454. İstanbul: TDV Yayınları, 2016.
- Durmuş, İsmail. "Meânî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28/204-206. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Durmuş, İsmail. "Nahiv". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/300-306. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Durmuş, İsmail. "Sözlük". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 37/398-401. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Durmuş vd., İsmail. "Kafiye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24/149-153. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.

- Ebüs-suûd Efendi. *İrşâdü'l-'akli's-selîm*. 9 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.
- Ebü't-Tayyib el-Lugavî, Abdülvâhid b. Alî. *Merâtibü'n-naḥviyyîn*. thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim. Kahire: Mektebetü Nahdati Mısır, 1375.
- Efgânî, Muhammed Saîd b. Muhammed Cân. *Fî uşûli'n-naḥv*. Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1407.
- Efgânî, Muhammed Saîd b. Muhammed Cân. *Min târihi'n-naḥv*. Dâru'l-Fikr, ts.
- En'am, Abdülmelik Abdülvehhâb. "et-Tefâ'ulü beyne'n-naḥvi ve uşûlihi ve'l-fikhi ve uşûlihi". *Mecelletü'ş-Şerîa ve'l-Kânûn* 46 (2011), 303-342.
- Enbârî, Kemâlüddîn Abdurrahmân b. Muhammed. *el-İnşâf fî mesâ'ili'l-hilâf*. 2 Cilt. el-Mektebetü'l-Asriyye, 1. Basım, 1424.
- Enbârî, Kemâlüddîn Abdurrahmân b. Muhammed. *Nüzhetü'l-elibbâ' fî tabakâti'l-üdebâ'*. thk. İbrâhim es-Sâmerrâî. Ürdün: Mektebetü'l-Menâr, 3. Basım, 1405.
- Endelüsi, Ebû Hayyân Muhammed b. Yûsuf. *el-Bahrü'l-muḥîṭ*. thk. Sıdkî Muhammed Cemîl. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1420.
- Endelüsî, Ebû Hayyân Muhammed b. Yûsuf. *Kitâbü'l-İdrâk li-lisâni'l-Etrâk*, 1309.
- Eren, A. Cüneyt. "Nahiv İlminin Tefsirle İlişkisi ve Birbirlerine Etkisi". Tartışmalı İlmî Toplantı program adı: Kur'an ve Tefsir Araştırmaları-III, İstanbul, 14 Ekim 2000.
- Eren, Cüneyt - Uzunoğlu, M. Vecih. *Arap Edebiyatında Edebî Sanatlar Belâgat*. İzmir: Sütun Yayınları, 2006.
- Ergen, Muhammed Fatih. *Fikhî İhtilaflarda Arap Dilinin Etkisi Bidâyetü'l-Müctehid Örneği*. İstanbul: Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021.
- Ersöz, Muhammed. "Vakf-ı Murâkabe ve Kur'an'ı Anlamaya Etkileri (Secâvendî'nin İlelü'l-Vukûf Adlı Eserindeki Açıklamalar Özelinde)". *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 40/40 (2015), 159-186.
- Esed, Nâsırüddin. *Maşâdırü'ş-şi'ri'l-Câhili*. Beyrut: Dâru'l-Cil, 1996.
- Esterâbâdî, Radiyyüddîn Muhammed b. el-Hasen. *Şerḥu'r-Raḍî 'ale'l-kâfiye*. nşr. Yûsuf Hasan Ömer. 4 Cilt. Bingazi: Menşûrâtu Câmiati Karyûnis, 2. Basım, 1996.
- eş-Şârif Letrûş. "Eşeru'l-fikhi ve uşûlihi fi'd-dersi'n-naḥvî el-'Arabî". *Mecelletü Havliyyâti't-Türâs* 5 (2006).

- Evsat, Ebü'l-Hasen Saîd b. Mes'ade el-Mücâşî Ahfeş. *Me'âni'l-Kur'an*. thk. Hüdâ Mahmûd Karâa. 2 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1. Basım, 1411.
- Ezherî, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed. *Tehzîbü'l-luğa*. thk. Muhammed İvad Mur'ib. 15 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1. Basım, 2001.
- Ezherî, Ebü'l-Velîd Zeynüddîn Hâlid b. Abdillâh. *Şerhu't-Taşrih 'ale't-Tavzîh*. 2 Cilt. Beyrut-Lübnan: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1421.
- Fâkihî, Cemâleddin Abdullah b. Ahmed. *Şerhu Kitâbi'l-Hudûd fi'n-nahv*. thk. Ramazan Ahmed ed-Demîrî. Kahire: Mektebetü Vehbe, 2. Basım, 1414.
- Fârâbî, Ebû Nasr Muhammed b. Muhammed. *İhşâ'ü'l-'ulûm*. nşr. Osman Emîn. Mısır: Matbaatü's-Saâde, 1350.
- Fârisî, Ebû Alî Hasen b. Ahmed. *et-Tekmile*. thk. Hasan Şâzelî Ferhûd. Riyad: Câmîatü Riyâd, 1. Basım, 1401.
- Fazlıoğlu, Şükran. *Dil Bilimlerinin Sınıflandırılması*. İstanbul: Kitabevi, 2012.
- Ferrâ', Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd. *Me'âni'l-Kur'an*. thk. Ahmed Yûsuf Necâtî vd. 3 Cilt. Mısır: Dâru'l-Mısriyye, 1. Basım, ts.
- Fîrûzâbâdî, Ebü't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb. *el-Kâmûsü'l-muhtâ*. Müessesetü'r-Risâle, 8. Basım, 1426.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed. *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn*. Beyrut-Lübnan: Dâru İbn Hazm, 1. Basım, 1426.
- Güman, Osman. *Nahiv ve Fıkıh Usulü İlişkisi*. Ankara: İsam Yayınları, 2. Basım, 2020.
- Gündüzöz, Soner. "Arap Sözlük Bilimi ve Sözlük Çalışmaları". *İslâm Medeniyetinde Dil İlimleri: Tarih ve Problemler*. ed. İsmail Güler. 23-77. İstanbul: İSAM Yayınları, 1. Basım, 2015.
- Gündüzöz, Soner. *Arapçada Kelime Türetimi: Kavramlar-Kuramlar-Kurumlar*. Samsun: Din ve Bilim Kitapları, 1. Basım, 2005.
- Hacımüftüoğlu, Nasrullah. "Bedî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 5/320-322. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Hacımüftüoğlu, Nasrullah. "Belâgat İlminin Gelişmesine Müessir Olan Kaynaklar". *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 0/11 (Haziran 1993).
- Hacımüftüoğlu, Nasrullah. "Beyân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6/22-23. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Halîl b. Ahmed. *Kitâbü'l-'Ayn*. thk. Mehdî Mahzûmî, İbrâhim es-Sâmerrâî. 8 Cilt. Dâru ve Mektebetü'l-Hilâl, ts.

- Hamed, Muhammed b. İbrâhim. *Fıkhü'l-luğa*. Riyad: Dâru İbn Huzeyme, 1. Basım, 1426.
- Hamelâvî, Ahmed. *Şeze'l- 'arf fi fenni 'ş-şarf*. Dâru'l-Keyân, ts.
- Hârizmî, Muhammed b. Ahmed. *Mefâtîhu'l- 'ulûm*. Kahire: Matbaatü'ş-Şark, ts.
- Hasan el-Hattâf. "İzâfâtü'l-mütekellimîn 'alâ ehli'l-luğati'l- 'Arabiyye mesâile'n-naḥv ve'ş-şarf nemûzecen". *İslami İlimler Araştırmaları Dergisi* 5 (2019), 157-175.
- Hâşimî, Muhammed Ali. *el- 'Arûzü'l-vazıh ve 'ilmü'l-kâfiye*. Dımaşk: Dâru'l-Kalem, 1412.
- Hâşimî, Tihâmî er-Râcî. "Mu'cemü-dilâiliyye". *Mektebü Tensîki't-Ta'rib* 25 (1985), 227-252.
- Hatiboğlu, İbrahim. "Mu'cem". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/343-345. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Hattâbî, Ebû Süleymân Hamd b. Muhammed. *Ġarîbü'l-ḥadîs*. thk. Abdülkerîm İbrâhim el-Azbâvî. 3 Cilt. Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 1402.
- Hıfzî, Hasan b. Muhammed. *Şerḥu'l-Âcurrûmiyye*, ts.
- Hicâzî, Mahmûd Fehmî. *Medḥal ilâ 'ilmi'l-luğa*. Kahire: Dâru Kabâ, ts.
- Hicâzî, Mahmûd Fehmî. *Üsüsü 'ilmi'l-luğati'l- 'Arabiyye*. Kahire: Dâru's-Sekâfe, 2003.
- Hicâzî, Mahmûd Fehmî. "Sözlük Yapımında Modern Akımlar". çev. A. Kazım Ürün. *Nüşa: Şarkiyat Araştırmaları Dergisi* III/8 (2003), 157-172.
- Hilmi Halîl. *el-Müvelled fi'l- 'Arabiyye*. Beyrut: Dâru'n-Nahdati'l-Arabiyye, 2. Basım, 1405.
- Hindâvî, Hasan. *Menâhicü'ş-şarfıyyîn ve mezâhibühüm*. Dımaşk: Dâru'l-Kalem, 1. Basım, 1409.
- Hudarî, Muhammed b. Afîfî el-Bâcûrî. *Uşûlü'l-fikh*. el-Mektebetü't-Ticâriyyetü'l-Kübâ, 6. Basım, 1389.
- Hudarî, Muhammed b. Mustafa. *Hâşiyetü'l-Hudarî 'alâ şerḥi İbn 'Aḳîl*. 2 Cilt. Dâru'l-Fikr, ts.
- İbn Abdülber, Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh. *et-Temhîd limâ fi'l-Muvaṭṭa' mine'l-me'ânî ve'l-esânîd*. thk. Mustafa b. Ahmed el-Alevî, Muhammed Abdülkebîr el-Bekrî. 24 Cilt. Fas: Vizâratü Umûmi'l-Evkâf ve'ş-Şuûni'l-İslâmiyye, 1387.

- İbn Abdülhak el-Ömerî, Ebu Abdullah Şemseddin Muhammed b. Muhammed. *Dürrerü'l-ferâ'idi'l-müstahsene fî şerhi Manzûmeti İbni 'ş-Şihne*. thk. Süleyman Hüseyin el-Umeyrat. Beyrut-Lübnan: Daru İbn Hazm, 1. Basım, 1439.
- İbn Akîl, Bahâüddîn Abdullah b. Abdirrahmân. *Şerhu İbn 'Akîl 'alâ Elfiyyeti İbn Mâlik*. thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd. 4 Cilt. Kahire: Dâru't-Turâs, 1400.
- İbn Âşûr, Ebû Abdillâh Muhammed et-Tâhir b. Muhammed. *et-Taħrîr ve't-tenvîr*. 30 Cilt. Tunus: ed-Dâru't-Tûnusiyye, 1984.
- İbn Cinnî, Ebü'l-Feth Osmân b. Cinnî el-Mevsilî. *el-Haşâ'îş*. thk. Muhammed Ali en-Neccâr. 3 Cilt. Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye, 1371.
- İbn Cinnî, Ebü'l-Feth Osmân b. Cinnî el-Mevsilî. *el-Münşif*. Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Kadîm, 1. Basım, 1954.
- İbn Cinnî, Ebü'l-Feth Osmân b. Cinnî el-Mevsilî. *et-Taşrifü'l-mülûkî*. Matbaatü Şeriketi't-Temeddün, 1. Basım, ts.
- İbn Cinnî, Ebü'l-Feth Osmân b. Cinnî el-Mevsilî. *Sırru şinâ'ati'l-i'râb*. 2 Cilt. Beyrut-Lübnan: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1421.
- İbn Fâris, Ebü'l-Hüseyin Ahmed. *eş-Şâhibî fî fıkhi'l-luğa*. nşr. Muhammed Ali Bayzun, 1418.
- İbn Fâris, Ebü'l-Hüseyin Ahmed. *Mu'cemü mekâyisi'l-luğa*. thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn. 6 Cilt. Dâru'l-Fikr, 1399.
- İbn Hacer, Şihâbüddîn Ahmed b. Alî. *Fethu'l-bârî bi-şerhi Şahîhi'l-Buhârî*. 13 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Meârif, 1379.
- İbn Haldûn, Veliyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed. *Mukaddimetü İbn Haldûn*. thk. Abdullah Muhammed ed-Dervîş. 2 Cilt. Dımaşk: Dâru'l-Belhî, 1. Basım, 1425.
- İbn Hallikân, Ebü'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed. *Vefeyâtü'l-a'yân*. thk. İhsan Abbas. 7 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, ts.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Alî b. Ahmed. *el-İhkâm fî uşûli'l-aḥkâm*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Âfâki'l-Cedîde, ts.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdullâh b. Yûsuf. *Nüzhetü't-tarf fî 'ilmi's-sarf*. thk. Ahmed Abdülmecîd Herîdî. Kahire: Mektebetü'z-Zehrâ, 1410.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim. *Te'vîlü müşkili'l-Kur'an*. thk. İbrâhim Şemseddin. Beyrut-Lübnan: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- İbn Mâlik, Cemâlüddîn Muhammed b. Abdillâh. *el-Elfiyye*. Dâru't-Teâvun, ts.

- İbn Manzûr, Muhammed b. Mükerrerem. *Lisânü'l-‘Arab*. Beyrut: Dâru Sâdır, 3. Basım, 1414.
- İbn Reşîk, Ebû Alî el-Hasen. *el-‘Umde fî mehâsini’s-şî‘r ve âdâbih*. thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd. 2 Cilt. Dâru’l-Cîl, 5. Basım, 1401.
- İbn Rüşd, Ebü’l-Velîd Muhammed b. Ahmed. *Bidâyetü’l-müctehid ve nihâyetü’l-mukteşid*. 4 Cilt. Kahire: Dâru’l-Hadîs, 1425.
- İbn Teymiyye, Ebü’l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm. *Mecmû‘u fetâvâ*. 35 Cilt. Medine: Mecmau’l-Melik Fehd, 1425.
- İbn Yaîş, Ebü’l-Bekâ Muvaffakuddîn Yaîş b. Alî. *Şerhu’l-Mufaşşal*. 5 Cilt. Beyrut-Lübnan: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1. Basım, 1422.
- İbnü’l-Cezerî, Şemsüddin Muhammed b. Muhammed. *en-Neşr fî’l-kırâ‘âti’l-‘aşr*. thk. Alî Muhammed ed-Dabbâ‘. 2 Cilt. el-Matbaatü’t-Ticâriyyetü’l-Kübrâ, ts.
- İbnü’l-Cezerî, Şemsüddin Muhammed b. Muhammed. *Müncidü’l-mukri’in ve mürşidü’t-tâlibîn*. Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1. Basım, 1420.
- İbnü’l-Ekfânî, Şemsüddîn Muhammed b. İbrâhîm. *İrşâdü’l-kâşid ilâ esne’l-makâşid*. thk. Abdülmün‘im Muhammed Ömer. Kahire: Dâru’l-Fikri’l-Arabî, ts.
- İbnü’l-Enbârî, Ebû Bekr Muhammed b. el-Kâsım. *Kitâbü İzâhi’l-vakf ve’l-ibtidâ’*. thk. Muhyiddin Abdurrahman Ramazan. 2 Cilt. Matbûâtü Mecmai’l-Lugati’l-Arabiyye bi-Dımaşk, 1390.
- İbnü’l-Esîr, Mecdüddîn el-Mübârek b. Esîrüddîn Muhammed. *en-Nihâye fî garîbi’l-hadîs ve’l-eşer*. thk. Tâhir Ahmed ez-Zâvî, Mahmûd Muhammed et-Tanâhî. 5 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü’l-İlmiyye, 1399.
- İbnü’l-Esîr, Ziyâüddîn Nasrullâh b. Muhammed. *el-Meselü’s-sâ‘ir fî edebi’l-kâtib ve’s-şâ‘ir*. thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd. Beyrut: el-Mektebetü’l-Asriyye, ts.
- İbnü’l-Hâcib, Ebû Amr Cemâlüddîn Osmân b. Ömer. *eş-Şâfiye*. thk. Sâlih Abdülazîm eş-Şâir. Kahire: Mektebetü’l-Âdâb, 1. Basım, 2010.
- İbnü’l-Kattâ‘, Ebü’l-Kâsım Alî b. Ca‘fer. *Ebnîyetü’l-esmâ’ ve’l-ef‘âl ve’l-meşâdir*. thk. Ahmed Muhammed Abdüddâim. Kahire: Dâru’l-Kütüb ve’l-Vesâik el-Kavmiyye, 1999.
- İbnü’l-Kıfî, Ebü’l-Hasen Cemâlüddîn Alî b. Yûsuf. *İnbâhü’r-ruvât ‘alâ enbâhi’n-nühât*. thk. Muhammed Ebü’l-Fazl İbrâhîm. 4 Cilt. Kahire: Dâru’l-Fikri’l-Arabî, 1406.
- İbnü’l-Mukaffa‘, Ebû Muhammed Abdullah. *el-Edebü’s-şagîr ve’l-Edebü’l-kebîr*. thk. İn‘âm Fevvâl. Beyrut: Dâru’l-Kitâbi’l-Arabî, 3. Basım, 1420.

- İbnü'l-Mu'tez, Abdullâh b. Muhammed. *el-Bedî'*. Dâru'l-Cil, 1. Basım, 1410.
- İbnü'n-Nedîm, Ebü'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kûb İshâk. *el-Fihrist*. thk. İbrâhim Ramazan. Beyrut-Lübnan: Dâru'l-Ma'rife, 2. Basım, 1417.
- İbnü's-Serrâc, Ebû Bekr Muhammed b. es-Serî. *el-Uşûl*. thk. Abdülhüseyn el-Fetlî. 3 Cilt. Lübnan-Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, ts.
- İbrâhim Enîs. *Fi'l-Lehecâti'l-'Arabiyye*. Kahire: Mektebetü'l-Enclû el-Mısriyye, 2003.
- İbrâhim Enîs. *Min Esrâri'l-luğati'l-'Arabiyye*. Kahire: Mektebetü'l-Enclû el-Mısriyye, 3. Basım, 1966.
- İbrâhim Enîs. *Mûsîka's-şî'r*. Mektebetü'l-Enclû el-Mısriyye, 2. Basım, 1952.
- İbrâhim Mustafa. *İhyâ'ü'n-nahv*. Kahire: Müessesetü Hindâvî li't-Ta'lîmi ve's-Sekâfe, ts.
- İnanç, Yonis. *Teşekkül Sürecinde Nahiv-Kıraat İlişkisi*. Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015.
- İnce, Nazife Nihal. "Miftâhu'l-'ulûm'un Dil İlimleri Tasnifine Etkisi". *The Journal of Social Science* 2/4 (2018), 207-221. <https://doi.org/10.30520/tjsosci.465856>
- İsâ, Fevzi Sa'd. *el-'Arûzü'l-'Arabî*. Dâru'l-Ma'rifeti'l-Câmiyye, 1998.
- İsfahânî, Ebü'l-Ferec Alî b. el-Hüseyn. *el-Eğânî*. 25 Cilt. Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1. Basım, 1994.
- İsfahânî, Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgıb. *el-Müfredât fî garîbi'l-Ḳur'ân*. thk. Safvân Adnân Dâvûdî. Dımaşk Beyrut: Dâru'l-Kalem, 1. Basım, 1412.
- Kahayev, Amir. *İbn Fâris'in Mu'cemu Mekâyisi'l-Luğa Adlı Eserinde Örnekleriyle Sözlük Bilimi Yöntemi*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017.
- Kâlî, Ebû Alî İsmâîl b. el-Kâsım. *el-Emâlî*. 2 Cilt. Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye, 2. Basım, 1344.
- Kandemir, M. Yaşar. "Garîbü'l-Hadîs". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13/376-378. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Karlı, İlyas. *Mütercim Ahmed Âsım Efendi ve Arap Lügatçılığındaki Yeri*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2000.
- Kavzî, Avad b. Hamed. *el-Muştalahu'n-nahvî*. Riyad, 1401.

- Kazvîni, Ebü'l-Meâlî Celâlüddîn el-Hatîb Muhammed b. Abdîrahmân. *Telhîşü'l-Miftâh*. Mektebetü'l-Büşrâ, 1. Basım, 1431.
- Kazvîni vd., Celâlüddîn el-Hatîb Muhammed b. Abdîrahmân. *Şurûhu't-Telhîş*. 4 Cilt. Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- Kemâl Bîşr. *Dirâsât fî 'ilmi'l-luğa*. Kahire: Dâru'l-Meârif, 9. Basım, 1986.
- Kesgin, Hafsa. "Belâgat İlmindeki Mecâz-Kinâye Kavramlarının Fıkhî Hükümlere Etkisi". *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi* 6/11 (Ekim 2016), 257-283.
- Kılıç, Hulusi. "İştikak". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 23/439-440. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Kılıç, Hulusi. "Sarf". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/136-137. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Kızıklı, Zafer. "Arap Dili Belâgat Bilimine Kuramsal Bir Yaklaşım". *Journal of Islamic Research* 24/1 (2013), 17-24.
- Kızıklı, Zafer. "Arapçada Dil Bilimlerinin Tarihsel ve Kavramsal Temelleri". *Ekev Akademi Dergisi* 11/30 (2007), 249-262.
- Koçak, İnci. *Arapça'nın Gelişme Yolları*. Ankara: A. Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, 1984.
- Korkmaz, Zeynep. *Gramer Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1992.
- Köse, Saffet - Alomirat, Suliman Husain. "el-'Alâkatü beyne 'ilmi'l-belâgati ve tefsîri'l-Ḳur'âni'l-kerîm". *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi* 7 (2016), 197-224.
- Kutluer, İlhan. "İlim". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/109-114. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Mağribî, Abdülkâdir. *el-İştikâk ve't-ta'rib*. Kahire: Lecnetü't-Te'lif ve't-Terceme ve'n-Neşr, 2. Basım, 1366.
- Mahmûd Muhammed Şâkir. "Mukaddime". *Esrârü'l-belâğa*. mlf. Ebû Bekr Abdülkâhir b. Abdîrahmân el-Cürcânî. Cidde: Dâru'l-Medenî, ts.
- Mahzûmî, Mehdî. *Medresetü'l-Kûfe ve menhecuhâ fî dirâseti'l-luğa ve'n-naḥv*. Matbaatü Mustafâ el-Bâbî, 2. Basım, 1377.
- Matlûb, Ahmed. *el-Belâğa 'inde's-Sekkâkî*. Bağdad: Mektebetü'n-Nahda, 1. Basım, 1384.
- Matlûb, Ahmed. *Mu'cemü'l-muştalahâti'l-belâğiyye*. 3 Cilt. ed-Dâru'l-Arabiyye, 1. Basım, 1427.

- Mekrem, Abdülâl Sâlim. *Eşeru'l-kırâ'âti'l-Kur'âniyye fi'd-dirâsâti'n-naḥviyye*. Kuveyt: Müessesetü Alî Cerrâhi's-Sabâh, 1398.
- Mersafî, Hüseyin b. Ahmed. *el-Vesiletü'l-edebiyye ile'l-'ulûmi'l-'Arabiyye*. el-Medârisü'l-Mülkiyye, 1. Basım, 1289.
- Meydan, Ahmet. “Kutbüddîn-i Şîrâzî'nin İlimler Tasnifi ve Dil İlimlerinin Bu Tasnifteki Yeri”. *İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi* 6/1 (Ocak 2020), 41-69.
- Mînû, Muhammed Muhyiddîn. *Mu'cemü muştalahâti'l-'arûz*. Dâiratü's-Sekâfe ve'l-'Îlâm, 2. Basım, 2014.
- Muhammed Saîd. “Kânûnu'l-câmi'i'l-Ezher ve'l-me'âihi'd-dîniyyeti'l-'ilmiyyeti'l-İslâmiyye”. *Mecelletü'l-Menâr* 14/7 (1329).
- Mukâtil b. Süleymân, Ebü'l-Hasen. *el-Vücûh ve'n-nezâ'ir*. thk. Hâtim Sâlih ed-Dâmin. Irak-Bağdat: Mektebetü'r-Rüşd, 2. Basım, 1432.
- Mutayrî, Muhammed b. Felâh. *el-Ḳavâ'idü'l-'arûziyye ve aḥkâmü'l-kâfiyyeti'l-'Arabiyye*. Mektebetü Ehli'l-Eser, 1. Basım, 1425.
- Mübârek, Mâzin. *en-Naḥvü'l-'Arabî*. el-Mektebetü'l-Hadîse, 1. Basım, 1385.
- Mübârek, Mâzin. “Fî târîhi 'ilmi's-şarf ve muştalahâtiḥ”. *Mecelletü Külliyyeti'd-dirâsâti'l-İslâmiyye ve'l-'Arabiyye* 19 (Haziran 2000), 295-312.
- Mübârek, Mâzin. “Sarf İlminin Tarihi ve Kavramları Üzerine”. çev. Rıfat Akbaş. *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 45 (2019), 253-275.
- Müsennâ, Ebû Ubeyde et-Teymî el-Basrî Ma'mer b. *Mecâzü'l-Ḳur'ân*. thk. Mehmed Fuat Sezgin. 2 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1381.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyin Müslim b. el-Haccâc. *Şaḥîḥ-i Müslim*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. 4 Cilt. Kahire: Matbaatü İsâ el-Bâbî, 1374.
- Nallino, Carlo Alfonso. *Târîḥu'l-âdâbi'l-'Arabiyye*. nşr. Meryem Nallino. Mısır: Dâru'l-Meârif, 1954.
- Nassâr, Hüseyin. *el-Mu'cemü'l-'Arabî: Neş'etihû ve teṭavvürüh*. 2 Cilt. Dâru Mısır, 1408.
- Nesefî, Hâfızüddîn Abdullah b. Ahmed. *Medârikü't-tenzîl ve ḥakâ'iku't-te'vîl*. thk. Yûsuf Ali Büdeyvî. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kelimi't-Tayyib, 1. Basım, 1419.
- Nuaym Muhammed Ahmed İbrâhim. *Eşeru'l-alâkati beyne uşûli'l-fıkhî ve uşûli'n-naḥvi fi istinbâti'l-aḥkâmi's-şer'iyye*. Sudan Bilim ve Teknoloji Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim ve Bilimsel Araştırma Fakültesi, Yüksek Lisans Tezi, 1436.

- Osman Emîn. “Mukaddime”. *İhşâ’ü’l-’ulûm*. mlf. Ebû Nasr Muhammed b. Muhammed el-Fârâbî. Mısır: Matbaatü’s-Saâde, 1350.
- Ömer Ferruh. *Târîhu’l-edebi’l-’Arabî*. 6 Cilt. Beyrut: Dâru’l-İlm li’l-Melâyîn, 4. Basım, 1981.
- Özbalıkçı, Mehmet Reşit. “Naht”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/310-311. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Özbek, Ömer. “Kıraat Farklılıklarının Anlama Etkisi”. *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 1/39 (2015), 163-181.
- Özdoğan, Mehmet Akif. “İ’câzü’l-Kur’ân Meselesinin Belâgat İlminin Gelişmesine Etkisi”. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 3/3 (Haziran 2003), 113-127.
- Öznurhan, Halim. “Kur’an’ın Arap Diline Tesiri”. *İslâm Öncesi Araplarda Dil ve Edebiyat*. ed. Mustafa Çağrıç. 115-158. İstanbul: Kuramer Yayınları, 1. Basım, 2019.
- Rabiu, Mu’azu Muhammad. “Devru’l-uşûliyyîn fi’d-dirâsâti’l-luğaviyye”, ts. Erişim 04 Haziran 2023
- Râcihî, Abduh Alî İbrâhîm. *el-Lehecâtü’l-’Arabiyye fi’l-kırâ’âti’l-Kur’âniyye*. İskenderiye: Dâru ’l-Ma’rifeti’l-Câmiyye, 1996.
- Râcihî, Abduh Alî İbrâhîm. “es-Suyûtî ve’d-dirâsâtü’l-luğaviyye ve’l-edebiyye”. Sempozyum, Kahire, 1978.
- Râcihî, Abduh Alî İbrâhîm. *Fıkhü’l-luğa fi’l-kütübi’l-’Arabiyye*. Beyrut: Dâru’n-Nahdati’l-Arabiyye, 1392.
- Râcihî, Şerefuddîn Ali. *Muştalahu’l-hadîs ve eşeruhû ’ale’d-dersi’l-luğavî inde’l-’Arab*. Dâru’n-Nehdati’l-Arabiyye, 1. Basım, 1983.
- Râfî, Mustafâ Sâdık b. Abdirezzâk. *İ’câzü’l-Kur’ân*. Beyrut: Dâru’l-Kitâbi’l-Arabî, 8. Basım, 1425.
- Râşid, Latife Binti Nâsır. *el-Hadîsü’l-mevzû’î el-menhec ve’t-te’sîl ve’t-temsil*. Mekke: Dâru Taybeti’l-Hadrâ, 1. Basım, 1443.
- Râvî, Tâhâ. *Târîhu ’ulûmi’l-luğati’l-’Arabiyye*. Bağdad: Matbaatü’r-Reşîd, 1. Basım, 1369.
- Râzî, Fahrüddîn Muhammed b. Ömer. *el-Maḥşûl*. thk. Tâhâ Câbir el-Alvânî. 6 Cilt. Müessesetü’r-Risâle, 3. Basım, 1418.
- Râzî, Fahrüddîn Muhammed b. Ömer. *Mefâtihu’l-ğayb*. 32 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi’t-Türâsi’l-Arabî, 3. Basım, 1420.

- Rufeyde, İbrâhim Abdullah. *en-Nahv ve kütübü't-tefsîr*. 2 Cilt. ed-Dâru'l-Cemâhiriyye, 3. Basım, 1399.
- Rummânî, Ebü'l-Hasen Alî b. İsa. *en-Nüket fi i'câzi'l-Kur'an*. thk. Muhammed Halefullah, Muhammed Zağlûl Sellâm. Mısır: Dâru'l-Meârif, 3. Basım, 1976.
- Sabbân, Ebü'l-İrfân Muhammed b. Alî. *Hâşiyetü's-Şabbân 'alâ Şerhi'l-Üşmûni*. 3 Cilt. Beyrut-Lübnan: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1. Basım, 1417.
- Saçaklızâde Mehmed Efendi. *Tertîbü'l-'ulûm*. thk. Muhammed b. İsmâil es-Seyyid Ahmed. Beyrut-Lübnan: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1. Basım, 1408.
- Saîd, Abdülvâris Mebrûk. *Fi işlâhi'n-nahvi'l-'Arabî*. Kuveyt: Dâru'l-Kalem, 1406.
- Sâlih, Abdurrahman el-Hâc. *Manţıku'l-'Arab fi 'ulûmi'l-lisân*. Cezair: Mûfem li'n-Neşr, 2012.
- Sâlih, Subhî b. İbrâhîm. *Dirâsât fi fıkhi'l-luğa*. Beyrut-Lübnan: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 2009.
- Sâlih Tekabcî. “Eşeru'l-eĥâdîşi'n-nebeviyye fi şınâ'ati'l-me'âcimi'l-luğaviyye ve binâi'l-kavâ'idi'n-nahviyye”. *Mecelletü's-Savtiyyât* 15/2 (Aralık 2019), 221-236.
- Saraç, M. Ali Yekta. *Klasik Edebiyat Bilgisi: Belâgat*. İstanbul: Gökkuşbu, 16. Basım, 2019.
- Sarı, Mehmet Ali. “İbdâl”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19/263-265. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Seâlibî, Ebû Mansûr Abdülmelik b. Muhammed. *Fıkhu'l-luğa ve sırrü'l-'Arabiyye*. thk. Abdürrezzâk el-Mehdî. İhyâu't-Turâsi'l-Arabî, 1. Basım, 1422.
- Seber, Abdulkerim. “Kur'an'ın Anlaşılmasında İ'râbın Rolü”. *Ağrı İslâmi İlimler Dergisi* 1/1 (2017), 141-166.
- Sekkâkî, Ebû Ya'kûb Sirâcüddîn Yûsuf b. Ebî Bekr (b.) Muhammed. *Miftâhu'l-'ulûm*. Beyrut-Lübnan: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2. Basım, 1407.
- Serahsî, Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed. *el-Mebsûţ*. 30 Cilt. Mısır: Matbaatü's-Saâde, ts.
- Serahsî, Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed. *Uşûlü's-Serahsî*. thk. Ebü'l-Vefâ el-Efgânî. 2 Cilt. Haydarâbâd: Lecnetü İhyâi'l-Meârif en-Nu'mâniyye, ts.
- Shareef, Mohammed Ali. *el-Hatîb el-Kazvîni'nin Telhîsu'l-Miftâh Eseri Işığında Klâsik Türk Edebiyatı Belâgat Terimlerinin Tasnîfi*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015.

- Sîbeveyhi, Ebû Bişr Amr b. Osmân b. Kanber el-Hârisî. *el-Kitâb*. thk. Abdüsselâm M. Hârûn. 4 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 3. Basım, 1408.
- Sîrâfî, Ebû Saîd el-Hasen b. Abdillâh. *Şerhu Kitâbi Sîbeveyhi*. thk. Ahmed Hasan Mehdelî, Ali Seyyid Ali. 5 Cilt. Beyrut-Lübnan: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 2008.
- Söylemez, Muhammed Ali. *el-Hatîb et-Tebrîzî ve el-Vâfî fi'l-aruz ve'l-kavafî Adlı Eseri*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021.
- Sübkî, Bahâüddîn Ahmed b. Alî. *'Arûsü'l-efrâh fî şerhi Telhîsi'l-Miftâh*. thk. Abdülhamîd Hindâvî. 2 Cilt. Beyrut-Lübnan: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1. Basım, 1423.
- Sübkî, Ebü'l-Hasen Takıyyüddîn Alî b. Abdilkâfi - Sübkî, Ebû Nasr Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Alî. *el-İbhâc fî şerhi'l-Minhâc*. thk. Ahmed Cemâl ez-Zemzemî, Nûreddin Abdülcebbâr Sagîrî. 7 Cilt. Dâru'l-Buhûs, 1. Basım, 1424.
- Sübkî, Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Alî. *el-Eşbâh ve'n-nezâ'ir*. thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd, Ali Muhammed Muavvaz. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1411.
- Süyûtî, Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr. *el-İktirâh fî usûli'n-nahv ve cedelih*. thk. Mahmûd Fucâl. Dımaşk: Dâru'l-Kalem, 1. Basım, 1409.
- Süyûtî, Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr. *el-İtkân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim. 4 Cilt. el-Heyetü'l-Mısriyyetü'l-Amme, 1394.
- Süyûtî, Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr. *el-Müzhir fî 'ulûmi'l-luğa*. thk. Fuâd Ali Mansûr. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1418.
- Süyûtî, Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr. *Nevâhidü'l-ebkâr ve şevâridü'l-efkâr*. 3 Cilt. Câmîatü Ümmi'l-Kurâ, 1424.
- Şa'bân, Zekiyyüddîn. *İslâm Hukuk İlminin Esasları (Usûlü'l Fık)*. çev. İbrahim Kâfi Dönmez. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 22. Basım, 2015.
- Şevkânî, Muhammed b. Alî. *İrşâdü'l-fuhûl ilâ tahkîki'l-hak min 'ilmi'l-uşûl*. thk. eş-Şeyh Ahmed 'Azv İnâye. 2 Cilt. Dımaşk: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1. Basım, 1419.
- Şevkânî, Muhammed b. Alî. *Neylü'l-evtâr şerhu Münteka'l-ahbâr*. thk. İsmâüddin es-Sabâbetî. 8 Cilt. Mısır: Dâru'l-Hadîs, 1. Basım, 1413.
- Şeybânî, Muhammed b. el-Hasen. *el-Câmi'u'l-kebîr*. thk. Ebü'l-Vefâ el-Efgânî. Haydarâbâd: Lecnetü İhyâi'l-Meârif en-Nu'mâniyye, 1. Basım, 1356.

- Şeyh Hamza Fethullah. *el-Mevâhibü'l-Fethiyye*. 2 Cilt. el-Matbaatü'l-Emîriyye, 1. Basım, 1312.
- Şimşek, Şahin. “Suyûtî'nin Fıkıh Usulünü Nahiv Usulüne Uygulaması”. Kongre program adı: İspec Uluslararası Sosyal ve Beşeri Bilimler Kongresi, Siirt, 10 Haziran 2019.
- Şîrâzî, Kutbüddîn Mahmûd b. Mes'ûd. *Dürretü't-tâc li-ğurreti'd-dîbâc*. thk. Seyyid Muhammed Mişkât. Tahran: İntişârât-ı Hikmet, 1986.
- Şükür, Alaaddin. *Kur'ân-ı Kerim'in Nahiv İlmine Etkisi*. Samsun: Üniversite Yayınları, 1. Basım, 2018.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Şur'ân*. thk. Ahmed Şâkir. 24 Cilt. Mekke: Dâru't-Terbiyyeti ve't-Türâs, ts.
- Tâlib, Ebû Muhammed b. Hammûş b. Muhammed Mekkî b. Ebû. *el-İbâne 'an me'âni'l-kırâ'ât*. thk. Abdülfettâh İsmâil Şelebî. Dâru Nahdati Mısır, ts.
- Tantâvî, Muhammed. *Neş'etü'n-naḥv ve târiḥu eşheri'n-nühât*. Kahire: Dâru'l-Meârif, 2. Basım, ts.
- Taşdelen, Hasan. “Belâgat İlmi ve Tarihi”. *İslâm Medeniyetinde Dil İlimleri: Tarih ve Problemler*. ed. İsmail Güler. 215-306. İstanbul: İSAM Yayınları, 1. Basım, 2015.
- Taşköprizâde Ahmed Efendi. *Miftâhu's-sa'âde ve mişbâhu's-siyâde fî mevzû'âti'l-ulûm*. 3 Cilt. Beyrut-Lübnan: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1405.
- Tehânevî, Muhammed A'lâ b. Alî. *Keşşâfû ıstılâhâti'l-fünûn ve'l-'ulûm*. thk. Ali Dahrûc. 2 Cilt. Beyrut-Lübnan: Mektebetü Lübnan, 1. Basım, 1996.
- Temâm Hassân. *el-Uşûl*. Kahire: Âlemü'l-Kütüb, 1420.
- Terzî, Fuâd Hannâ. *el-İştikâk*. Lübnan: Mektebetü Lübnan, 1. Basım, 2005.
- Tevhîdî, Ebû Hayyân Alî b. Muhammed. *el-İmtâ' ve'l-mu'ânese*. 3 Cilt. Sayda-Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1432.
- Tûfî, Ebû'r-Rebî' Necmüddîn Süleymân b. Abdilkavî. *eş-Şa'katü'l-ğadabiyye fî'r-red 'alâ münkiri'l-'Arabiyye*. thk. Muhammed b. Hâlid el-Fâzıl. Kuveyt: Vizâratü'l-Evkâf ve'ş-Şuûni'l-İslâmiyye, 1. Basım, 1434.
- Tuzcu, Kemal. “Araplarda Etimoloji Çalışmaları”. *Nüşa: Şarkiyat Araştırmaları Dergisi* I/1 (2001), 66-71.
- Tülüce, Hüseyin Adem. “Taşköprülüzâde Ahmed Efendi'de İlimler Tasnifi”. *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (ÇÜİFD)* 21/2 (Aralık 2021), 542-556. <https://doi.org/10.30627/cuilah.1014969>

- Ubâde, Muhammed İbrâhim. *Mu‘cemü muştalahâti‘n-nahv ve‘ş-şarf ve‘l-‘arûz ve‘l-kâfiye*. Kahire: Mektebetü‘l-Âdâb, 1. Basım, 2011.
- Uysal, Muhittin. “Hadisin Arap Dilbilimine Etkisi ve Hadisle İstişhâd Mes‘elesı”. *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 6/1 (Mayıs 2006), 97-126.
- Uzunoglu, M. Vecih. “Hz. Peygamber’in Edebî Yönü”. *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 32 (2010), 41-76.
- Üşmûnî, Ebü‘l-Hasen Nûruddîn Alî b. Muhammed. *Şerhu‘l-Üşmûnî li-Elfiyyeti İbn Mâlik*. thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd. 3 Cilt. Beyrut-Lübnan: Dâru‘l-Kitâbi‘l-Arabî, 1. Basım, 1375.
- Vardar, Berke. *Dilbilimin Temel Kavram ve İlkeleri*. İstanbul: Multilingual Yayınları, 1998.
- Ya‘kûb, Emîl Bedî‘. *el-Mu‘cemü‘l-mufaşşal fi‘ilmi‘l-‘arûz ve‘l-kâfiye ve funûni‘ş-şi‘r*. Beyrut-Lübnan: Dâru‘l-Kütübi‘l-İlmiyye, 1. Basım, 1411.
- Ya‘kûb, Emîl Bedî‘. *Fıkhü‘l-luğati‘l-Arabiyye ve haşâ‘işuhâ*. Beyrut-Lübnan: Dâru‘l-İlm li‘l-Melâyîn, 1. Basım, 1982.
- Ya‘kûb, Emîl Bedî‘. *Mevsû‘atü‘ulûmi‘l-luğati‘l-Arabiyye*. 10 Cilt. Beyrut-Lübnan: Dâru‘l-Kütübi‘l-İlmiyye, 1. Basım, 1427.
- Ya‘kûb, Emîl Bedî‘, Mişâl Âsî. *el-Mu‘cemü‘l-mufaşşal fi‘l-luğa ve‘l-edeb*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru‘l-İlm li‘l-Melâyîn, 1. Basım, 1987.
- Yavuz, Mehmet. “İbn Cinnî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19/397-400. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Yavuz, Yusuf Şevki. “İ‘câzü‘l-Kur‘ân”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/403-406. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Yavuz, Yusuf Şevki. “Sarfe”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/140-141. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Yerinde, Adem. “Mecâzü‘l-Kur‘ân”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28/225-227. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Yerinde, Adem. “‘Nahiv’ Kavramının Tarihi Arka Planı ve Terimleşme Süreci”. *Şarkiyat Mecmuası* 29 (2016), 193-238.
- Yıldırım, Abdullah. “Vaz‘ İlmi”. *İslâm Medeniyetinde Dil İlimleri: Tarih ve Problemler*. ed. İsmail Güler. 425-551. İstanbul: İSAM Yayınları, 1. Basım, 2015.
- Yıldırım, Zeki. “Kur‘ân Işığında Dillerin Kaynağı Problemi”. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 0/22 (Haziran 2005), 88-107.

- Zâhid, Züheyr Gâzî. “en-Naḥviyyûn ve'l-kırâ'âtü'l-Ḳur'âniyye”. *Mecelletü Âdâbi'l-Müstensriyye* 15 (1987), 105-151.
- Zeccâc, Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî. *Me'âni'l-Ḳur'ân ve i'râbüh*. thk. Abdülcelîl Abduh Şelebî. 5 Cilt. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1. Basım, 1408.
- Zeccâcî, Ebü'l-Kâsım Abdurrahmân b. İshâk. *el-İzâḥ fi 'ileli'n-naḥv*. thk. Mâzin el-Mübârek. Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 5. Basım, 1406.
- Zemaşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer. *el-Keşşâf 'an ḥakâ'iki gavâmiẓi't-tenzîl ve 'uyûni'l-eḳâvîl fi vüçûhi't-te'vîl*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 3. Basım, 1407.
- Zemaşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer. *el-Ḳıstâs fi 'ilmi'l-'arûz*. thk. Fahreddin Kabâve. Beyrut-Lübnan: Mektebetü'l-Meârif, 2. Basım, 1410.
- Zerkeşî, Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır. *el-Baḥrû'l-muḥîṭ fi uşûli'l-fıkh*. 8 Cilt. Dâru'l-Kutubî, 1. Basım, 1414.
- Zerkeşî, Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır. *el-Burhân fi 'ulûmi'l-Ḳur'ân*. thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhîm. 4 Cilt. Dâru İhyâi'l-Kütubi'l-Arabiyye, 1. Basım, 1376.
- Ziriklî, Ebû Gays Muhammed Hayrüddîn b. Mahmûd. *el-A'lâm*. 8 Cilt. Beyrut-Lübnan: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 2002.
- Zübeydî, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen. *Ṭabaḳâtü'n-naḥviyyîn ve'l-luğaviyyîn*. thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhîm. Dâru'l-Meârif, 2. Basım, ts.
- Zürkânî, Muhammed Abdülazîm. *Menâhilü'l-'irfân fi 'ulûmi'l-Ḳur'ân*. 2 Cilt. Matbaatü İsâ el-Bâbî, 3. Basım, ts.